

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА**

**ІДЕОЛОГЕМА «РУССКОГО МІРА»:
ВИНИКНЕННЯ, ГЕНЕЗА, СПРИЙНЯТТЯ
В УКРАЇНІ**

УДК [94:316.75](470+571:477)"18/..."
А 86

Артимишин П., Костюк О. Идеологема «Русского міра»: виникнення, генеза, сприйняття в Україні: аналіт. доп. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів 2019. 84 с.

Розглянуто концепт політико-ідеологічного проекту «Русській мір». На підставі проведеного дослідження подано висновки і пропозиції щодо шляхів та механізмів протидії російській ідеологічній експансії в Україні.

Для державних діячів, працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, політиків та політологів, представників експертного й інтелектуального середовища, які беруть безпосередню участь у формуванні державної політики у сфері безпеки й оборони.

*Звіт про виконання наукового проекту схвалено на засіданні
вченої ради Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(Протокол № 11 від 17 грудня 2019 р.)*

Електронна версія: www.inst-ukr.lviv.ua

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
«РУССКІЙ МІР»: ВІД ЛІТЕРАТУРНОЇ МЕТАФОРИ	
ДО ПОЛІТИЧНОЇ ДОКТРИНИ	6
1.1. У вирі літератури ХІХ століття	6
1.2. Євразійський рух	8
1.3. Від пасіонарної теорії етногенезу до «дугінізму»	10
РОЗДІЛ 2	
«РУССКІЙ МІР» У КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОЇ	
ТА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ	13
2.1. Соціально-економічні передумови закріплення концепту	
у російському суспільно-політичному дискурсі	13
2.2. «Русскій мір» в офіційній риторичі Кремля	19
2.3. Ідеологія «русского міра» в російських зовнішньополітичних доктринах	32
РОЗДІЛ 3	
«РУССКІЙ МІР» КРИЗЬ ПРИЗМУ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РФ	
ПРОТИ УКРАЇНИ	47
3.1. Ідеї «русского міра» та їх сприйняття в Україні	47
3.2. Російська військова експансія в Україні у контексті російських	
інтеграційних проєктів на пострадянському просторі	65
ВИСНОВКИ	82

ВСТУП

Сучасна геополітична ситуація, спричинена російською збройною агресією Російської Федерації проти України, яка, розпочавшись у лютому 2014 р., призвела до тимчасової окупації українських Криму та частини Донецької та Луганської областей, ставить перед теперішніми українськими гуманітаріями виклики: чи стояти осторонь від подій, чи зайняти активну позицію та надати гідну відсіч агресору не лише у військовій сфері, але й і площині науки.

Не секрет, що сучасна агресивна зовнішня політика Росії не стала явищем, яке виникло раптово. Упродовж багатьох років у політичній, військовій, науковій, культурній сферах анти-західний і почасти антиукраїнський дискурси впевнено формувались і поширювались не лише серед громадян РФ, але й серед російських громад сусідніх до Росії держав, а через них – і серед усього населення відповідних країн сусідів, зокрема і в Україні.

На жаль, часто відповідь українського політикуму, політичних аналітиків, публічних інтелектуалів, науковців, не кажучи вже про пересічних громадян, якщо і була, то виявлялась неспівмірною до російського виклику, відверто недалекоглядною, якщо не казати наївною. Найчастіше ж буремні події новітньої історії цікавили хіба що частину політологів та політтехнологів і практично ігнорувались більшістю науковців-гуманітаріїв, зокрема й істориків.

«Руський мір» як майбутній ідеологічний проєкт зародився у вирі російських літературних метафор XIX ст., а напередодні Першої світової війни дедалі частіше потрапляв у політичний лексикон Російської імперії, пізніше опинився у дещо видозміненій формі серед інструментарію «білоемігрантських» євразійців, а згодом – й Лева Гумільова та «неоєвразійців». Втім у сучасному пострадянському контексті його фактично наново «винайшли» наближені до Кремля (і не лише путінського, але й ще ельцинського) філософи, геополітики та політтехнологи – спершу для подолання ідентичності російського суспільства і відцентрових процесів у політичній сфері наприкінці 1990-х рр., а пізніше – упродовж 2000-х рр. – у руслі шовіністичної щодо сусідніх із РФ держав концепції, перетворивши до рівня неоімперської геополітичної доктрини сучасної Росії під керівництвом Володимира Путіна (і за активної підтримки очільника з 2009 р. Російської православної церкви патріарха Кіріла (Гундяєва)).

Дослідження згаданої доктрини, її історії, трансформації та складових дозволить краще зрозуміти її сутність, джерела походження, канали ретрансляції, рівень впливу в РФ та Україні, а, отже, і виробити рекомендації для адекватної відсічі ідеям, які мають деструктивне начало та становлять небезпеку для української державності та національної безпеки.

РОЗДІЛ 1. «РУССКИЙ МІР»: ВІД ЛІТЕРАТУРНОЇ МЕТАФОРИ ДО ПОЛІТИЧНОЇ ДОКТРИНИ

1.1. У вирі літератури XIX століття

Незважаючи на те, що «русскій мир» як геополітична утопія почала функціонувати лише нещодавно, це поняття не з'явилося нізвідки та одномоментно, а концептуально мало дещо тривалішу історію, а її базові метафори, символи та риторичні засоби сягали своїм корінням до імперської ідеології XIX ст., коли було зроблено перші спроби сенсово окреслити те, що пізніше назвуть «русскім міром» у вигляді літературних метафор.

Так, один із т. зв. «трубадурів імперії» (за визначенням Еви Томпсон¹) Федір Достоєвський ще у 1877 р., описуючи перспективи розвитку Європи, із надзвичайним захопленням писав, що незабаром можлива поява: «Духовного союзу усіх тих, хто вірить у те, що велика наша Росія, на чолі об'єднаних слов'ян, скаже всьому світові, всьому європейському людству і цивілізації своє нове, здорове слово ... воно буде сказане на благо об'єднання всього людства у новому, братському, всесвітньому союзі, основа якого лежить у генії слов'ян, а здебільшого в душі великого народу російського [в оригіналі – “русского” – П. А.], який так довго страждав, так багато століть був приречений на мовчання, але який завжди плекав в собі великі сили для майбутнього роз'яснення і вирішення багатьох гірких і найбільш фатальних непорозумінь західноєвропейської цивілізації»².

Василь Жуковський – один із основоположників романтизму в російській літературі – у листі за 1848 р. до майбутнього російського імператора Олександра II, вказуючи на відмінності «європейського» та «російського», зазначав: «Тривоги народні, які зі всіх сторін мене оточують, заставили більше любити та поважати Росію. Майбутня доля її ... у владі Бога ... Для мене тепер це стало зрозуміло, що шлях Росії не є шляхом Європи ... повинен бути власний шлях ... це нам говорить вся наша історія, попри те насилля, яке зробила нам могутня рука Петра [Петра I, який розпочав т. зв. “європеїзацію” Росії – П. А.], яка кинула нас на дорогу, що є чужою. Росія зі самого початку її історичного життя йшла своїм особливим шляхом; цей шлях не змінювався, був дивовижно постійним, не дивлячись на численні потрясіння, які воно зазнало від розділення, яке призвело до стількох міжусобиць і, врешті, Татарського іга, що було поборене самодержавством, з утвердження якого починається самотність і сила Росії ... Єдність церкви і самодержавства утвердять назавжди самотність та недоторканість Росії, розвинуть її внутрішнє життя»³.

Водночас у листі до російського поета Петра Вяземського все той же Василь Жуковський означив її поняття «Свята Русь» на тлі подій «Весни народів», яка 1848 р. охопила Європу: «Свята Русь! Яку глибину отримує це слово зараз, коли ми бачимо, як все навколо руйнується ... Святе втрачене ... знищене їдкою діяльністю розуму людського ... поміж цим наша зірка, Свята Русь, сіяє високо ... Свята Русь – це слово-ровесник християнської Росії ... означається в ньому цей особливий союз наш з Богом, внаслідок якого від наших прабатьків перейшло до нас і ім'я його Русский Бог ... Русский Бог, – Свята Русь, подібних найменувань Бога і Батьківщини, здається, ні один європейський народ не має. У виразі Свята Русь відлунується вся наша особлива історія; це ім'я Росія веде від Хрещатику [sic! – П. А.], але своє глибоке значення воно набуло із часів роздроблення на уділи, коли над різними підлеглими князями був один головний, великий ... і коли це все з'єднувалося в одне, не в Росію, а в Русь, тобто не в державу, а в сімейство, де у всіх були одна Вітчизна, одна віра, одна мова, одні спогади і перекази ... Росія стала державою, особливим надбанням царя, а Свята Русь залишилася переказом, сукупним скарбом царя і народу ... Росія належить до складу держав Європи: Свята Русь є окремою, спадковою власністю “русского” народу, зміцнена для нього Богом ... “Русский Бог” є дивовижним творінням нашого розуму народного ... це Бог нашого народного життя, в якому для нас втілена віра в Бога душі нашої, це образ Небесного Спасителя, який мабуть відбився в земній долі нашого народу»⁴. Як видно із вищенаведеного, важливу роль у конструюванні концепту «русского міра» відігравав релігійно-церковний чинник,

¹ Детальніше див.: Томпсон Ева М. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. 368 с.

² Достоєвський Ф. Дневник писателя за 1877 год. Санкт-Петербург: Типографія Гедле и Менделевича, 1878. С. 183; Достоєвський Ф. М. Полное собрание сочинений: в 30 т. Ленинград: Наука, 1983. Т. 25. С. 195–196.

³ Письма В. А. Жуковскаго къ Государю Императору Александру Николаевичу. *Русский архив*. Москва: Въ Университетской типографіи (М. Катовъ), 1885. Кн. 2. С. 245.

⁴ Жуковський В. Свята Русь. Письмо князю П. А. Вяземскому 23-го июля (5-го августа) 1848 г. URL: https://www.litmir.me/br/?b=45961&fbclid=IwAR35ZeUM2JAw42f_vH4TZFpCdzEV8YATBgznaEFNTmJKWdtB IzAqwdndp_4

який надавав цій пост-імперській конструкції специфічного змісту, що наділяв той простір, на який він претендував, сакральністю, тісно пов'язану з дискурсом російського православ'я.

Загалом, як зауважив дослідник Олександр Забірко, використання у другій половині XIX ст. у російській літературі та публіцистиці словесних конструкцій «Святая Русь», «Русский Бог», «святая земля русская», переосмислених у нових умовах формул, які хоч відсилали до мотивів пізнього Середньовіччя, але концептуально були, значною мірою, частиною великого російського націєбудівничого проекту XIX ст., зокрема щодо формування та розуміння кордонів «русской» спільності та «русского» простору, ставало щоразу регулярнішим, як і дедалі частіше почали вводити до обігу формулу «русского міра», хоч переважно у сфері художнього слова (так, зокрема, називалася консервативна петербурзька газета, яка виходила у 1860-х роках)⁵. Однак із наближенням Першої світової війни, значно актуалізувавшись, воно набуло й політичного контексту.

Зокрема, до кінця XIX ст. у слов'янофільській публіцистиці оформилося поняття «зарубіжної Русі» (в інших текстах – «уярмленої Русі»), яке застосовувалося як щодо Галичини та Буковини, що перебували у складі Австро-Угорщини (і на які претендувала Росія напередодні Великої війни), так і у контексті загальної ідеї про усі потенційно російські терени, які лежали поза межами політичних кордонів Російської держави.

Прикметно, що прокламація, видана «Карпато-руссієм освободительным Комитетом» у Києві з початком війни, була адресована «Многострадальному Русскому Народу Галицкой земли», яка, «шестьсотъ лѣтъ стонала ... въ чужомъ ярмѣ», «народъ русскаго Галича ... шестьсотъ лѣтъ стоналъ въ лютій неволѣ», а «несчастный русскій мужикъ-хлѣборобъ ... шестьсотъ лѣтъ трудился ... въ потѣ чела, не для себе ... а для тѣхъ, що ... сковали въ цѣпкіи ланцохи и держали въ неволѣ»⁶. До таких «гнобителів русскаго народа» в Комітеті зараховували й «врага – злопамтяную Австрію», яка «напосѣлась на русскую душу ... Вѣру, на ... славное имя Русь, русскій», вніши у «русскій народъ заразу братоубійственного раздора»⁷. З огляду на це, у прокламації закликали підтримати в Галичині «непобѣдимое воинство Православнаго Русскаго Царя», яке «по велинью Всевышняго ... вступило на Галицкую землю, чтобы принести ея несчастному народу волю и счастье, чтобы принять его въ просторный и достатный домъ одной, нераздѣлимой русской Родины»⁸. Окремо у прокламації звернулися і до «несчастливого русскаго Галичанина, котораго жестокая судьба заставила въ рядахъ вражеской [австрійської – П. А.] арміи съ оружіемъ въ рукахъ выступити противъ своихъ братьевъ», якого закликали кидати зброю та віддатись «Православному Восинству ... которе прійметъ не якъ военного плѣнника, а якъ родного брата ... чтобы въ велику хвилю освобождения Галицкой Руси не лилась кровь брата отъ руки брата»⁹.

Водночас 15 серпня 1914 р. члени Комітету, за посередництвом київського генерал-губернатора Федора Трепова, надіслали «поклонну» телеграму російському імператору Миколі ІІ, у якій засвідчили царському двору свою «безпредѣльную вѣрноподданоческую преданность» і висловили прохання «принять изстрадавшуюся въ многовѣковой лютій чужоплеменной неволѣ Карпатскую Русь въ родное лоно Великой Русской Семьи и завершить святко историческое посланничество собиранья Змели Русской»¹⁰. У відповідь імператор висловив надію «увидѣть нашихъ зарубежныхъ русскихъ братьевъ свободно слившихся съ Великою Русью» і навіть прийняв у себе на аудієнцію лідера галицьких русофілів-«новокурсників» (москвофілів) Володимира Дудикевича¹¹.

Зрештою, 1915 р. побачила світ і праця Олександра Погодіна «Зарубіжна Русь», у якій автор, з-поміж іншого, зауважив, що хоч станом на 1914 р. «Основна маса “русского” племені» проживала у межах Російської імперії, де утворилася упродовж багатомісячного історичного розвитку його єдність, водночас поза імперією залишилися ще «русские» Галичини, Буковини та Угорської Русі (Закарпаття), які радісно сприйняли масовий наступ російської армії на Східному фронті наприкінці літа 1914 р.¹²

Однак таке своєрідне, здебільшого публіцистично-літературне, «життя Святої Русі» різко обірвалося з розгортанням революційних подій у Росії 1917 р., коли дискурси національної ідентичності були замінені інтернаціональними гаслами, а інтенції до традиції – закликами до побудови принципово нового світу внаслідок та засобами світової революції. Певним апофеозом цього можуть слугувати слова Олександра Блока у поемі «Дванадцять»: «Революционный держите

⁵ Забірко А. Литературная генеалогия концепции «Русский мир»: от Бедной Лизы до полковника Гиркина. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание*. 2015. № 2. С. 114–137.

⁶ Петрович І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. [Б. м.]: Накладом видавництва «Політична бібліотека», 1915. С. 7.

⁷ Там само. С. 7–8.

⁸ Там само. С. 8.

⁹ Там само.

¹⁰ Петрович І. Галичина під час російської окупації... С. 11.

¹¹ Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства: (з портретами москвофільських діячів). Львів: Просвіта, 1935. С. 55; Петрович І. Галичина під час російської окупації... С. 11.

¹² Погодин А. Зарубежная Русь. Санкт-Петербург: Типография П. П. Сойкина, 1915. С. 1–32.

шаг!/ Неугомонный не дремлет враг!/ Товарищ, винтовку держи, не трусь!/ Пальнѐм-ка пулей в Святую Русь/ – В кондовую,/ В избяную,/ В толстогадю!/ Эх, эх, без креста!»¹³.

Отже, можна стверджувати, що хоч класична російська література XIX ст. і стала важливим плацдармом та джерелом для формування моральних імперативів, смислових метафор і базових понять ідейної складової «русского міра», спробу використання яких у політичному житті було навіть зроблено у виді воєнних подій після 1914 р., все ж вони не мали практично жодного безпосереднього впливу на суспільно-політичну практику, а після революційних перипетій у Росії на певний час взагалі канули у небуття.

1.2. Євразійський рух

Наступним етапом ідейного розвитку уявлень про «русский мір» було євразійство, яке, за визначенням Лариси Якубової, було ідеологічним продуктом, що став результатом і наслідком не лише самобутнього культурного, а й наукового поступу Російської імперії на межі XIX–XX ст., а також був концептуальним феноменом, що виник у вузькому колі російських інтелектуалів, викинутих подіями 1917–1921 рр. за межі Росії, як антитеза новій Російській державі – більшовицькій, комуністичній, атеїстичній, – що мав на меті «реконцептуалізувати історію та культурну спадщину знищеної більшовизмом Росії й окреслити її умоглядне майбутнє», відштовхуючись від переконання у згубності впливу на російську історію західноєвропейських культурних та суспільних заповідей, що впроваджувалися у Росії, починаючи від Петра I¹⁴.

Фундатори євразійської ідеології, до яких належали такі мислителі, як філолог і філософ князь Микола Трубецький, географ і економіст Петро Савицький, публіцист і філософ Петро Сувчинський, правознавець Микола Алексеев, богослов Георгій Флоровський, історики Лев Карсавін, Георгій Вернадський і Мстислав Шахматов, прагнули осмислити різноманітні проблеми «духу й буття», створити своєрідну філософію російської історії, застосувати до її вивчення методологію цивілізаційного і культурно-типологічного аналізу.

Своєрідним установчим маніфестом євразійців став колективний збірник «Исход к Востоку», що вийшов 1921 р. у болгарській Софії¹⁵. Зокрема, у передмові до видання, яка стала по суті політичною заявою цього руху, оформленою в наукову палітурку, зазначалося: «Ми вважаємо минуле та теперішнє західноєвропейської культури, але не це ми бачимо у майбутньому ... Ми не сумніваємось, що зміна західноєвропейському світу прийде зі Сходу ... Ми поєднуємо слов'янофільське відчуття світової значущості російської національної стихії зі західницьким почуттям відносної культурної примітивності Росії в області економічній і з прагненням усунути цю примітивність ... Російські (русские) люди і люди народів “Російського світу” не є за своєю суттю ні європейцями, ні азіатами. Зливаючись із рідною та навколишньою стихією культури і житті, Ми не встидаємось визнати себе – євразійцями»¹⁶.

Водночас на сторінках збірника опубліковано статті М. Трубецького – одного з основоположників євразійського напрямку. Будучи вихідцем із Московського лівістичного гуртка, він переніс концепцію про існування універсальних лінгвістичних законів на сферу суспільно-політичного життя та всесвітньої історії, поширюючи принципи руху та зміни мовних фонем на закони життя великих соціальних організмів. Лінгвіст розглядав мову як оптику дослідження історії народу-носія, а через нього – законів всесвітнього розвитку.

Так, у статті «Верхи і низи російської культури (Етнічна основа російської культури)» М. Трубецький зазначав, що всіляка диференційована культура об'єднує дві обов'язкові частини, які можна образно назвати верхом та низом будівлі цієї культури. Культурою низу дослідник вважав «запас культурних цінностей, яким задовільняють свої потреби найбільш широкі прошарки національного цілого, так звані народні маси»¹⁷. Водночас цінності «верхнього запасу», на думку мовознавця, «створюються або самими панівними частинами національного цілого, або для цих частин». Як запевняв М. Трубецький, між вищими та нижчими рівнями національної культури відбуваються постійні взаємодії, як і з іншими національними культурами, у тому лише випадку, якщо іноземне джерело, із якого черпали культурні цінності «верхи», не співпадало з тим іноземним джерелом, із якого їх черпали «низи», це рано чи пізно призводило до культурного розриву та порушення національної єдності.

Розглядаючи таку конфігурацію у контексті російської культури, лінгвіст, говорячи про етнографічний аспект її низів та верхів, зазначав, що основним елементом, який сформував російську національність, був елемент слов'янський. Водночас, ґрунтуючись на власних наукових напрацюваннях, він доводив наявність зв'язку між слов'янськими та праїранськими діалектами, а у пізніший час – значного впливу культури Візантії, яка через церкву та духовні практики органічно

¹³ Блок А. Дванадцять. URL: <https://ilibrary.ru/text/1232/p.1/index.html>

¹⁴ Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. 2-ге вид. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2018. С. 27.

¹⁵ Исход к востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийцев. Кн. 1. URL: <http://nevmenandr.net/eurasia/1921-isxod.php#1921-isxod-NST-nac>

¹⁶ Там само.

¹⁷ Трубецкой Н. Верхи и низы русской культуры (Этническая основа русской культуры). *Исход к востоку*. URL: <http://nevmenandr.net/eurasia/1921-isxod.php#1921-isxod-NST-nac>

засвоювалася російськими «народними масами», тоді як запозичення зі Заходу (товари та технології) сприймалися поверхнево.

Такий орієнталізм східного слов'янства (яке почасти М. Трубецький просто називав «руськими») мовознавець пояснював його антропологічним змішуванням із угро-фінами та тюрками, які всі разом, мовляв, і сформували унікальність російської культури. У цьому контексті науковець зазначав: «Етнографічно російський (русский) народ не є виключно представником слов'янства. Росіяни (русские) разом із угро-фінами і волзькими тюрками складають особливу культурну зону, яка має контакти і зі слов'янством і з туранським Сходом, причому важко сказати, які із цих зв'язків є міцнішими та сильнішими. Контакти росіян із туранцями закріплені не лише етнографічно, а й антропологічно, бо в російських жилах тече, крім слов'янської і угро-фінської ще і тюркська кров»¹⁸.

Така своєрідна російська культурна зона, на думку М. Трубецького, на Сході та Південно-мору Сході, поступово переходячи, стикалася зі «степовою» (тюрко-монгольською) культурою, яка була посередником із іншими культурами Азії, а на Заході – із культурою західних слов'ян, яка була посередником між російською, романо-германською та балканською культурними зонами, хоч впливи Сходу, як стверджував вчений, були вирішальними. І лише запровадження реформ у Росії Петром I, що мали на меті, за словами М. Трубецького, змусити росіян «перейнятися романо-германським духом і творити в цьому дусі» не лише зруйнувало таку просхідну російську «ділину» та привело Росію на «задвіркі європейської культури і цивілізації», але й внесло суттєвий розкол у середину російської культури, у межах якої «культурні верхи» були зорієнтовані на Захід, а народ – на східну традицію, що, зрештою, завершилося, як виснував дослідник, розпадом Російської імперії, Громадянською війною та становленням і посиленням влади більшовиків у Росії¹⁹. Звідси – і виразна антизахідність М. Трубецького, адже в орієнтації на Захід він вбачав і подальше поглиблення російської трагедії ХХ ст., яку з перспективи початку 1920-х років вчений мав ще надію подолати, або хоча би максимально полегшити, завдяки переведенню суспільного дискурсу на євразійський вектор.

Інший «євразієць» П. Савицький – геолог, політик та публіцист – ототожнював територію колишньої Російської імперії із теренами всієї Євразії (або, іншими словами, Внутрішньої Азії), наголошуючи на їхній географічній єдності. Будучи прихильником ідеї існування географічної детермінантності, учений вважав, що євразійський простір було сформовано внаслідок особливостей рівнинності степової смуги, яка простягалася від Карпат аж до Китаю, поділяючись по меридіанах шістьма великими річковими системами. У результаті цього, на думку П. Савицького, Росія постала як особливий «серединний материк Євразія», який ззовні відокремлювали від сусідів (від материка «Європа» на Заході та материка «Азія» на Сході) потужні бар'єри, а всередині устрій сприяв змішуванню та взаємодії різних народів²⁰. Відтак, на думку П. Савицького, навіть із географічного боку поняття «Європа» як сукупність західної і східної було беззмисним та безглуздим, адже за таких обставин Європа для Росії була не більше, ніж півострів т. зв. «Старого материка», що знаходиться на захід від її кордонів, у той час, як основний простір цього материка займала саме Росія (спочатку у формі імперії, а потім – Радянського Союзу)²¹.

Водночас найбільш очевидною особливістю розвитку цього «материка» (і водночас його ахіллесовою п'ятою) П. Савицький вважав його віддаленість від морського узбережжя, що визначало його гео економічне становище у світі. Такий стан справ, в умовах тривалого замерзання навіть наявних у Росії водних шляхів, на думку вченого, призвів до ситуації, за якої Росія стала найбільш нездоложено серед країн світу. Окрім того, для покращення її становища та економічних перспектив, за переконанням П. Савицького, Росії потрібно було забезпечити непорушність російських кордонів у районі Чорноморського узбережжя Російської імперії, їхнє забезпечення від іноземних флотів, а також хоча би торговельно освоїти вихід до Перської затоки із теренами зі сприятливою плюсовою середньорічною температурою та усвідомити свою «континентальність», пристосувавшись до неї²². А щодо державної традиції Росії, то автор не лише доводив наявність у російському характері азійського («туранського») елемента, а й відстоював його визначальне значення у становленні російської державності²³. Дослідник переконував, що саме Золота Орда відродила Московське царство²⁴.

Загалом, по суті євразійцями було запропоновано нову історичну концепцію, яка відкинула західноєвропейську прив'язку до соціально-економічного, суспільного та особистісного прогресу та обрала критерієм феномен незмінних великих культурних організмів, відповідно до якого у центрі всесвітньої історичної панорами розглядалася Росія, імперська державність якої трактувалася як

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Савицький П. Континент-океан (Россия и мировой рынок). *Исход к востоку*. URL: <http://nevmenandr.net/eurasia/1921-isxod.php#1921-isxod-PNS-ocean>

²¹ Савицький П. Евразийство. Россия между Европой и Азией: евразийский соблазн. Москва: Наука, 1993. С. 100–101.

²² Савицький П. Континент-океан (Россия и мировой рынок)...

²³ Савицький П. Континент Евразия. Москва: Аграф, 1997. С. 251.

²⁴ Там само. С. 63.

своєрідна продовжуваність, визначена у траєкторії: Золота Орда – Московське царство – Російська імперія – СРСР. І у цьому ключі до 1930-х рр. євразійці почали перетворюватися із критиків більшовизму на його послідовних апологетів²⁵.

Втім, досить яскрава для історії російської політичної думки в еміграції сторінка завершилася доволі швидко та банально: практично до кінця 1920-х років, зневірившись в ідеях політичного євразійства та втративши будь-які ілюзії щодо адекватного подальшого розвитку СРСР, євразійський табір покинули М. Трубецький та Г. Флоровський. Поступово цей, колись інтелектуальний гурток, перетворився на осередок чекістських агентів та радянських сексот. Водночас із представників старшої генерації найбільш послідовним та відданим прихильником течії залишився П. Савицький, який, попри арешт та інтернування до СРСР, де відбував покарання у виправно-трудовах таборах аж до своєї смерті 1968 р., продовжував писати праці в євразійському ключі. У цьому контексті у нього зав'язалося листування із Левом Гумільовим – російським географом, тюркологом, істориком-етнологом. Це спілкування не минуло безслідно – саме Л. Гумільова, автора пасіонарної теорії етногенезу, вважають одним із тих, хто спричинився до становлення неоевразійської течії, яка на тлі системної кризи в СРСР зростає 1970–1980 рр. та остаточного колапсу на початку 1990-х років набула популярності серед окремих кіл російських інтелектуальних середовищ.

1.3. Від пасіонарної теорії етногенезу до «дугінізму»

Центральне місце у теорії Л. Гумільова, комплексно викладеній у його праці «Етногенез та біосфера Землі», що побачила світ 1979 р., займав етнос, який подавався як природний феномен. На думку вченого, етноси – це спільноти людей, кожна з яких характеризувалася певним стереотипом поведінки та самосвідомістю. Кожен із них відрізнявся між собою не лише генетично та функціонально, але й антропогенним ландшафтом та культурною традицією. Параметричні характеристики етнічної цілісності як системи значно залежали, на думку Л. Гумільова, від ландшафту – «ділянки земної поверхні, якісно відмінної від інших ділянок, обмеженої природними кордонами, що являє собою цілісну і взаємно обумовлену закономірну сукупність предметів та явищ, та типово вираженої на значному просторі й нерозривно пов'язаної в усіх відносинах з ландшафтною оболонкою», – у якому відповідний етнос «уміщувався» та «живився».

Дослідник також увів до вжитку поняття пасіонарності – своєрідного вибуху креативності людства, за допомогою якого з'являлися нові та канули в небуття старі етноси. Відтак виникнення нового етносу, за Л. Гумільовим, відбувалося завдяки невеликій групі пасіонаріїв – людей, у яких пасіонарний імпульс був сильнішим за інстинкт самозбереження, що спонукало їх до надактивності та готовності аж до самопожертви²⁶.

Свою концепцію Л. Гумільов апробував на розгляді кількості світлої історії кочових степовиків Євразії. Він стверджував, що всі вони, попри різні часові та номінальні рамки, були духовно та політично єдиними народами євразійського континенту, адже мали однакове природне середовище існування – степову рівнину, яка відтворювалася згідно з внутрішніми «ритмами», формуючи своєрідну природну зону, ізольовану від сусідніх відповідників. Відповідно, росіяни, на думку Л. Гумільова, які також сформувалися у цій зоні внаслідок активного розвитку етносу впродовж кількох століть, були євразійцями, які, ізольовавшись у певний момент від європейського культурного контексту, натомість «живились» спадком культури кочівників. А тому і битву на Куликовому полі 1380 р. вчений трактував не як протистояння між росіянами та татарами, а як битву між двома монгольськими арміями, у якій противником Д. Донського була аж ніяк не Золота, а саме Мамаєва Орда, перемога над якою врятувала «Русь від згубних впливів Заходу та перетворення її на колонію Генуї» та стала початком формування росіянами, разом зі степовиками, суперетносу, який станом на 1970-ті роки, як запевняв Л. Гумільов, саме вступив у фазу розквіту, а попереду його чекали лише великі звершення та перспективи²⁷.

Такі погляди призвели до парадоксальної ситуації: Л. Гумільов, чия сім'я, та й він сам, зазнали радянських репресій, наприкінці існування СРСР став відвертим поборником збереження радянської імперії та противником демократизаційних процесів, а його концепцію взяли на озброєння відповідні політичні та інтелектуальні кола, які також відстоювали думку, що Росія може повноцінно існувати лише як євразійська держава у форматі Радянського Союзу (навіть якщо оновленого).

У 1990–2000-х роках зростає увага до ідей російського філософа, політолога, публіциста-геополітика Олександра Дугіна – засновника ідейного руху «неоевразійства» (хоч радше, як влучно зауважив Андреас Умланд, такої собі хаотичної компіляції вільно русифікованих змішаних західних не- і антинаціональних теорій)²⁸. У 1997 р. вперше побачила світ книжка О. Дугіна «Основи

²⁵ Багінський В., Соломій О. Євразійство та неоевразійство як «вторинні ідеології». *Наукові записки*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2007. Т. 69: Політичні науки. С. 6; Люкс Л. Заметки о «революционно-традиционалистской» культурной модели «евразийцев». *Вопросы философии*. 2003. № 7. С. 23–34; Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. С. 35–36.

²⁶ Гумилёв Л. Этногенез и биосфера Земли. URL: <http://gumilevica.kulichki.net/EBE/>

²⁷ Там само.

²⁸ Умланд А. Нова Росія. Чим відрізняється «неоевразійство» Дугіна? *Новое время*. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/nova-rosija-chim-vidriznjajetsja-neoevrazijstvo-duhina-2471164.html>

геополітики. Геополітичне майбутнє Росії», яка мала значний вплив на кола російської державної, політичної, військової та зовнішньополітичної еліт і навіть використовувалась як підручник в Академії Генерального штабу російських військових²⁹.

Основною ідеєю в зазначеній вище книжці стала теза про протистояння «телурократії» (сухопутної могутності) та «таласократії» (морської могутності). Якщо для євразійців антагоністом був Захід на чолі з романо-германцями, то для О. Дугіна образ ворога асоціювався з англосаксонськими державами, морськими за своїм розташуванням, через що вони (за геополітичною логікою) мають інтереси, діаметрально протилежні інтересам континентальних держав. На думку лідера сучасного неоевразійства, «телурократія» була пов'язана з фіксованістю та нединамічністю, статичністю простору і стійкістю його якісних характеристик. Цивілізаційно це, мовляв, втілено в осілості, консерватизмі, суворих юридичних нормативах, яким підпорядковані великі об'єднання людей – роди, племена, держави, імперії. Водночас «твердість» суші, на думку О. Дугіна, культурно втілена в твердості етики та стійкості соціальних традицій. Тому зроблено висновок, що сухопутним народам чужі індивідуалізм і дух підприємництва. Натомість властивими є колективізм та чітка і строга ієрархічність. За логікою автора, усі протилежні цінності та настанови, «відповідно до законів інверсії», належали «таласократії». Відтак О. Дугін наполягав на запереченні начебто «нав'язуваних Заходом» універсалізму, ліберально-демократичних цінностей, індивідуалізму, політичного та економічного лібералізму, який у таборі неоевразійців оцінювали не лише як прояв «м'якотілості, пасивності, релікту», але й трактували як «хрестовий похід» проти «євразійської цивілізації», «ворога всього людського роду» та «найбільш послідовну, агресивну й радикальну форму європейського нігілізму, втілення духу антитрадиціоналізму, цинізму і скептицизму»³⁰.

У такому протистоянні зі Заходом, як зазначив горе-геополітик, євразійському «сухопутному» континенту варто було би орієнтуватися на «єдність за всяку ціну» за дотримання «євразійського імперативу», що містив настанови щодо трьох «анти»: антипросвітництва, антиатлантизму і антиглобалізму. За цього внутрішня політика на просторі Євразії мала би реалізовуватися у стратегічному напрямку формування на основі Співдружності незалежних держав (СНД) Євразійського союзу, який став би аналогом СРСР у нових геополітичних умовах. Для цього, на думку О. Дугіна, у Росії як «рушійному двигуні», потрібно було будувати сильну державну владу, відмовитися від будь-якої лібералізації політичної системи, заборонити діяльність опозиції та вільну конкуренцію думок, підкорити індивідуальне колективному. Саме такі кроки могли би допомогти Євразії на чолі з РФ у фінальній битві «Endkampf» проти ліберальних атлантичних морських сил Заходу на чолі зі США³¹.

Ці ідеї отримали подальший розвиток у 2013 р., коли вийшла ще одна праця головного «неоевразійця» «Теорія многополярного мира», у якій вперше було сформовано одноіменну до книжки концепцію³². На сторінках книжки Росія постала як самостійна цивілізація, яка після розпаду СРСР потребувала утвердження, захисту та збереження в умовах постійної загрози втрати суверенітету та «розчинення» в однополярному світі на чолі із США. На думку О. Дугіна, наявність однополярного світу була штучною сконструйованим, а головне – тимчасовим явищем у контексті трансформацій у процесі глобального протистояння метацивілізації Моря (світ лібералізму, модерну, індивідуалізму, матеріалізму, прагматизму та світової торгівлі) та Сходу (світ консерватизму, героїзму, споглядання, жертвності, ієрархії, трансцендентальних цінностей). Відтак, за прогнозами автора книжки, замість колишнього двополярного світу та теперішнього, нібито «однополярного», мав настати час «багатополярного світу», у якому замість «геополітичного домінування США та НАТО» існувала би низка воєнних блоків (північноамериканський, європейський, російсько-євразійський, китайський, індійський, латиноамериканський, ісламський, африканський тощо); місце «загальнообов'язкових лібералізму та демократії» зайняла би когорта ідеологій різного спрямування (комуністична, монархічна, теократична, національна); замість ринкової економіки західного зразка – чи не увесь спектр соціально-економічних формацій (феодална, комуністична, аграрна, ісламська (sic!), індустріальна та постіндустріальна тощо); існував би плюралізм цивілізаційних орієнтацій (від цілком техногенних до цивілізацій ідеалістичних та споглядальних); широкий діапазон поглядів щодо гендеру (від архаїчних гендерних практик племен до контекстів світових релігій та секулярних середовищ). Втім остаточне досягнення такої бажаної для О. Дугіна багатополярності можливе, на його думку, лише за інституалізації радикальної опозиції (контр-гегемоністського блоку «Глобального революційного альянсу»), до якої увійшли би противники капіталізму та монопольної гегемонії, спільним ворогом якого був би західноцентричний світ із домінантною наддержавою (США) та її союзниками і васалами (ЄС та НАТО)³³. Передбачувано, що вагомим місцем серед «антиамериканських сил» О. Дугін відводив Росії як країні, яка, по-перше, була давнім та првідним супротивником Заходу, а по-друге, після програшу в «холодній війні»

²⁹ Дугін А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва, 1997. 608 с.

³⁰ Там само. С. 23–35; Багінський В., Соломій О. Євразійство та неоевразійство як «втринні ідеології». С. 9–10.

³¹ Дугін А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. С. 169–173.

³² Дугін А. Теория многополярного мира. Москва: Евразийское движение, 2013. URL: <https://www.geopolitica.ru/sites/default/files/tmm-new-alltry2.pdf>

³³ Там само.

прагнула реваншу, мовляв, є всі потрібні для цього ресурси. До того ж, як зазначив О. Дугін, Росія займала чи не найвигіднішу геополітичну позицію на Євразійському материкау: у ній «пересікаються» магістральні «геополітичні осі Євразійського діалогу»: південно-західна з центром в Анкарі, південна – сформована навколо Тегерану, перша південно-східна – із центром в Ісламабаді, друга південно-східна з центром у Нью-Делі, східна – із центром у Пекіні³⁴.

Такі абсолютно ненаукові та за своєю суттю профашистські ідеї «дугінізму» Л. Якубова досить точно охарактеризувала, як «унаочнення внутрішньої хворобливості гібридного державного утворення та відповідного йому суспільства ... що гібридує на філософському та інтелектуальному рівнях “неперетравлений” імперський і більшовицький спадок ... Це не теорія – це маніпуляція з метою встановлення необмеженої і безкінечної влади, непідвласної віянням часу і духу демократизації»³⁵.

Втім саме таку маніпуляцію, як в інших наведених вище концепціях, було враховано російським політичним істеблішментом у інкорпорації ідей «русского міра» до риторики влади РФ та політикуму загалом і реалізації російської зовнішньої політики зокрема.

---

³⁴ Там само.

³⁵ Смолій В., Якубова Л. Історичний контекст формування проекту *русский мир* та практика його реалізації в Криму й на Донбасі. (Аналітична записка). Київ, 2018. С. 121.

РОЗДІЛ 2. «РУССКИЙ МИР» У КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ТА ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ

2.1. Соціально-економічні передумови закріплення концепту у російському суспільно-політичному дискурсі

В умовах «перебудови» та похідних від неї «гласності» і «демократизації» суспільно-політичного життя, що розгорнулися у Радянському Союзі у другій половині 1980-х років, учасники публічного та наукового дискурсів Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР) після багатьох років цензури і, подекуди, поневірянь у сталінських таборах намагались напрацювати основу для суспільного консенсусу щодо питання, якою буде Росія у майбутньому. В одній із статей того часу під красномовною назвою «Кто виноват или что делать?» публіцист Юрій Черніченко, даючи оцінку тогочасній Росії як одній із союзних республік СРСР, характеризував її як «найбруднішу країну» не лише у «країні Рад» та Європі, але й як державу, яка в радянські часи стала значно бруднішою, аніж на початку XIX ст., коли поет Михайло Лермонтов назвав її «Не-митая Россия». Закликаючи співвітчизників «відмити Росію», Ю. Черніченко висловив думку, що важкий стан країни зумовлений засиллям партійної бюрократії, яка очолювала «суто тоталітарний режим, режим адміністрування»³⁶.

Біловезька угода від 8 грудня 1991 р., що юридично закріпила саморозпуск СРСР, стала справжньою емоційною травмою для спільноти т. зв. «радянських людей», особливо тих, хто проживав на території тогочасної РРФСР. Не врятувало ситуацію і те, що незадовго до цих подій вони висловлювали невдоволення політикою влади щодо перерозподілу ресурсів РРФСР на користь інших союзних республік. Низка російських інтелектуалів сприйняли підписання угоди не лише як крах СРСР, але й як своєрідну згоду політичних еліт на розпад та поділ Росії. «Угода поховала останню мирну можливість перетворення Союзу РСР та благословила розвал Росії»³⁷, – зазначав відомий російський публіцист та філософ Віктор Аксюцич. На сторінках газети «Путь» він писав, що Біловезька угода є «втіленням безумства» та має антиісторичну, утопічну, антинаціональну та антилюдську спрямованість³⁸.

Для пересічного російського обивателя закріпленні за Росією статус офіційної правонаступниці Радянського Союзу не зумів пом'якшити удару з боку нової геополітичної дійсності. У спадок від майже 70-річного існування тоталітарної держави росіяни отримали комплекс проблем соціального, економічного і, зрештою, політичного спрямування, які потребували негайного вирішення. Катастрофічному становищу економіки не могли зарадити навіть грошові надходження від збуту енергоносіїв – т. зв. «нафтодолари», які впродовж тривалого часу давали змогу СРСР існувати з його плановою економікою. виправити ситуацію можна було лише шляхом радикальної економічної реформи. Її реалізацію було доручено заступнику голови уряду РФ із питань економічної політики, міністру економіки та фінансів 36-річному Єгору Гайдари, якого разом із командою однодумців називали командою «молодих реформаторів». Суть реформ групи економістів-лібералів на початку 1990-х років полягала у якнайшвидшому переході країни до вільного ринку як найефективнішої існуючої економічної моделі. Комплекс заходів щодо якнайшвидшого переходу радянської планової економіки на ринкову отримав назву «шокова терапія» (за аналогією до польської «шокової терапії» Лешека Бальцеровича). Розрахунок команди Є. Гайдара полягав у тому, що реформи забезпечать швидкий ріст економіки з неухильним покращенням добробуту пересічних росіян. Як очікувалось, соціальні втрати мали б бути мінімальними і короткочасними. Поруч із ім'ям першого президента РФ Бориса Єльцина ім'я Єгора Гайдара у 1991 р. стало уособленням надій населення Росії на краще життя.

Проведенню реформ сприяли і настрої у суспільстві. Попри те, що у Росії не існувало соціальної бази для розробки та втілення у життя ліберальних ідей, у другій половині 1980-х та першій половині 1990-х років із боку значної частини її населення існував запит на ліберально-демократичні реформи. Як свідчить проведене Всеросійським центром вивчення громадської думки (рос. – ВЦИОМ) у березні 1992 р. соціологічне опитування, понад дві третини росіян (68,3 %) оцінювали ліберальні та демократичні цінності позитивно, а лише 9,8 % – негативно³⁹. Тодішні сподівання росіян на краще майбутнє чудово ілюстрували слова російського публіциста Юрія Карякіна, який восени 1991 р. писав: «Вперше у цьому столітті Бог усміхнувся Росії». На тлі підтримки населенням ідеї демократизації суспільно-політичного життя реваншистські групи

³⁶ Черніченко Ю. Отмыть Россию. *Знамя*. 1989. № 2. С. 168–169.

³⁷ Аксюцич В. Несогласие и несодружество. *Путь*. 1992. № 1. С. 2.

³⁸ Аксюцич В. Испытание русской идеи. *Путь*. 1992. № 8. С. 3.

³⁹ Дубин Б. Запад для внутреннего употребления. *Космополис*. 2003. № 1. С. 137.

були розрізнені та ослаблені. Як зауважила російська науковиця Лілія Шевцова, силові структури країни перебували у пригніченому стані і не втручалися у політичні події. Натомість російське суспільство демонструвало готовність йти на жертви заради стійкого і демократичного майбутнього⁴⁰.

Перехід до ринкової економіки цілком прогнозовано спровокував гостру соціально-економічну кризу в державі, хоча напередодні початку реформ у зверненні до народу президент Б. Єльцин запевняв, що, попри деяку інфляцію та ріст цін, ситуація стабілізується вже до осені 1992 р. Однак реформа, що розпочалася 2 січня 1992 р., призвела до різкого стрибка цін на споживчі товари. У 1992 р. вони зросли на 2 525 %, у 1993 р. – ще на 847 %, а у 1994 р. – на 224 %. Падіння купівельної спроможності російського рубля економічні оглядачі порівнювали з наслідками громадянської війни чи навіть військової інтервенції. Емісія грошей лише поглибила гіперінфляцію у державі. Складні економічні процеси і, як наслідок, зниження життєвого рівня російських громадян відобразились передусім на соціальній структурі суспільства. Якщо у СРСР носієм ідентичності була пересічна «радянська людина», то у новій пострадянській дійсності таку роль мали відігравати підприємці⁴¹. Однак очікуваного підйому та інтенсифікації російського виробництва не сталося, а маргіналізація суспільства лише поглиблювалася. Ініціатори реформ недооцінили таких чинників російської дійсності, як корупція, непродуктивна праця робітників, відсутність фінансових та інших інститутів ринкової інфраструктури, стабільних умов для підприємницької діяльності. Натомість реформи загострили більшість із наявних соціальних проблем, пов'язаних із падінням життєвого рівня, зростанням безробіття та злочинності, майновим розшаруванням суспільства, падінням народжуваності з одночасним збільшенням смертності, масовою еміграцією росіян поза межі Росії. Згідно з опитуванням Інституту соціології Російської академії наук (ІС РАН), у грудні 1992 р. 38,2 % опитаних за пів року (з травня 1992 р.) стали жити «набагато гірше», 27,4 % – «трохи гірше», у 20,7 % життя «залишилося таким же», у 8,6 % – «трохи краще», у 2,3 % – «набагато краще»⁴². Матеріальний стан своєї сім'ї 54 % росіян характеризували як такий, де вони «ледве зводили кінці з кінцями», 31 % – «жили більш-менш пристойно», 9 % – «жили за межею бідності». І тільки 4 % громадян РФ не відчували труднощів⁴³.

Дії влади були піддані нищівній критиці не лише з боку опонентів, але й політичних сораатників. Рух «Демократична Росія» стрімко занепав через вихід із нього відомих громадських діячів та публіцистів, зокрема: Юрія Афанасьєва, Юрія Буртіна, Леоніда Баткіна, які перейшли в опозицію до влади Єльцина–Гайдара. Якщо раніше відповідальність за розвал СРСР насамперед покладалася на президента СРСР Михайла Горбачова, то тепер Бориса Єльцина звинувачували у розвалі Росії. У тодішній пресі можна було прочитати і те, що «Єльцин підірвав. Підірвав Іпатівський будинок, підірвав СРСР, підірвав Росію»⁴⁴.

Ініціативи демократичного керівництва РФ дедалі частіше у суспільно-політичному дискурсі розглядалися у контексті ворожої антиросійської діяльності, яку нібито проводили «вороги Росії». Знані російські політики, публіцисти та економісти, які формували російську політичну дійсність, часто характеризували діяльність влади, як виконання вказівок з-за кордону, що вели Росію до стану фактичної «окупації»⁴⁵. Популярна у той час газета «Время» вбачала головну причину кризових явищ у Росії в «американській експансії». У пресі також траплялися повідомлення про «заморських начальників Б. Єльцина»⁴⁶, іноземні плани щодо ослаблення російського впливу⁴⁷ і про «уряд національної зради РФ»⁴⁸. Зрештою, у грудні 1992 р. уряд Єгора Гайдара було відправлено у відставку, а його наступник на посаді Віктор Черномирдін вдався до державного регулювання цін.

Соціально-економічні катаклізми посилили внутрішньо-політичні суперечності у Росії. Окремі «спроби» реставрувати радянську спадщину призвели до сплеску популярності крайніх правих і лівих сил, а у підсумку – кривавого конфлікту в Москві у 1993 р. Причиною цього стали спроби президента РФ Б. Єльцина надати ключові владні повноваження виконавчій гілці влади через внесення змін до Конституції. Відкинута Верховною Радою РФ, восени 1993 р. вони призвели до протистояння законодавчої (Руслан Хасбулатов) та виконавчої (Борис Єльцин) гілок влади, наслідком чого стало захоплення противниками останнього парламентської будівлі – Будинку Рад (Білий дім), а також штурму ними телецентру «Останкіно». Збройне зіткнення, у якому була задіяна армія, призвело до людських жертв, зокрема і серед цивільного населення. Зрештою Р. Хасбулатова та його прибічників заарештували зі звинуваченнями у спробі державного перевороту. Перемога президентської сторони дала змогу провести реформу політичної системи та прийняти 12 грудня 1993 р. нову Конституцію РФ, що, на думку низки оглядачів, ознаменувало собою закінчення радянського періоду в історії

⁴⁰ Шевцова Л. Дилеммы посткоммунистического общества. *Политические исследования*. 1996. № 5. С. 81.

⁴¹ «Страна стояла на пороге гражданской войны». Почему реформы 90-х сделали россиян нищими. *Lenta.ru*. URL: <https://lenta.ru/articles/2018/03/20/90s/>

⁴² Сычева В.С. Обнищание «народных масс» России. *Социологические исследования*. 1994. № 3. С. 66–69.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Мы пришли. *День*. 1993. № 19. С. 1.

⁴⁵ Филаатов В. Смерть фашистским оккупантам. *День*. 1992. № 30. С. 4.

⁴⁶ Легенда о великом ГКЧП. *Время*. 1993. № 3(5). С. 7.

⁴⁷ Крым: Война или мир. *Время*. 1993. № 2(4). С. 1–3.

⁴⁸ Бондаренко В. Последняя подлость Гайдара. *День*. 1993. № 25. С. 3.

Росії. Підтримка Б. Єльцина у протистоянні з парламентом засвідчила, що російський президент досі мав значний кредит довіри громадян, а сама його влада після подій 1993 р. зміцнилася. Втім дедалі частіше з цією довірою дисонували критичні зауваження на адресу влади, яку звинувачували у корупції та імітації реформ, бажанні залишити все, як було. Як зауважувала одна із дописувачок газети «Срочно в номер!»: «Нові вожді, обживши колишні кабінети, успадкували заведені в них звичай»⁴⁹.

Відсутність швидких результатів ставила під сумнів ефективність обраною владою шляху та й взагалі доцільність запозичення досвіду західних держав. Ідеологічно близька до влади Ліберально-демократична партія Росії (ЛДПР) на чолі з Володимиром Жириновським критикувала її і пов'язувала катастрофічні наслідки реформ із «бездумним копіюванням та моделюванням за західноєвропейськими зразками»⁵⁰. Зокрема, критиці піддали як неадаптованість реформ до російських умов⁵¹, так і їхні негативні наслідки для країни⁵². Критикували владу, однак вже на підставі прагнень ідеологічного реваншу, пов'язаного з розпадом СРСР, й опоненти Б. Єльцина з одного ідеологічного табору. Уже згадуваний Р. Хасбулатов вказував на нібито «нав'язування російському суспільству американських цінностей і підходів»⁵³. Про непридатність застосування у пострадянській Росії західних ліберальних доктрин говорили і в російському експертному середовищі. Водночас культурна експансія західних цінностей та способу життя, яку здійснювали самі росіяни, і стала основою для подальшого опору їм.

Поняття «демократія» та «лібералізм» у російському суспільстві частіше асоціювалися зі стагнаційними процесами та кризою державності, формуючи спочатку насторожене, потім неприязне, а у підсумку – агресивно-вороже ставлення до використання західного досвіду в Росії. Відомі широкому загалу ще з часів радянської пропаганди кліше «американського імперіалізму» та ворожої західної культури якнайкраще підійшли на роль «винуватця» російських бід⁵⁴.

Водночас вже на зламі 1990-х років серед населення РРФСР спостерігався різкий ріст російської етнічної самосвідомості, що був значно сильнішим, аніж серед інших етнічних груп. На думку російського дослідника Олексія Арбатова, це було пов'язано з тим, що підрастаюче покоління росіян почало переживати т. зв. «принижений стан», у якому нібито опинилася Росія. Діапазон суспільних настроїв був досить широким – від державного і прямого расизму та ксенофобії до вбивств на етнічному ґрунті.

Зі свого боку у Кремлі очікували формування нового демократичного альянсу Росії й США із автоматичним наданням офіційній Москві геополітичного статусу нарівні з Вашингтоном. Натомість відносини з світовими державами для Росії склалися в умовах однополярного світу з одноосібним лідерством США. А такого, як виявилось, пересічний росіянин, який зводив кінці з кінцями в умовах нової демократичної Росії, стерпіти не міг. Вочевидь цілковиту рацію мав лауреат Нобелівської премії миру Андрій Сахаров, який зауважив, що російська нація теж стала жертвою тоталітарної системи, оскільки їй «довелося нести основний тягар імперських амбіцій та наслідків авантюризму й догматизму в зовнішній та внутрішній політиці»⁵⁵.

Однак із освоєнням західних надбань російським суспільством та стабілізацією економічної ситуації комплекс неповноцінності поступово долали⁵⁶. Давалось взнаки тимчасове домінування прозахідної інтелектуальної парадигми, яка, щоправда, в умовах пострадянської Росії так і не зуміла «зрозуміти» загадкової «російської душі». Своєрідне стримане бажання повернутися до стабільного «пізнього совка» дедалі частіше сприймалося як кінцева ціль росіян, фундаментальною складовою якої було повернення великодержавного статусу. Важливо, що тут малося на увазі не лише встановлення політичного контролю Москви над центрами колишніх союзних республік, але й відновлення впливу, який мав Радянський Союз.

Радянський тренд щодо «великої країни з великою історією» з новою силою почав з'являтися у риторичі російських політиків, філософів та публіцистів. Саме у таких умовах свою концептуалізацію проходила ідеологія «русского міра», яка в умовах соціально-економічної невизначеності 1990-х років була просто зобов'язана отримати належне наукове обґрунтування, з одного боку, пояснивши геополітичну реальність та місце у ній Росії, а з іншого – стати надійним та дієвим інструментом об'єднання її громадян, т. зв. «співвітчизників за кордоном» (рос. – соотечественников за рубежом). Він також мав пояснювати причини походження існуючих загроз та попередити появу нових, спрямованих на цивілізаційний злам Росії.

У проектно-філософському варіанті концепт «русского міра» розробляла група російських інтелектуалів, серед яких провідну роль відіграли Михайло Гефтер, Вадим Цимбурський, Гліб

⁴⁹ Овчинникова И. «Бездарно проигранный август». *Срочно в номер!* 1992. № 8. С. 1.

⁵⁰ Правда Жириновского. 1993. № 1. С. 1.

⁵¹ Павлов Н. Промежуточный финиш. *Время*. 1993. № 3. С. 1.

⁵² Аксютин В. Испытание русской идеи... С. 3.

⁵³ Хасбулатов Р. Преступный режим. «Либеральная тирания» Б. Ельцина. Москва: Яуза-пресс, 2011. С. 28.

⁵⁴ Жириновский В. Мы противники любой национальной розни. *Правда Жириновского*. 1993. № 9. С. 1.

⁵⁵ Социальные неравенства и социальная политика в современной России / отв. ред.: М. К. Горшков, Н. Е. Тихонова. Москва, 2008. С. 178–179.

⁵⁶ Сацький П. Витоки мілітаристської свідомості російського суспільства. *Історико-політичні студії*. 2015. № 2. С. 74–87.

Павловський, Петро Щедровицький, Сергій Чернишов, Юрій Островський, Костянтин Затулін, Максим Шевченко, Сергій Градіровський та інші.

Одним із перших «знайти» місце Росії у нових геополітичних умовах намагався російський історик, філософ та соціолог М. Гефтер. Він стверджував, що на зміну сформованому у вирі протистояння СРСР та США біполярному світу прийде світ різноманіття культур і націй. У ньому Росія мала б стати т. зв. «світом світів» – неімперським, багатокладним суспільством, можливо, у вигляді конфедерації або чимось подібним до Об'єднаної Європи⁵⁷. Завданням же національного чи цивілізаційного «світу», що поставав у відповідних спільнотах людей і культурах, було знаходження власного унікального місця у великому «світі світів». Ідея М. Гефтера містила у собі метафоричний опис великих «культурних світів» (англійського, арабського, французького, іспанського, російсько-го), доводячи, що всі вони співіснують у певному ще більшому «світі світів»⁵⁸. Автор не згадував терміна «русській мір», акцентуючи увагу насамперед на ідеї євразійства та євразійської культури. Однак це не завадило майбутнім ідеологам «русского міра» використовувати працю М. Гефтера як одну з основоположних в обґрунтуванні необхідності пошуку Росією свого місця у світі.

Інший російський філософ В. Цимбурський у праці «Остров Россия»⁵⁹ відстоював ідею неізоляціоністської Росії як своєрідного континентального острова. На його думку, Росія була окремо розташованою частиною суші серед сухопутного «океану», яка від Європи відділялася широкими «протоками» Балтійських країн, а також держав Східної Європи. Ключовими ознаками її геополітичного статусу були територіальна цілісність геополітичної ніші російського етносу, наявність значних територій Сибіру й Далекого Сходу, що є природним захистом, та відмежованість від Європи на Заході поясом країн і народів, які попри те, що примикають до Європи, до неї не належать (мова йде про Польщу, Угорщину та Чехію). Основою геополітичних побудов В. Цимбурського була російська окрема унікальна цивілізація з власними законами, які мають власну історію, не збігаються із законами розвитку інших цивілізацій, а відтак часто призводять до конфліктів із останніми. Погляди В. Цимбурського виявилися надзвичайно важливими для подальшого розвитку ідей «русского міра», а також для розвитку риторики російських інтелектуальних кіл⁶⁰.

Провідну роль в інтелектуальній дискусії щодо проблем «русского міра» у 1990-х роках відіграли Г. Павловський і С. Чернишов. Їхніми зусиллями було започатковано діяльність дискусійних майданчиків, на яких активно розроблялися ідеї «русского міра». Саме тут у контексті розробки «русского міра» виникла гуманітарно-політична ідея «відновлення російського», як її визначив Г. Павловський у своєму листуванні з Одеси з С. Чернишовим. Російський політтехнолог вказував на складність бути «русским» у нових умовах, вочевидь маючи на увазі існування незалежної України. Говорити російською, навіть зватися «русским», зі слів Г. Павловського, було важко. Скаржачись на невизначену ідентичність та відсутність прав, Г. Павловський вказував, що «русский» – це не стільки визначення ідентичності, як «турбота про ідентичність»⁶¹. Водночас у 1995 р. С. Чернишов на сторінках знаменитого збірника статей «Иное» порушив питання повернення Росії на цивілізований шлях розвитку, а також імовірного повернення до т. зв. консервативної модернізації⁶².

Ключовий вплив на розвиток ідеології «русского міра» мали внутрішньополітичні події у РФ (від обвинувачень влади на чолі з Б. Єльцином у корупції до фактичної поразки у Першій Чеченській війні). Дещо пізніше, характеризуючи суспільно-політичний розвиток РФ у 1990-х роках, Ю. Островський та П. Щедровицький напишуть, що форма державного устрою, яка виникла у Росії на межі 1990-х років, не стала адекватною формою включення російського суспільства у світовий історичний процес. Натомість замість більш-менш конкурентоспроможної наукової та інженерної спільноти, «яка виробляла 2/3 всіх світових винаходів і відкриттів, створено абсолютно неконкурентоспроможний псевдоолігархічний клас і суспільство дрібних крамарів, які були живильним середовищем для екстремістських партій»⁶³.

Значною мірою згадані чинники у комплексі стали причиною поразки провладних політичних сил на виборах до Державної думи у 1995 р., на яких переконливу перемогу здобули комуністи, а друге місце посіла ЛДПР. Потенційним провалом виглядали заплановані на літо 1996 р. вибори президента РФ. Чинний російський президент Б. Єльцин, який збирався переобиратись на другий термін, за 4 місяці до виборів мав рейтинг на рівні 3–4 %. У президентському оточенні були

⁵⁷ Гефтер М. Мир миров: российский зачин. *Иное. Хрестоматия российского самосознания*. Т. 3: Россия как идея. URL: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/geft.htm>

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Цимбурский В. Остров Россия. *Русский Архипелаг*. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/ostrov-rus/cymbur/island_russia/

⁶⁰ Откуда подует ветер? *Русский журнал*. 2003. 10 апреля. URL: <http://old.russ.ru/politics/20030410-tz.html>

⁶¹ К возобновлению Русского. Из деловой переписки учредителей «Русского института» Глеба Павловского и Сергея Чернышева. Москва, 1995. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history95-97/chernishovperepiska/

⁶² Фадин А. Модернизация через катастрофу? (Не более чем взгляд...). *Иное. Хрестоматия российского самосознания*. Т. 1: Россия как предмет. URL: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/>

⁶³ Островский Е., Щедровицкий П. Россия: страна, которой не было. *Центр гуманитарных технологий*. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/466>

переконані, що у разі зміни влади ініціаторів демократичних реформ переслідуватимуть⁶⁴. Намагаючись врятувати ситуацію, штаб російського президента, серед членів якого був політтехнолог Г. Павловський, прийняв рішення зіграти на страху росіян до повернення тоталітарного режиму (соціологічні дослідження тоді ще вказували, що більшість опитаних росіян (75–85 %) не бажали відновлення СРСР). Це, а також масштабне використання владою адміністративного ресурсу для фальшування результатів виборів, дали змогу Б. Єльцину перемогти лідера російських комуністів Геннадія Зюганова та бути переобраним на другий президентський термін.

Сам же Г. Павловський розцінював свою тодішню діяльність, як «участь у громадянській війні на інформаційному просторі»⁶⁵ та розміщував окремі тези концепту «русского міра». Разом із своїм колегою С. Чернишовим Г. Павловський був ініціатором створення 1996 р. «Русского института», завданням якого проголошувалось «сприяння становленню російської культурної самосвідомості та інститутів нової суспільної ідентичності»⁶⁶. Одним із найбільш помітних та успішних проєктів «Русского института» став заснований 1997 р. провідний російський інтернет-ресурс «Русский журнал», на вебсторінках якого розгорталася дискусія щодо «русского міра».

Поряд із «Русским институтом», зв'язок якого із державними структурами усіляко заперечувався, планувалось створити «Русский университет»⁶⁷, який мав готувати нову управлінську еліту. Засновниками такого навчального закладу були уже згадувані Г. Павловський та С. Чернишов⁶⁸. Свою місію вони вбачали у сприянні формуванню «інститутів нової суспільної ідентичності» та створенні інтелектуального простору для пошуку «російської самосвідомості». У ньому метафоричне словосполучення «русский мір» мало б переформуватися у філософський концепт широкої світоглядної конструкції, що була спрямована на пошук Росією свого місця у світі⁶⁹. У межах роботи цієї установи концепція «русского міра» була вписана у широку конструкцію, у якій Росія визнавалась однією з країн «середнього світу», жодним чином не унікальним, а типовим явищем⁷⁰.

Важливе місце кристалізації «русского міра» належало політконсультанту П. Щедровицькому. У лютому 2000 р. у популярній на той час «Независимой газете» він опублікував статтю «Русский мир», якою актуалізував основоположні питання пострадянського транзиту Росії. Міркуючи над цілями російського суспільства та його здатністю до мислення та дій в історичному масштабі, він вказував, що у ХХ ст. виникла мережева структура великих і малих спільнот, «які думають та розмовляють російською мовою» – так званій «русский мір».

У трактуванні П. Щедровицького «русский мір» поставав як структура великих та малих спільнот, які «думають і говорять російською мовою». Вона також мала чітку гео економічну спрямованість. Своє бачення «русского міра» як «геокультурного проєктування» П. Щедровицький виклав так: «... соціальний, культурний, взагалі людський світ є єдністю волі та уявлень. Якщо за ідеєю “русского міра” не буде нічого крім слів, якщо не буде ніяких дій, не буде складової вольової компоненти, то і “русского міра”, звісно, не буде. Так само, якби десятки, потім сотні, а потім тисячі людей не стали б формувати Велику Європу, то її, звісно, і не виникло»⁷¹. Діаспори російськомовних людей, згідно з цією концепцією, повинні були забезпечити включення Росії до технологічного та фінансового резервуару зарубіжних соціумів: «Чим більша кількість світових проблем отримає своє вираження, а можливо, і рішення в рамках російської мови, тим більш затребуваними будуть культурні та людські ресурси “русского міра”»⁷². Зрештою, на думку П. Щедровицького, енергія волі різних етнокультурних груп, що думають і говорять російською мовою, давала змогу актуалізувати ці потенціали та перетворити їх на низку образів майбутнього, що зададуть межі поля господарських, політичних і освітніх онтопрактик. Парадокс ситуації полягав у тому, що будь-яка країна, яка претендувала на статус світової держави, була зацікавлена як у задоволенні інтересів своїх громадян, так і у роботі своїх співвітчизників у інших державах. Для Росії такими безумовно були ті, хто відносив себе до зарубіжного «русского міра». Візія П. Щедровицького отримала позитивні відгуки на вищих щаблях державного управління, а сам автор фактично започаткував дискусію щодо здатності росіян діяти в історичному масштабі, а також навколо проблем і цілей російського самовизначення у світі. Полеміка навколо статті, що розгорнулася у російському інтелектуальному середовищі, засвідчила різноманіття поглядів стосовно майбутнього розвитку РФ.

⁶⁴ Ельцин Б. Президентский марафон. Москва, 1997. С. 49.

⁶⁵ Глава 05. «Голосуй или проиграешь!». Проект «Ельцин: человек и политик». *Аргументы и факты*. URL: <http://yeltsin.aif.ru/chapter5.html>

⁶⁶ Павловский Г., Чернышев С. К возобновлению русского. *Русский журнал*. URL: <http://old.russ.ru/ri/index.htm/>

⁶⁷ Институт Иного. (Из выступления С. Чернышева в Собрании Русского института 27.06.1996). *Русский журнал*. URL: <http://old.russ.ru/ri/>

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Чернышов С. Русское самоопределение. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 1998. Ч. 13. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n13texts/chernyshov.htm>

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

Тим часом перманентна політична криза, яка супроводжувалася корупційними скандалами, загрозою нової війни у Чечні, частими змінами уряду (упродовж 1997–1999 рр. 4 рази змінювався глава уряду: після Віктора Черномірдіна – Сергій Кириєнко – Євген Примаков – Сергій Степашин – Володимир Путін), доповнилась економічними катаклізмами у вигляді оголошеного дефолту 1998 р. У таких умовах той же П. Щедровицький переконував, що на заміну національним державам і транснаціональним корпораціям повинні прийти нові утворення, своєрідні світові діаспори, великі транс-регіональні об'єднання або ж стратегічні альянси країн, інфраструктурні вузли світової гео-економічної мережі, а також згуртовані групи та асоціації, які використовували мережеві форми організації діяльності та культурну політику для активної участі у світових процесах⁷³.

Однак сміливі політико-економічні заходи поряд із підвищенням загальносвітових цін на нафтопродукти зуміли стабілізувати ситуацію у РФ наприкінці 1990-х рр. Ріст цін на газ і нафту створив ефект швидкого зростання бюджетних доходів та вплинув на розвиток нафтовидобувної сфери та на ефективність економічних і бюджетних рішень. Це посприятило тому, щоб на виборах до Державної думи 1999 р. більшість отримав проурядовий рух «Єдинство». Однак сам Б. Єльцин на той момент вже став об'єктом насмішок не лише політичних опонентів, але й власного народу. Водночас саме на особистість президента Російської Федерації було спроектоване усвідомлене бажання «сильної руки», що здатна стати на захист національних інтересів, а також відстояти інтереси простих людей⁷⁴. Вочевидь цьому сприяла інституційна матриця Радянського Союзу, що сформувала патерналістські настрої пострадянського російського суспільства. Тому, коли 31 грудня 1999 р. Б. Єльцин оголосив про відставку з посади президента і призначення виконувача обов'язків президента, це спричинило значний суспільний резонанс, але зовсім не жаль за першим російським президентом.

Новим тимчасовим виконувачем функцій голови держави став прем'єр-міністр РФ В. Путін, із постаттю якого більшість росіян пов'язували рішучість влади у чеченському питанні, продовженні економічних реформ, боротьбі з корупцією, прагненні підвищити ефективність державного апарату, встановити «диктатуру» закону. Російському суспільству видавалось, що саме з приходом В. Путіна до влади Кремль приступив до реалізації амбітного і масштабного плану соціально-економічних реформ, підготовленого ліберальними економістами впродовж 1990-х років. Саме під час його перебування при владі на зміну слабкій державі та трансформаційному спаду економіки, що супроводжувалися політичними скандалами та інтригами, прийшли високі темпи економічного зростання з поступовим зміцненням системи державного управління. Рішучість В. Путіна дала змогу росіянам значною мірою позбутися відчуття безпорадності та невпевненості, яким вони зустріли завершення епохи Б. Єльцина⁷⁵. Міф про «тверду руку» дозволив зробити національним героєм невідомого чоловіка, який мав «замочити всіх ворогів в сортирі»⁷⁶. На жаль, і це вже можна говорити, з огляду на ретроспективу сьогодення, ключові питання перебудови Росії та навколишнього зовнішньополітичного оточення, через підміну понять і символів, нав'язування суспільству примарних ідей та цілей якнайкраще були використані російськими силовиками на чолі з В. Путіним у побудові авторитарної держави.

Зі свого боку на початку 2000-х рр. російська влада потребувала дієвого та масового важеля, який міг мобілізувати російське суспільство під різноманітними гаслами: від протистояння зовнішнім ворогам до повернення Росії статусу великої держави. На вищому державному рівні дедалі частіше звучали заяви про т. зв. «екзистенційну загрозу», яка виникла внаслідок дій «підступного та ворожого» оточення Росії і нависла над її громадянами. Наприклад, у 2004 р. член комітету Держдуми РФ із міжнародних справ та член Національно-патріотичного союзу «Родина» Дмитро Рогозін заявляв про наступ на духовну безпеку Росії. Поряд із цим та перспективою «руйнування духовності», політик зазначав, що першим етапом нападу на Росію стане наступ на впровадження у свідомість російського народу чужих ідей та цінностей⁷⁷.

Водночас для «наведення порядку» у суспільстві дедалі частіше озвучували бажання появи «сильної руки», де В. Путін із безапеляційною політикою був затребуваний більшістю населення Росії⁷⁸. За задумом кремлівських ідеологів, росіяни повинні були повернутися до архаїчних форм влади і погодитись на збільшення ролі силових структур у політичному житті держави. У центрі усіх процесів залишалася основна форма політичної самоорганізації російського народу – російське

⁷³ Островский Е., Щедровицкий П. Россия: страна, которой не было. *Центр гуманитарных технологий*. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/466>

⁷⁴ Режим Путіна перед викликами часу: аналітична доповідь / Розумний М. М., Бережний Я. В., Валюшко І. В., Власенко Р. В. та ін.; за заг ред. М. М. Розумного. Київ. НІСД, 2017. С. 20.

⁷⁵ Там само. С. 20–21.

⁷⁶ Пионтовский А. «Внешняя политика России – это политика Германии 30-х годов» URL: <https://platforma/magazine/text-sq/re-invent/andrei-piontkovskii/>

⁷⁷ Режим Путіна перед викликами часу... С. 27.

⁷⁸ Симонян Р. Реформы 1990-х годов: общественно-политические результаты. *Журнальный клуб Интелрос Континент*. № 147. 2011. URL: <http://www.intelros.ru/readroom/kontinent/kontinent-147-2011/10677-reformy-1990-x-godov-obshhestvenno-politicheskie-rezultaty.html>

самодержавство з єдиним правителем, чия влада освячена Церквою⁷⁹. Рішучий «самодержець» В. Путін у політичній риторичі Кремля якнайкраще підходив на таку роль, а ідеологічне обґрунтування необхідності укріплення російської державності цілком міг забезпечити концепт «русского міра».

Таким чином, характерною особливістю обставин концептуалізації ідеології «русского міра» була відсутність чіткого усвідомлення російським суспільством упродовж 1990-х років власного місця на світовій арені. Соціально-економічна та суспільно-політична криза поряд із кризою ідентичності російського суспільства, що тісно переплелися із шоком від невинуватих сподівань нової пострадянської російської ліберальної дійсності, сприяли формуванню концепту «русского міра», який початково мав на меті обґрунтувати нове ставлення росіян до світу. Однак у силу внутрішніх (політичні скандали, корупція, економічна криза) та зовнішніх (позбавлення великодержавного статусу РФ) причин він поступово почав пояснювати необхідність повернення Росії до відтворення імперії. Смісловим наповненням концепту «русского міра» разом із тісним сприянням влади займалися провідні російські інтелектуали-політологи. Як багатогранна й багатоскладова інтелектуальна концепція, «русскій мір» давав можливість Кремлю уникати політичної, державної та економічної модернізації Росії через впровадження демократичних принципів. Натомість встановлення пріоритету існування держави-нації над особистістю та розбудова т. зв. контрольованої демократії дали змогу владі РФ використовувати концепт у публічному дискурсі з його подальшим перетворенням у державну ідеологію великодержавства та інструмент політичної практики для становлення авторитаризму. Концепт «русского міра» якнайкраще відображав великодержавні настрої значної частини російських інтелектуальних кіл, влади та широких верств населення, а суспільний запит на «сильну руку» сприяв збереженню та зміцненню патерналізму і персоніфікованої влади окремих осіб.

2.2. «Русскій мір» в офіційній риторичі Кремля

Концепт «русского міра» отримав фундаментальні складники російської імперської ідеології середини XIX ст., що базувалися на «православ'ї», «самодержавстві» й «народності». Як слушно зауважили автори дослідження, «Україна та проект “русского міра”», окремі зміни концепту стосувалися трансформованої в російську мову й культуру «народності», не порушуючи глибинного змісту офіційної ідеології. Натомість існує досі поняття «самодержавства» було переформульоване у «єдність історичної пам'яті», хоч і надалі передбачало безумовну лояльність громадянина до держави як осередку та хранителя єдиної історичної пам'яті⁸⁰. Характерною рисою т. зв. «російськості» одні теоретики вважали «православ'я», інші – мову та культуру, ще інші – расу чи кров⁸¹. Спільним же знаменником для усіх перелічених компонентів була їх належність до політико-ідеологічного конструкту «русского міра», який, сформувавшись в умовах соціально-економічних катаклізмів 1990-х років як одна із версій російської цивілізаційної ідентичності, вже у середині 2000-х років закріпив за собою статус державної ідеології Російської Федерації.

Попри те, що події кінця 1991 р. були названі «найбільшою геополітичною катастрофою століття»⁸² та «трагедією»⁸³ для російського народу значно пізніше (самим В. Путіним у 2005 р.), розмови про занепад і крах «російськості» велися у суспільно-політичних колах Росії ще на початку 1990-х років. Внутрішньополітичний дискурс, що супроводжував конституювання Росії у нове державне утворення, отримав потужний імпульс для пошуку відповідей на питання, які стосувалися пострадянської ідентичності та майбутнього розвитку держави. Вираженням цих настроїв і водночас окресленням проблеми можна вважати слова політтехнологів Г. Павловського та С. Чернишова: «Крах СРСР, потягнувши в Лету “радянське”, не повернув “русскому” його колишніх прав. У цьому імені сьогодні звучить не так ідентичність, скільки турбота про ідентичність ... Ми не стільки “русский” народ, скільки вид, що втратив ім'я, – навіть цим не об'єднаний у спільноту»⁸⁴.

І справді, широкого поширення набули альтернативні погляди на сучасне, минуле та майбутнє Росії, що більшою мірою звертали увагу на природу та історичні витоки російської державності. Хоча вони відрізнялися між собою, але їх спільною рисою був песимізм у оцінках щодо сучасної Росії, а також пошук засобів збереження «російського» як цивілізаційного феномену в його

⁷⁹ Ростовський А., Штепа Ю. Українська національна ідея від плачу до конструктивного діалогу, навіщо потрібна загальнонаціональна ідея Україні. *Дзеркало тижня*. 2006. 9–15 вересня.

⁸⁰ Україна та проект «русского міра»: аналітична доповідь / Здіорук С. І., Яблонський В. М., Токман В. В. та ін.; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2014. С. 18.

⁸¹ Миллер А. І. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. С. 69.

⁸² Послание Федеральному Собранию Российской Федерации 25 апреля 2005 года. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>

⁸³ Путин объяснил, почему считает распад СССР крупнейшей катастрофой XX века. *РИА «Новости»*. 2017. 13 июня. URL: <https://ria.ru/20170613/1496353896.html>

⁸⁴ Павловский Г., Чернышев С. К. Возрождению русского. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history95-97/chernishov-perepiska/

державному вимірі⁸⁵. У вирі пошуку росіянами себе та свого місця у світі розгорнулося обговорення феномену російської діаспори як спільноти, що відкривала як Росію для зовнішнього світу, так і зовнішній світ для неї. З появою нових незалежних держав на теренах СРСР велика кількість людей, які ідентифікували себе як росіяни, опинилася поза межами РФ. У самій Росії щодо них дедалі частіше вживалося поняття «співвітчизники за кордоном» (рос. – соотечественники за рубежом).

У 1992 р. провідний російський політолог і економіст Сергій Караганов у щорічнику «Дипломатический вестник» опублікував статтю, присвячену проблемам захисту прав росіян із «близького зарубіжжя». Увагу привертає тон статті, де тодішній заступник голови Ради із зовнішньої та оборонної політики і член Ради при президентові РФ наголошував на необхідності використання російськомовних громадян, які живуть поза межами Росії, як активу зовнішньої політики⁸⁶. Російський політолог виходив далеко за рамки державної політики щодо підтримки діаспори, акцентуючи натомість увагу на реалізації довгострокової зовнішньополітичної стратегії Росії щодо сусідніх держав. Російській владі пропонувалося реалізувати один із трьох варіантів політики: радикально демократичну (із визнанням незалежних держав), реінтеграційну (т. зв. «неоімперський шлях») та політику регулювання (Росія – суддя, без якого не можуть відбуватися будь-які події у зоні так званих «російських інтересів»). Він наполягав на необхідності реалізації «менш кривавого і ефективнішого», хоч і більше довгострокового, «неоімперського шляху». На думку політолога, Росії слід було повернутися до уже відпрацьованих у минулому засобів: «підкупити місцевих лідерів, відправити війська, щоби когось врятувати і так далі»⁸⁷. «Російськомовні – велика цінність Росії, і треба зробити все, щоб вони залишилися в регіонах, де вони живуть зараз, щоб поширити нитки впливу, росіяни повинні розпочати велику експансію інвестицій»⁸⁸, – писав С. Караганов. Потужний політичний анклав, який формували мережі російських шкіл, медіа, преси разом із російським великим бізнесом у сусідніх державах, мав стати основою впливу Росії. Сам С. Караганов підтримував застосування сили проти гіпотетичного ворога «для збереження стабільності» і наступного закріплення за Росією домінуючої ролі «миротворця» на теренах колишнього СРСР⁸⁹.

Увійшовши у публічний дискурс, т. зв. «Доктрина Караганова» уже у першій половині 90-х років ХХ ст. окреслила далекосяжні цілі Росії, зокрема щодо реальних причин «захисту російськомовного населення на неросійських територіях. Вона також стала складовою популярного ще з радянського часу міфу про «братні народи», сприяла змістовному наповненню ідеологемі «руського міра», а також вплинула на формування російської зовнішньої політики. І хоча пізніше С. Караганов заперечував, що мав намір сформувати новітню доктрину зовнішньої політики РФ, однак не виникає сумнівів, що саме він одним із перших на рівні Кремля авторитетно обстоював необхідність використання російськомовних людей за межами Росії, як «інструментів» впливу Москви на колишні союзні республіки.

Російський прозаїк Олександр Солженіцин у статті «Російське питання до кінця ХХ століття» називав цифру в 25 млн «співвітчизників за кордоном»⁹⁰, яка стала хрестоматійною і яку цитували політики. Цікаво, що і сам О. Солженіцин вважав втрату етнічних росіян більшою проблемою, ніж розпад СРСР: «Біда не в тому, що СРСР розпався, – це було неминуче. Величезна біда – і плутанина на довге майбутнє – у тому, що розпад автоматично стався по фальшивих ленінських кордонах, відхоплюючи від Росії цілі російські області. За кілька днів ми втратили 25 мільйонів етнічних росіян, 18 % від загальної кількості»⁹¹. Російський мислитель сформулював зміст т. зв. «російського питання» до кінця ХХ ст., що звучало приблизно так: «...бути російському народу, чи не бути?». Згадуючи «принижений і втрачений стан», О. Солженіцин закликав російське суспільство обов'язково вийти з нього, «якщо вже не для себе, то на згадку предків і заради наших дітей та онуків»⁹². Рецепт відродження Росії, на його думку, полягав у возз'єднанні з дорадянським минулим, яке було зруйновано СРСР. Наполягаючи на остаточному розриві Росії з радянським експериментом не лише ідеологічно, а й територіально, російський інтелектуал пропонував відмовитись від експансії Південного Кавказу та Центральної Азії, як від «продукту хворого імперського експансіонізму». Натомість привілейованими мали стати відносини з Білоруссю, Україною та Казахстаном, із їх подальшим об'єднанням у єдиній державі східних слов'ян⁹³.

⁸⁵ Литвиненко О. Політичний і культурний аспекти аналізу сучасної російської цивілізаційної ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 1. С. 83.

⁸⁶ Караганов С. А. Проблемы защиты интересов российско-ориентированного населения в ближнем зарубежье. *Дипломатический вестник*. 1992. № 21–22. С. 43–45.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Солженіцин А. «Русский вопрос» к концу ХХ века. URL: https://magazines.gorky.media/novyi_mi/1994/7/russkij-vopros-k-konczu-xx-veka.html

⁹¹ Там само.

⁹² Там само.

⁹³ Там само.

Питання «руссік» поза межами РФ стало важливим аргументом у політичних дебатах у Росії. Першість у їх веденні посів Конгрес російських громад (КРО), усіляко підтримуваний впливовим у першій половині 1990-х років мером Москви Юрієм Лужковим. У рамках Конгресу росіян було названо «розділеною нацією», що у майбутньому вплинуло на входження іредентистської та реваншистської ідей у політичну повістку дня Росії. Особливого розмаху воно набуло під час протистояння між російськими президентом і парламентом у 1992–1993 рр.

Слід зауважити, що співзасновник КРО Д. Рогозін через понад десятиліття сформував на його основі виборчий блок «Народно-патриотический союз “РОДИНА”», що пройшов у Державну думу РФ. А вже у 2004 р. у Росії було офіційно засновано політичну партію «Родина», головними принципами діяльності якої були «збереження нації, розвиток економіки національних інтересів, протидія руйнівним ліберально-глобалістським тенденціям у державі».

Поряд із «Родиной» ідеї «русского міра» відкрито публікували у програмних документах таких політичних сил, як «Партия “Великое Отечество”» і «Российский общенародный союз» (РОС). Останній у першій половині 1990-х років функціонував як громадська організація, основними принципами діяльності якої були «народовладдя, патріотизм та справедливність». Її представники декларували намір боротися за громадянське єднання, національне примирення у Росії, «багатовікову дружбу народів, що її населяють», виступали проти «політичних сил, які здійснювали розвал Росії». «Рух має бути загальнонародним, об'єднати росіян і башкир, якутів та українців, німців та поляків, народи Поволжя та Північного Кавказу»⁹⁴, – заявили ініціатори РОС.

Одним із провідних політиків, які порушували питання російської діаспори, був член КРО К. Затулін. Обраний до Державної думи РФ у 1993 р., вже наступного року він очолив думський Комітет у справах співвітчизників за кордоном. Пов'язаний із російським генералом Олександром Лебедем, який після участі у Придністровському конфлікті з військового командування 14-ою армією РФ перетворився у політичну та медійну персону, Костянтин Затулін по суті визначав політику цього комітету.

Як наслідок, погляди членів зазначеного вище комітету були багато у чому співзвучні з позицією генерала О. Лебеда, який активно втілював у життя кредо про необхідність жорсткого придушення будь-яких зазіхань на права росіян поза межами РФ, передусім на території колишніх радянських республік. Слід зауважити, що згаданий генерал став еталоном носія «російського національного характеру» й цінностей у контексті формування «російської ідентичності». Окрім того, дестабілізуючи ситуацію у Молдові через дії російської армії у фактично окупованому Придністров'ї, він взяв безпосередню участь у появі та закріпленні у суспільній свідомості установки про необхідність відстоювання прав своїх співвітчизників за межами Росії.

Тезу про необхідність захисту інтересів росіян за допомогою армії та зброї неодноразово озвучував і віце-президент Олександр Ружкоу, критикуючи зовнішньополітичний вектор президента Бориса Єльцина, зокрема його рішення щодо Чечні⁹⁵, позицію РФ на переговорах щодо створення СНД⁹⁶. Втім на уточнювальне запитання про те, чи має російська армія захищати інтереси росіян, наприклад, у Канаді, О. Ружкоу відповіді не дав⁹⁷.

Проблему захисту «співвітчизників за кордоном» активно експлуатували російські політичні еліти. Намагаючись випередити опонентів, команда Б. Єльцина активізувала свої зусилля, що, відповідно, відобразилося у появі низки ініціатив загальнодержавного рівня. Зокрема, у серпні 1994 р. президент РФ зобов'язав уряд РФ активізувати державну політику щодо російської діаспори, а також визначити перелік першочергових заходів щодо її підтримки у державах-учасниках СНД та країнах Балтії⁹⁸. Курувати державну політику у цій сфері мала спеціально створена урядова комісія⁹⁹. Її стратегічним завданням було названо сприяння інтеграції росіян у політичне, соціальне та економічне життя нових незалежних держав, адаптацію до місцевої культури зі збереженням власної культурної самобутності. Програми щодо підтримки російської діаспори формувалися у РФ щороку¹⁰⁰.

Президентська ініціатива загальмувала наміри політичних опонентів, передусім із лівого політичного табору, вкласти у термін «співвітчизники за кордоном» новий сенс і сприймати росіян на пострадянському просторі винятково як жертв розпаду СРСР. У затвердженому Б. Єльциним

⁹⁴ Програма партії «Российский общенародный союз». URL: <http://vsezarus.ru/about/programma-partii.html>

⁹⁵ Єльцин Б. Н. Записки Президента. Москва, РОССПЭН. 2008. С. 131–132.

⁹⁶ Там само. С. 132.

⁹⁷ Там само. С. 214.

⁹⁸ Указ президента Российской Федерации «Об основных направлениях государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников, проживающих за рубежом» от 11 августа 1994 года. № 1681. URL: <https://docs.cntd.ru/document/9008577>

⁹⁹ Постановление Правительства РФ от 31 августа 1994 г. № 1064 «О мерах по поддержке соотечественников за рубежом». URL: <https://base.garant.ru/1548722/>

¹⁰⁰ Постановление Правительства Российской Федерации «О программе мер по поддержке соотечественников за рубежом» от 17 мая 1996 г. № 590. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102041341&rdk=&backlink=1>

14 вересня 1995 р. Стратегічному курсі РФ з державами-учасницями СНД зазначалося, що доцільно пов'язувати питання фінансово-економічного, військово-політичного та іншого співробітництва Росії з окремо взятою державою зі станом дотримання прав та інтересів росіян у конкретно взятій державі¹⁰¹. Цілком очевидно, що такі кроки були зумовлені аж ніяк не турботою про діаспору чи її проблеми, а швидше були наслідком уже згадуваної «Доктрини Караганова»: використання діаспори як інструменту впливу.

Вже у грудні 1995 р. Держдумою РФ було ухвалено витриману у душі протекціонізму Декларацию про підтримку співвітчизників за кордоном¹⁰², де до категорії співвітчизників було віднесено усіх вихідців із СРСР, які підтримували духовні відносини з Росією, незалежно від їхньої національності та правового статусу у місцях проживання. Використання у документі терміна ««русская» діаспора» замість «російська» вочевидь мало наголосити передусім на громадянському аспекті цього поняття і певною мірою опустити його етнопатриотичну сторону¹⁰³. Поряд із цим у Держдумі РФ було створено Раду співвітчизників, а адміністрацією Москви було підтримано створення фонду «Россияне» та «Института диаспоры и интеграции», який очолив К. Затулін.

Під впливом соціально-економічної ситуації філософське навантаження концепту «русского міра» наприкінці 1990-х років дедалі частіше поступалося політичним інтерпретаціям. Його доповнення відбувалося з урахуванням суспільно-політичних реалій, наявних проблем на національному ґрунті всередині самої Росії. Руку до популяризації концепту доклали одіозні політики (зокрема лідер ЛДПР Володимир Жириновський), публічні інтелектуали (Олександр Дугін), публіцисти (Олександр Проханов), діячі культури (Микита Міхалков) та інші. Характерною рисою заяв згадуваних осіб стала критика демократичних реформ, що реалізовувалися у Росії у першій половині 1990-х років і завершилися провалом. Окрім того, вони підірвали віру росіян у винятковість власної ідентичності, історії та майбутнього. Як писав публіцист О. Проханов, «ліберальна пропаганда ... породила в умах “хаос сенсів”, розсікла історичний “ланцюг часів”, пересварила історичні епохи, вирвала з єдиного історичного потоку цілі періоди і викинула їх на історичне звалище ... В результаті величезна кількість людей втратила історичну пам'ять, живе поза історією, поза історичною російською долею»¹⁰⁴.

Тут на авансцену процесу формування державної ідеології вийшли інтелектуальні кола, пов'язані з «Русским институтом» та «Русским журналом». Успішне використання тематики національної самосвідомості, ідентичності та патріотизму під час президентської кампанії Б. Єльцина у 1996 р. давало усі підстави обговорювати доцільність генерування нової «русской идеи» у межах якої «особий русский путь» мав розвиватись контрольовано. Емоційно-етичний сенс «русского міра», його місія виявилися найкраще пристосованими для зміцнення влади, а тому перспектива використання концепту видавалася багатообіцяючою. Тому не дивно, що напередодні передвиборчого періоду 1999–2000 рр. команда Б. Єльцина вирішила знову розіграти ту саму карту. Однак цього разу було вирішено запропонувати привабливу політичну лінію щодо співвітчизників, які опинилися за межами Росії у пострадянський та радянський періоди. Політтехнологам П. Щедровицькому та Г. Павловському було доручено написати одночасно програму політики РФ щодо діаспори, яка б могла скласти гідну конкуренцію опозиційним до чинного господаря Кремля мера Москви Ю. Лужкова та генерала О. Лебеда. Таке завдання ускладнював той факт, що і мер Москви, і генерал російської армії особливо активно піарилися на проблемах росіян у «ближньому зарубіжжі». Відтак перед політтехнологами поставало завдання: розширити «межі впливу» державної політики РФ, зокрема щодо росіян у «зарубіжжі далекому».

У спільній з Єфимом Островським статті «Россия: страна, которой не было», що побачила світ у 1999 р., Петро Щедровицький вказував, що «русский мір» був сформований упродовж ХХ ст. під впливом тектонічних історичних зрушень, світових воєн і революцій, вивівши широко поширене визначення концепту: «русский мір» – мережева структура великих і малих спільнот, що думають і розмовляють російською мовою¹⁰⁵. Автори статті звертали увагу на те, що половина населення «русского міра» проживала поза межами Росії: «Не секрет, що на території, окресленій адміністративними кордонами РФ, мешкає чи половина населення “русского мира”»¹⁰⁶. «Державна форма, що виникла біля РФ межі 90-х рр., стала адекватною формою включення російського суспільства на світовий історичний процес ... Цей процес сучасної соціальної деградації був компенсований

¹⁰¹ Указ Президента РФ «Об утверждении стратегического курса РФ с государствами-участниками СНГ» от 14 сентября 1995. № 940. URL: zakonbase.ru/content/nav/15088

¹⁰² Постановление Государственной Думы Федерального собрания Российской Федерации «О Декларации о поддержке российской диаспоры и о покровительстве российским соотечественникам» от 8 декабря 1995 года. № 1476-1 ГД. URL: http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?doc_itself=&nd=102038598&page=1&rdk=0&intelsearch=%CA%EE%ED%F1%F2%E8%F2%F3%F6%E8%FF+++&link_id=3#10

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Проханов А. Сотворение священной идеологии. *Завтра*. 2007. № 24. С. 1.

¹⁰⁵ Островский Е., Щедровицкий П. Россия: страна, которой не было. *Русский Архипелаг*. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-possia-no/

¹⁰⁶ Там само.

процесами формування протягом усього ХХ століття масштабної російської діаспори у світі»¹⁰⁷, – писали вони. Саме ця теза через багато років стане основоположною в обґрунтуванні агресивної зовнішньої політики РФ щодо сусідніх держав.

У статті був сформульований досить відвертий підзаголовок: «Створити “імідж” Росії сьогодні означає побудувати нову систему зв’язків між “руськими”». Текст сприймався як своєрідний маніфест, натхненний Г. Павловським, про необхідність зміни іміджу країни, проведення своєрідного «ребрендингу». Відтак, посилаючись на успішні маркетингові методи сигаретного бренду Camel, П. Щедровицький та С. Островський пов’язували поняття «русского міра» з ідеєю внутрішнього та міжнародного іміджу Росії. Для того, щоб росіяни, які проживали за межами РФ, «мали можливість дивитися російське телебачення, читати російські книжки, віддавати дітей в російські школи», російській владі пропонувалося узяти на озброєння усю діяльність «по лінії культури, науки, освіти». Таке розширення географії застосування російської мови у світі, на думку авторів ініціативи, мало розширити вплив Росії на перебіг світових процесів¹⁰⁸. Наприкінці статті було наголошено на інноваційності «русского міра» як символу нової, глобальної Росії: «“Русский мир” у Світі Світів, що залучає росіян всього світу до участі в одному з нових глобальних метапроектів»¹⁰⁹.

Показово, що термін «русский» не мав етноцентричного спрямування, оскільки сам «русский мір» прагнув бути всеосяжним і свідомо не використовувався термін «російський», який надто нагадував політичний проект Б. Єльцина та ліберальну ідеологію, що зазнала краху та підірвала гордість своєю країною серед пересічних росіян. Водночас новий ідеологічний концепт міг поєднати у собі такі характерні для російського інтелектуального дискурсу питання, як «русская идея» та «русская власть». Серед російських інтелектуалів, як-от філософ С. Чернишов, побувала думка, що саме їхнє роз’єднання наприкінці 1980-х років і стало основною проблемою Росії¹¹⁰. Натомість теоретик «русского міра» П. Щедровицький стверджував, що визнання існування «русского міра» давало підстави говорити про т. зв. «русский капитал» – сукупність культурних, інтелектуальних, людських та організаційних потенціалів, виразних у мовному мисленні та комунікаційних (гуманітарних) ресурсах російської мови¹¹¹.

Зрештою, концепт залишався гіпотетичним інструментом отримання доступу до глобальних економічних і фінансових ресурсів через діяльність російськомовних діаспорних спільнот. «Створювати новий імідж Росії – країни, якої не було, – означає брати участь у переділі світу, що відбувається, здійснити Оксамитовий Реванш після поразки нашої країни в третій світовій – холодній війні», – писали у вже згадуваній статті П. Щедровицький та С. Островський у 1999 р.¹¹².

Публіцистика П. Щедровицького вплинула на багатьох молодих людей, залучених до «Русского журналу» – чергового проєкту в рамках просування концепту «русского міра», а також на частину уже досвідчених політиків. Ідея, що не національні держави, а діаспори як мережеві спільноти будуть головними світовими гравцями, відобразилася пізніше у багатьох книжках і навіть деяких програмах адміністрації Москви і профільних відомств, зокрема Міністерства закордонних справ РФ (МЗС РФ)¹¹³, пов’язаних із проблемою «співвітчизників за кордоном».

Розробка ідеології відбувалася й на тлі дискусій навколо федерального закону про співвітчизників, який обговорювався у Державній думі РФ, починаючи від 1997 р. Закон «Про державну політику щодо співвітчизників за кордоном», який пройшов складний шлях свого ухвалення, виділяв 3 категорії «співвітчизників»: 1) громадян РФ, які постійно проживають за її межами; 2) громадян колишнього СРСР (але не Росії), які проживають за межами РФ у пострадянських країнах; 3) емігрантів із Російської імперії, СРСР та РФ та їхні нащадків, у яких немає російського громадянства. Особливе місце тут посідали представники другої категорії, оскільки вони до певної міри обґрунтовували відповідальність Росії за її імперську спадщину та політику щодо співвітчизників. Прихильники цього закону навіть пропонували проголосити росіян «розділеним народом» та обумовити необхідність його возз’єднання на ґрунті вільного волевиявлення. Тоді ж відбулося юридичне закріплення категорії «співвітчизник за кордоном» – 24 травня 1999 р. у Федеральному законі № 99-ФЗ. Під цю категорію підпадали усі російськомовні люди, однак без євреїв, вірмен, грузин та українців. У контексті відносин із останніми питання російської діаспори набувало особливого значення, оскільки на той час російська меншина була найбільшою серед усіх національних меншин, які проживали в Україні. Називаючи росіян «найнезахищенішим народом», російська парламентарка від Комуністичної партії РФ (КПРФ) Насима Столярова, наприклад, вказувала, що в Україні 12 млн росіян були національною меншиною. Водночас російська

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Чернышов С. Русское самоопределение...

¹¹¹ Щедровицкий П. Г. Русский мир и транснациональное русское. Антология русской философии. Москва: Сенсор, 2000. С. 374–388.

¹¹² Щедровицкий П. Русский мир. *Независимая газета*. 2000. 11 февраля. URL: http://www.ng.ru/ideas/2000-02-11/8_russian_world.html

¹¹³ Полоскова Т. В. Современные диаспоры. Внутриполитические и международные аспекты. Москва, 2002; Полоскова Т., Скрипник В. Русский мир: мифы и реалии. Москва, 2003.

комуністка одразу ж зазначала, що вони живуть на своїй території, там, «де, так би мовити, були їхні предки – це споконвічна російська земля»¹¹⁴.

Питання «захисту» російської меншини, яке завдяки умінню російських політиків тісно перепліталося з питаннями розподілу Чорноморського флоту СРСР, статусу Кримського півострова, проблем транзиту газу тощо, провокувало хронічну нестабільність у російсько-українських відносинах. Яскраве вираження згадані теми отримали під час довготривалого процесу укладення т. зв. «Великого договору» – двостороннього міждержавного документа, що закріплював основоположні принципи взаємодії Росії та України як суверенних, незалежних і рівноправних держав. Складові документа розставляли всі крапки над «і», таким чином не залишаючи місця для політичних спекуляцій на тему територіальних претензій РФ до України. Компромісне врегулювання суперечок навколо Криму не влаштувало лівих та націонал-патріотів у російському політикумі, які, порушуючи питання наявності російської діаспори в Україні у компонуванні з елементами великодержавства та імперськості, усіяло перешкоджали його ухваленню. Одними з найактивніших спікерів того часу були уже згадувані К. Затулін та Ю. Лужков. Останній, до слова, неодноразово заявляв, що в Україні Росії «боятися, як вогню», оскільки, мовляв, українці «вкрали» у росіян територію. З такою «крадіжкою» російський політик пов'язував і надзвичайну шкоду для російських національних інтересів, адже Росія втратила вихід із Азовського в Чорне море: «Це такий ляпас нам, великій морській державі!»¹¹⁵.

Підписаний 28 травня 1997 р. «Великий договір» став символічним актом, який полягав у тому, що російська політична система перестала очікувати швидкого краху України. І хоча російській свідомості було важко погодитися із тим, що українська незалежність – то назавжди, але ратифікація договору принаймні засвідчила, що це надовго. Однак у процесі майже 5-річної ратифікації у парламентах обох держав аргументами противників домовленості з Україною були проблеми захисту російської діаспори та необхідності відстоювання великодержавного статусу РФ. Так, лідер ЛДПР В. Жириновський, озвучував зовсім безглузді версії про начебто підготовку українською владою в Криму «кривавої різанини» з метою очищення острова від росіян та передачі його кримським татарам¹¹⁶. Не інакше, як «роками приниження» роки переговорів навколо «Великого договору» і Криму, зокрема, характеризував К. Затулін¹¹⁷. Оцінюючи наслідки домовленостей із Україною, політик називав його «обманом століття»¹¹⁸, що «юридично закріплював своєрідне “відторгнення” від Росії значних історично і стратегічно важливих територій, а також утвердження колись єдиного російського народу як розділеної нації»¹¹⁹.

Зміцнення позицій влади не лише через покращення економічного становища пересічних росіян унаслідок росту цін на енергоносії, якими активно торгувала Росія, змінило політичний клімат у державі на зламі 2000-х років. Віра в те, що купити доляльність за кордоном вигідніше, ніж завойовувати її, дала змогу популяризувати ідею про необхідність передусім співпраці між Росією та її діаспорою. Повноцінне входження «руського міра» до риторики російської влади на початку 2000-х років пов'язують із появою на вищих щаблях влади В. Путіна. Українські дослідники зазвичай згадують ім'я російського президента та ідеологічного концепту винятково у рамках виступів серед представників діаспори, починаючи від 2006 р.¹²⁰ Натомість, ще у 1999 р. у статті «Росія на межі тисячоліть», що вийшла під авторством тодішнього прем'єр-міністра РФ В. Путіна, було викладено бачення щодо перспектив подальшого розвитку Росії. У статті В. Путін вказував на необхідність розробки «стратегії відродження і розквіту Росії, яка б спиралася на все позитивне, що було створено під час ринкових і демократичних реформ, і здійснювалося винятково еволюційними, поступовими, зваженими методами»¹²¹. Він акцентував на винятково важливій ролі держави, її інститутів і структур у житті країни та народу. На його думку, для пересічного росіянина міцна держава залишалася джерелом і гарантом порядку, ініціатором і головною рушійною силою будь-яких змін¹²². В. Путін апелював й до національних почуттів росіян, говорячи про патріотизм: «...втративши патріотизм, пов'язані з ним національну гордість і гідність, ми втрачимо себе як народ, здатний на великі звершення»¹²³. Із відходом від влади Б. Єльцина 31 грудня 1999 р. В. Путін

¹¹⁴ Шпиталь І. Царство Московське. Імперія Великої Брехні. *Шлях перемоги*. 2001. 13–26 вересня. URL: <https://litgazeta.com.ua/articles/ivan-shpytal-tsarstvo-moskovske-imperiia-velykoi-brekhni/>

¹¹⁵ Аргументы и Факты. 1999. Февраль. № 5.

¹¹⁶ Стенограмма заседания Государственной Думы от 11 октября 2000 года. *Официальный сайт Государственной Думы РФ*. URL: <http://transcript.duma.gov.ru/node/2104/>

¹¹⁷ Затулин К. Нужно ли двум народам врать о дружбе двух государств? *Московская правда*. 1999. 17 февраля.

¹¹⁸ Затулин К., Севастьянов А. Российско-украинский договор: обман века. *Независимая газета*. 1999. 26 января.

¹¹⁹ Затулин К., Севастьянов О. Два года спустя после обмана в прошлом веке «Дружба, сотрудничество и партнёрство...» между Россией и Украиной. URL: <http://sevkrimrus.narod.ru/textes/zat-sew.htm>

¹²⁰ Україна та проект «руського міра»... С. 12.

¹²¹ Путин В. В. Россия на рубеже тысячелетий. *Независимая газета*. 1999. 30 декабря. URL: http://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millennium.html

¹²² Там само.

¹²³ Путин В. В. Россия на рубеже тысячелетий...

став спочатку виконувачем обов'язків президента РФ, фактично успадкувавши посаду, а 26 березня 2000 р. був обраний президентом РФ. Із досвідом, освітою та підготовкою офіцера середньої ланки у системі Комітету державної безпеки (КДБ) він приступив до керування державою.

Із перших місяців перебування при владі В. Путін назвав усунення демографічних ризиків, які нібито загрожували Росії, одним із своїх ключових пріоритетів. Складовою такої політики була побудова нової інфраструктури взаємодії Росії з своєю діаспорою. Започаткувавши нову політику щодо «співвітчизників», російський президент дав старт реалізації доктрини «русского міра»¹²⁴. Вже у 2001 р. наступник Б. Єльцина на найвищій державній посаді заговорив про «русский мір» у контексті розгляду питання мовної, культурної та цивілізаційної єдності російської діаспори у колишніх радянських республіках. А 26 січня 2001 р., виступаючи у МЗС РФ, В. Путін висловив своє невдоволення станом захисту прав росіян за кордоном, а також відносинами із діаспорою. Зокрема, він поскаржився, що під час візитів до країн СНД у розмовах із представниками тамтешніх російськомовних громад був змушений вислуховувати від них нарікання на недостатню підтримку з боку Росії¹²⁵.

У жовтні 2001 р. на I Конгресі співвітчизників у Москві В. Путін оголосив про завдання консолідації та структурування єдиного «русского міра» як найважливішого економічного, політичного та інтелектуального ресурсу Росії і запропонував зробити це одним із пріоритетів державної політики¹²⁶. Тоді російський лідер висловив переконання, що «русский мір» ґрунтується на суспільстві, об'єднаному причетністю до Росії, прихильністю до російської мови та культури.

На цьому ж конгресі у 2001 р. було започатковано ініціативну групу зі створення Міжнародної ради російських співвітчизників (МРРС) під почесним головуванням мера Москви Ю. Лужкова. За сприяння московської мерії вже у 2002 р. зусиллями групи було започатковано діяльність МРРС як міжнародного громадського об'єднання, метою якого стала консолідація членів російської діаспори для збереження їхньої етнічної ідентичності, національно-релігійної самобутності¹²⁷. Однак підхід до російської діаспори, який пропագували учасники таких конгресів, був винятково прагматичний і розглядав росіян за кордоном передусім як ресурс та сприятливий чинник інтеграції її регіонів у систему сучасних міжнародних зв'язків¹²⁸.

Заданий Кремлем на основі концепту «русского міра» новий курс загалом був позитивно сприйнятий російськими інтелектуальними колами. Першочерговість питання щодо офіційного визнання «русского міра» з боку Російської держави констатував П. Щедровицький, який віддавав належне політиці В. Путіна, який почав вимагати від низки державних чиновників ставлення до «русских». Підходи П. Щедровицького до концепту «русского міра» певною мірою нагадували концепцію «ліберальної імперії», запропонованої у вересні 2003 р. російським політиком та високопосадовцем Анатолієм Чубайсом. Така «ліберальна імперія» мала бути побудована на трьох основних складових. Зокрема, влада мала сприяти розвитку російської культури та культури інших народів Росії, займатися захистом росіян та російськомовних громадян у сусідніх країнах. В економічному вимірі вона повинна б була сприяти експансії російського бізнесу в сусідні країни як у торгівлі, так і придбанні та розвитку активів. Зрештою, Росія мала б бути зацікавленою у підтримці розвитку, а за необхідності і в захисті базових демократичних інститутів, прав і свобод громадян у сусідніх країнах¹²⁹. Втім, російський політик не приховував пріоритетність України для Росії. Ставлячи під сумнів дії російської влади у конфлікті навколо острова Тузла (називаючи дії влади РФ «тупим і найменш ефективним рішенням»), А. Чубайс зазначав, що «ліберальна імперія» – це, передусім захоплення України російським бізнесом, маючи на увазі розширення російської економічної присутності на українському півострові¹³⁰.

До розробки концепту «русского міра» з боку російської владної верхівки також долучився екс-міністр у справах національностей Російської Федерації Валерій Тишков. Професійний історик-етнограф характеризував «русский мір» як «трансдержавну та трансконтинентальну спільноту, яка об'єднана своєю причетністю до історичної російської держави та своєю лояльністю її культурі». Дослідник був одним із тих, хто після розвалу СРСР вказував, що російськомовні громадяни, які живуть за межами Російської Федерації, здебільшого не залишать обжитих місць і

¹²⁴ Русский мир. Мягкая сила России и геополитическое воображение. URL: <https://www.ponarseurasia.org/7741/>

¹²⁵ Выступление на совещании руководящего состава сотрудников дипломатической службы России. Москва, МИД РФ, 26 января 2001 года. URL: <http://special.kremlin.ru/events/president/transcripts/21169>

¹²⁶ Выступление Президента России Владимира Путина на Первом Всемирном конгрессе российских соотечественников. 2001. 11 октября. URL: <http://vksrs.com/publications/vystuplenie-prezidenta-rossiivladimira/>

¹²⁷ Международный совет российских соотечественников (МСРС). URL: <http://msrs.ru/>

¹²⁸ Соотечественники за рубежом: положение, проблемы развития общего культурного и информационного пространства, потенциал экономических и гуманитарных связей. *Вестник Совета Федерации*. 2002. № 2. С. 52.

¹²⁹ Чубайс А. Миссия России в XXI веке. *Независимая газета*. 2003. 1 октября. URL: http://www.ng.ru/ideas/2003-10-01/1_mission.html

¹³⁰ Чубайс: Либеральная империя – это захват Украины российским бизнесом. *Украинская правда*. 2003. 13 ноября. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2003/11/13/4375407/>

не асимілюються з місцевими культурами, а залишаться там же, де й раніше, зберігши свої мовні та культурні особливості. Відтак він виступав проти ідеї репатріації росіян: «росіяни освоювали впродовж століть простори Східної України, Криму, Північного Казахстану не для того, щоб зараз звужувати “русский мир” через так звану репатріацію»¹³¹.

Зміна державної політики щодо діаспори була відчутною. Вона стала менш кон'юнктурною і декларативною, але водночас жорсткішою та прагматичнішою, синхронізованою із зовнішньо- і внутрішньополітичною риторикою Кремля. Уже у жовтні 2003 р. МРПС організувала міжнародний форум за участі представників із майже 60 держав світу. На ньому було ухвалене звернення учасників до президента РФ, у якому вчені, діячі культури та освіти, громадські активісти заявили про свою готовність «сприяти створенню позитивного образу нової Росії», розробити «концептуальні основи “русского мира”» задля об'єднання російської діаспори¹³². Фінансова підтримка російської діаспори у державах-учасниках СНД та державах Балтії була серед першочергових питань, яким приділялася увага, про що зокрема йшлося в Основних напрямках підтримки Російською Федерацією співвітчизників за кордоном на 2002–2005 рр.¹³³.

На тлі подій у сусідній Україні, пов'язаних із перемогою прозахідних «помаранчевих», у 2005 р. у Москві без особливого ентузіазму пройшов II Конгрес російських співвітчизників. Ставало зрозумілим, що для пересічного українського громадянина Росія повинна запропонувати щось більше, ніж традиційну риторикою про союз «трьох братніх народів», яка використовувалася досі. Відтак лейтмотивом публічних виступів перших осіб держави, а також офіційних документів стратегічного спрямування стала ідея особливої цивілізаційної місії Росії. Позиціонуючи себе як носія певної «цивілізаційної місії», Росія все більше заявляла про себе, як про рівну серед інших «розвинутих країн світу». А тому на євразійському континенті, а саме на пострадянському просторі, вона самотійно брала на себе відповідальність за протидію глобальним викликам. Підтвердженням такої російської «власного шляху» стала теза про «суверенну демократію», яка з'явилася у посланні В. Путіна Федеральним зборам у 2005 р. Закріплюючи суверенне право самотійно визначати рівень свого успіху на цьому шляху, концепція «суверенної демократії» заперечувала визначення результатів «холодної війни» як перемоги західних демократій над тоталітарним СРСР. Ставало зрозумілим, що в розвитку ідеології «русского міра», відносинах Росії з сусідніми державами та багатомільйонною російською діаспорою настає новий етап.

Так, у своєму виступі перед учасниками Всесвітнього конгресу співвітчизників у жовтні 2006 р. В. Путін, говорячи про багатомільйонну російську діаспору за кордоном, об'єднав її разом із багатонаціональним населенням РФ у «русский мір». «Ми дійсно єдині, і жодні межі та перепони не завадять цій єдності. У нас є лише одна спільна мета – зробити цю єдність ще міцнішою»¹³⁴, – заявив він.

Активну роль у такому входженні ідеології «русского міра» в політичний лексикон Російської Федерації відіграв тодішній заступник голови Адміністрації президента Росії В. Сурков, який зумів вгадати запит суспільства на нові ідеологічні конструкції. У липні 2007 р. в інтерв'ю газеті «Комсомольська правда» він вказував на необхідність зрушення всієї цивілізаційної парадигми, а не лише модернізації держави. «Мова дійсно йде про принципово нову економіку, нове суспільство. Потрібна нова проекція російської культури на майбутню історію»¹³⁵, – стверджував В. Сурков. Говорячи про базові ідеологічні засади модернізованої РФ, він зазначав: «Якщо в Росії не будуть створені свій дискурс, своя публічна філософія, своя прийнятна хоча б для більшості, а бажано для всіх наших громадян ідеологія (йдеться не про державну ідеологію, а про національну, хоча термін “національна ідея” якийсь затертий і девальвований), то з нами не будуть розмовляти ... Якщо ми не будемо говорити, з нами не будуть рахуватися»¹³⁶. Саме тому нагальним завданням російської культури, на думку В. Суркова, було створення власної системи образів і смислів, яка б дала можливість підтримувати цілісність нації, оскільки лише адміністративних засобів недостатньо. Заступник голови Адміністрації президента Росії задавав тону дискусії, що була започаткована у часописі «Стратегия России» у 2007 р., і яка унаочнила найширший діапазон трактувань ідеологем «русского міра». У доповіді «Российская политическая культура» В. Сурков, апелюючи до

¹³¹ Плохий С. Н. Потерянное царство. Поход за имперским идеалом и сотворение русской нации (с 1470 г. до наших дней) / Lost Kingdom. The Quest for Empire and the Making of the Russian Nation. URL: <https://www.labyrinth.ru/books/820765/>

¹³² Международный форум «Зарубежная диаспора – интеллектуальный ресурс России». *Информационный бюллетень* / гл. ред. В. М. Скринник. Москва, 2003. 204 с.

¹³³ Распоряжение Правительства Российской Федерации от 28 ноября 2002 года № 1663-р. «Об утверждении Основных направлений поддержки Российской Федерацией соотечественников за рубежом на 2002–2005 годы». URL: <https://docs.cntd.ru/document/901834102>

¹³⁴ Всемирный конгресс соотечественников, проживающих за рубежом: вступительное слово президента Российской Федерации Владимира Путина на Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом. 2006. 24 октября. URL: <http://www.dxb.ru/project/re/detail.php?ID=283>

¹³⁵ *Независимая газета*. 2007. 22 июня. С. 11.

¹³⁶ Сурков В. Ю. Основные тенденции и перспективы развития современной России. Москва: Изд-во СГУ, 2007. С. 40.

нагальної потреби захисту прав «російськомовних» і «співвітчизників за кордоном», наголошував на необхідності постійної ідеологічної мобілізації російського суспільства¹³⁷.

Поряд із появою вищезазначеної статті В. Суркова на сторінках часопису «Стратегия России» у 2007 р. відбулося переведення концепту «русского міра» із суто діаспорної площини у площину ідеї «історичного братерства народів», що географічно збіглося з кордонами колишнього СРСР. Саме в такому ключі президент РФ В. Путін використав поняття «русский мір» у своєму посланні до Федеральних Зборів РФ. Об'єднавчим чинником, у візії господаря Кремля, була російська мова, що стала мовою міжнародного спілкування і мовою «історичного братерства народів». За словами В. Путіна, вона була не просто оберегом цілого пласту світових досягнень, «а й живим простором багатомільйонного “русского мира”, який, звичайно, значно ширший, ніж сама Росія»¹³⁸. Російський президент заявляв, що Росія історично формувалася як союз багатьох народів та культур. «І основу духовності самого російського народу споконвіку становила ідея спільного світу – спільного для людей різних національностей та конфесій»¹³⁹, – переконував він. У Росії, яка «історично формувалась як союз багатьох народів і культур», на думку В. Путіна, у мові «містилась своєрідна духовність»¹⁴⁰. Він запевняв, що «російська мова ніколи не стане мовою ненависті або ворожечі, ксенофобії або ізоляціонізму»¹⁴¹. Введений до широкого вжитку В. Путіним «русский мір» міцно увійшов у політичний лексикон російської влади. Взятий на озброєння російськими чиновниками, концепт поступово почав втрачати філософське та політологічне підґрунтя, натомість стаючи обов'язковим елементом апаратної риторики і проявом російського великодержавного шовінізму.

Із метою популяризації російської мови, яка була названа національним надбанням Росії та важливим елементом російської та світової культур, а також для підтримки програм вивчення російської за кордоном, 23 червня 2007 р. було започатковано роботу фонду «Русский мир»¹⁴². Засновниками цього фонду стали Міністерство закордонних справ РФ та Міністерство освіти і науки РФ, а виконавчим директором фонду було призначено російського політика та історика (а також онука багаторічного очільника радянського зовнішньополітичного відомства В'ячеслава Молотова) В'ячеслава Ніконова. Нове утворення було покликане у практичній площині реалізовувати концепцію «русского міра» і стало інституційним втіленням державної політики РФ. Основні його завдання полягали у підтримці громадських організацій, професійних об'єднань, наукових та освітніх установ, які ставили собі за мету розробку способів викладання російської мови і літератури, а також дослідження історії сучасної Росії; сприянні поширенню об'єктивної інформації про сучасну Росію, російську діаспору та формуванні на цій основі прихильного ставлення до Росії загалом. І хоча, вказуючи на відсутність політичного підґрунтя у діяльності фонду, прокремлівські політологи заперечували наявність кон'юнктурної політичної складової, однак навіть вони не відкидали можливості існування стратегічної політичної лінії щодо формування додаткових механізмів впливу Росії на ситуацію у країнах з-поміж «ближнього зарубіжжя». За «невинними» та «культурологічними» діями стояла чітко розроблена робота над розбудовою зв'язків із діаспорою, покликана встановити контакти із політичними та бізнесовими колами окремих держав і збільшення впливу деяких представників діаспори¹⁴³. Ще одним інструментом реалізації офіційної культурної політики РФ у координатах «русского міра» можна вважати Федеральне агентство – Росспівробітництво (рос. – Россотрудничество), створене у вересні 2008 р. Успадкувавши структуру, повноваження та завдання Російського центру міжнародного наукового і культурного співробітництва при російському МЗС, що діяв від 1994 р., цей держорган був покликаний займатися зміцненням позицій російської мови та культури за кордоном як «основи інтеграційних процесів в СНД»¹⁴⁴.

Після інституалізації концепту у форматі фонду «Русский мир» відбулися зміни щодо вживання терміна «русский мір» вищою політичною верхівкою РФ, а сам концепт дедалі частіше асоціювався із діяльністю РПЦ, віддаляючись від риторики перших осіб держави. Першу спробу вирішити наднаціональну проблему «російськості» через консолідацію етносів і народів навколо системи спільних православних цінностей у 2007 р. зробив патріарх РПЦ Алексій II. Стверджуючи, що початково «Руссю» були землі біля Києва, патріарх РПЦ вказував на універсальність терміна

¹³⁷ Сурков В. Русская политическая культура. *Стратегия России*. 2007. № 7. URL: http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1185274722&archive=1185275035&start_from=&ucat=14

¹³⁸ Полный текст Послания Владимира Путина Федеральному Собранию РФ. 2007. 27 апреля. URL: <http://www.rg.ru/2007/04/27/poslanie.html>

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Указ Президента Российской Федерации о создании фонда «Русский мир». *Русский вестник*. 2007. № 8(107). Август. С. 1.

¹⁴³ Охотін П. «Русский мір» як технологія. *Український тиждень*. 2011. 29 серпня. URL: <https://tyzhden.ua/russkij-mir-ia-k-tekhnohhiia/>

¹⁴⁴ Концепция федеральной целевой программы «Русский язык» на 2011–2015 годы. URL: http://rs.gov.ru/sites/rs-gov.ru/files/Prilozhenie_k_rasporjazheniyu_Pravitelstva_ot_07-02-2011_no164-r.pdf

«русскій мір» та входження «під його покров» інших народів, які були відмінні за етнічною ознакою, проте були «русскими» за духом та приймали православні цінності¹⁴⁵.

Після смерті Алексія II роль головного ідеолога концепту «русского міра» перейшла до нового патріарха РПЦ Кіріла, який наголошував на взаємодоповненні «русского міра» та православ'я як компонентів самобутньої російської цивілізації та державності. Сміслово наповнення терміна «русскій мір», з огляду на такі пертурбації, не змінилося, а радше навпаки: ідеологічний наратив вилився у формування т. зв. традиційних цінностей російського суспільства – більш відомих широкому загалу як «духовные скрепы».

Діяльність РПЦ в ініційованих Кремлем інтеграційних процесах на пострадянському просторі була орієнтована на пріоритетне співробітництво в рамках «слов'янського трикутника»: Білорусі–Росії–України, населення яких традиційно ідентифікувало себе якщо не з релігійною, то з соціокультурною приналежністю до православ'я. Разом із фондом «Русский мир» російські церковники взяли участь у проведенні III Асамблеї «Русского міра» у листопаді 2009 р., на якій патріарх Кіріл виклав власне бачення «русского міра». Воно відрізнялося від «світського» своїм акцентуванням саме на православ'ї, як на головній об'єднувачій основі щодо інших пострадянських республік зі слов'янським населенням. На думку очільника РПЦ, «ядром “русского міра”» були Росія, Україна, Білорусь. Цю тезу він «підтверджував» словами святого преподобного Лаврентія Чернігівського, який вказував на ді держави як «Святу Русь». «Саме це розуміння “русского міра” закладено у сучасній самоназві нашої Церкви. Церква називається Російською не за етнічною ознакою, перекопував патріарх Кіріл, – це найменування вказує на те, що Російська православна церква виконує пастирську місію серед народів, які приймають російську духовну та культурну традицію як основу своєї національної ідентичності, або принаймні як її істотну частину. Ось чому в цьому сенсі ми і Молдову вважаємо частиною цього “русского міра”»¹⁴⁶. Згодом він зайшов ще далі, коли улітку 2009 р. заявив, що населення перелічених держав становить один народ: «я зрозумів, що з погляду базових цінностей ми – один народ ... будь-який вдумливий політик і в Росії, і в Україні не може ігнорувати цей факт»¹⁴⁷.

Іноді російський патріарх, вочевидь захопившись власною роллю у просуванні нового ідеологічного концепту, вдався до критики влади. Щоправда це стосувалося часів президентства Б. Єльцина. Влітку 2010 р. під час урочистої літургії в Успенській Києво-Печерській лаврі патріарх Кіріл заявив, що поняття «россиянин» було скомпроментоване «Б. Єльциним та його свитою». За його словами, визначення «русского» стосувалося як корінного народу Росії, так і усіх тих, хто вважав себе носієм «русских» духовних та православних цінностей. Сам же «русскій мір» «вийшов із спільної Київської купелі Хрещення, існує на рівні віри, інтелекту, духовності та культури», є «об'єктивною реальністю, чудовим духовним і культурним явищем, породженим Православною Церквою»¹⁴⁸. За цього епітет «русскій» патріарх РПЦ поширював на ареал поширення православних цінностей на Україну, а також інші країни, де проживають люди, які сповідують принципи «русской» культури¹⁴⁹. Показово, що у візії російських церковників не було передбачено можливості для інших держав мати свою мову, історію та власну Помісну церкву, яка б не підпорядковувалась РПЦ. Більше того, у вересні 2012 р. РПЦ стала ініціаторкою збору підписів за проведення всенародного референдуму про «возз'єднання» Росії, Білорусі та України. Окрім православ'я, «опорами» «русского міра» очільником РПЦ було названо «російську культуру й мову» та «спільну історичну пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток»¹⁵⁰. У Кремлі були повністю солідарні з заявами патріарха РПЦ, особливо щодо єдності російського та українського народів. Як зауважувала російська історикиня Наталія Нарочницька, яка була у числі активних поборників нової ідеології, «русскій мір» мав викристалізувати ідентичність, яка абсорбувала всю повноту культурно-історичного буття Росії¹⁵¹.

Наприкінці 2000-х років у Росії спостерігався процес модифікації ідеології «русского міра» відповідно до нових умов. Головування РПЦ у просуванні тез «русского міра» імовірно було пов'язане з тим, що російська політична верхівка була зайнята заходами зі збереження влади. Унаслідок спецоперації «наступник» перемогу на виборах президента у 2008 р. отримав давній соратник Володимира Путіна Дмитро Медведєв. Сам же В. Путін за раніше досягненими домовленостями посів прем'єрське крісло, чим вперше у новітній історії Росії продемонстрував досі невідому дуалістичну конфігурацію влади. Нова презентація «русского міра» супроводжувалася спробами запропонувати російському суспільству ліберальний проект. Концептуальну роботу

¹⁴⁵ Русскость – понятие сверхнациональное. *Родина*. 2007. № 7. С. 7.

¹⁴⁶ Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. 2009. 3 ноября. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>

¹⁴⁷ Патриарх Кирилл назвал россиян и украинцев «одним целым». *Кореспондент.NET*. 2009. 23 августа. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/events/943671-patriarh-kiрилл-nazval-rossiyan-i-ukraincev-odnim-celym>

¹⁴⁸ Бондаренко В. Православие как символ русскости. *Русский вестник*. 2010. № 10(145). С. 6–7.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Чепурин А. На пути консолидации Русского мира. *Обозреватель*. 2009. № 1. С. 53–60. URL: <http://elibrary.ru/download/47627847.pdf>

здійснював Інститут сучасного розвитку під патронатом тодішнього президента. Ще під час другого президентського терміну В. Путіна склалися нові методи громадської дипломатії. У 2004 р. Москва організувала Валдайський клуб, майданчик для створення діалогу між міжнародними експертами з Росії; у 2007 р. було засновано Інститут демократії та співробітництва з метою просування свого власного сприйняття прав людини та демократії; 2008 р. було створено Фонд громадської дипломатії, а у 2010 р. – Російську раду з міжнародних справ, що була ще однією експертною платформою з міжнародних справ. Водночас Росія також інвестувала величезні суми у свій інформаційний простір шляхом запуску кількох нових медійних ініціатив (Russia Today та Russia Beyond the Headlines) як для російськомовної аудиторії, так і для міжнародної спільноти.

Із плином часу та природними етапами розвитку російського суспільства ще одним викликом, який довелося вирішувати адептам «русского міра», стала зміна основного ідеологічного опонента: якщо на початку 2000-х років «русский мір» протистояв носіям ліберально-демократичної ідеології, що поступово втрачали політичну вагу і маргіналізувалися, то новітній державницькій ідеології «русского міра» протистояло явище російського етнічного націоналізму, що декларувало гасло «Росія – для росіян!». Його прихильники користувалися підтримкою громадськості, наголошуючи на непослідовності міграційної політики влади і недостатньому захисті інтересів росіян у РФ. Збереження традиційних цінностей, протидія їх руйнуванню та дискредитації новітніми ліберальними практиками та підходами стали новою місією Росії та виправданням монопольного становища влади перед власним населенням¹⁵². Водночас тиск із боку націоналістичних елементів спонукав Кремль до внесення окремих тез націоналістичного руху в ідеологему «русского міра», а сам концепт набував дедалі агресивнішого забарвлення щодо існування інших, не «русских» націй і народностей на теренах «русского мира». Попри це, смислове наповнення «русского міра» за роки президентства Д. Медведева по суті не змінилося.

Остаточне закріплення ідеологему «русского міра» у політичній риториці Кремля відбулося із поверненням В. Путіна у президентське крісло у 2012 р. Ще під час передвиборчої кампанії 2012 р. В. Путін зробив спробу модифікації «русского міра», що полягала у поєднанні «русской идеи» та «русской цивилизации». Звісно, що за задумом, таке поєднання мало сприяти пошуку та визначенню спільних маркерів ідентифікації, приналежності до російського народу, передусім того населення, яке проживає у межах РФ, України, Білорусі, Молдови та Казахстану. У своїй програмній статті «Россия: национальный вопрос» кандидат у президенти гостро критикував поборників «русского міра» через обстоювання ними права росіян на самовизначення, «расовой чистоти» та необхідності «завершити справу 1991 р. і нарешті зруйнувати імперію, що сиділа на шій російського народу»¹⁵³. Публікація стала своєрідним дороговказом для російської еліти та суспільства щодо шляхів виходу з глухого кута невизначеності майбутньої моделі існування Росії, де російський президент протиставляв західному досвіду ефективність національної політики у Росії¹⁵⁴. Натомість існуюча стара модель сприйняття Росії як частини СРСР вже не відповідала ні сучасним реаліям, ні геополітичним амбіціям нового господаря Кремля. Спроби ж повернутися до моделі Російської імперії зіштовхувались із складностями, оскільки модель, що існувала у XVII–XIX ст., виглядала анахронізмом у XXI ст. і не відповідала не лише специфіці геополітичних зв'язків, але й внутрішньо-російським процесам, пов'язаним із зростанням національної самосвідомості. Володимир Путін наголосував, що «за “провалом мультикультурного проекту” на Заході стояла криза самої моделі “національної держави”, що історично будувалася виключно на основі етнічної ідентичності». З іншого ж боку, російський президент акцентував на тому, що «при всій зовнішній схожості ситуація у нас – принципово інша»¹⁵⁵. За його словами, Росія виникла і століттями розвивалася передусім як багатонаціональна держава, у якій постійно відбувався процес взаємного звикання, взаємного проникнення, змішування народів «на сімейному, на дружньому, на службовому рівні». Згадуючи про сотні етносів, що живуть разом і поруч із росіянами, він згадував про етнічних українців, які «живуть на просторі від Карпат до Камчатки»¹⁵⁶. Звісно, що потенційний російський президент не згадував, що значною мірою така географія розселення була спровокована радянськими репресіями, яких зазнали українці. «Стрижем», який скріплював цю унікальну цивілізацію, на думку В. Путіна, були російська культура та російський народ. Ключова теза, до якої В. Путін зводив увесь сенс цієї публікації, звучала так: «Самовизначення російського народу – це поліетнічна цивілізація, яка скріплена “русским” культурним ядром»¹⁵⁷. «І цей вибір російський народ підтверджував раз за разом – і не на плебісцитах і референдумах, а кров'ю. Всією своєю тисячолітньою історією»¹⁵⁸, – зазначав він.

Водночас, з огляду на невдачу в реалізації новітнього проекту, побудованого на основі компіляції з етнічною ідентичністю, причиною такого стану речей була сама криза такої «національної

¹⁵² Режим Путіна перед викликами часу... С. 27.

¹⁵³ Путин В. Россия: национальный вопрос. *Независимая газета*. 2012. 23 января.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Там само.

держави». Він був глибоко переконаний, що спроби пропагувати ідеї побудови російської «національної» моноетнічної держави суперечать усій тисячолітній історії, а тому є найкоротшим шляхом до знищення російського народу, а відтак і російської державності. Утім проблема гомогенізації соціуму на макрорівні у рамках проєкту держави «Велика Росія» і на рівні відновлення російського соціуму як нації не в останню чергу була обумовлена, з одного боку, ростом самоусвідомлення росіян як ключового державотворчого етносу, з іншого – зростанням у російському соціумі частки неросійських етносів і представників неправославних релігійних конфесій, що «розмивали» та нівелювали російську ідентичність. Також В. Путін стверджував, що спроби запровадити демократію у Росії на початку 1990-х років принесли країні олігархічний режим, який ледь не згубив країну. Вони ж сформували стійку недовіру російських громадян до понять «демократія» і «ринкові реформи»¹⁵⁹. Інакше кажучи, суспільна модернізація у її західному розумінні у Росії не прижилася і свідомо відкидалася політичною елітою. Основним завданням сучасної Росії було визначено зміцнення себе і свого геополітичного становища та визнання за Росією права брати участь у процесі вироблення «правил гри». А це означало, що ключові зусилля повинні були спрямовуватися на зміцнення держави та її основних інститутів і лише потім на розбудову та формування системи, орієнтованої на покращення рівня життя громадян. Зовсім не випадково В. Путін наголосив, що російська цивілізаційна ідентичність була заснована на збереженні російської культурної доміанти, носієм якої виступають не тільки етнічні росіяни, а й усі носії такої ідентичності, незалежно від національності. І тут російський лідер сформував нове громадянське завдання для системи російської освіти, що полягало у тому, щоб дати кожному громадянину той абсолютно обов'язковий обсяг гуманітарного знання, який становить основу самоідентичності народу. «І в першу чергу мова повинна йти про підвищення в освітньому процесі ролі таких предметів, як російська мова, російська література, вітчизняна історія»¹⁶⁰ – стверджував він.

У своєму посланні Федеральним Зборам РФ після повернення у президентське крісло В. Путін згадував про «нерозривну, тисячолітню історію» Росії¹⁶¹, ґрунтуючись на якій росіяни мали віднаходити внутрішню силу і смисл національного розвитку: «Для відродження національної свідомості нам потрібно зв'язати воедино історичні епохи й повернутися до розуміння тієї простої істини, що Росія почалася не з 1917 і навіть не з 1991 року, що ми маємо єдину, нерозривну тисячолітню історію, спираючись на яку ми віднаходимо внутрішню силу і смисл національного розвитку ... Для планети ми, незалежно від нашої етнічної належності, були й залишаємося єдиним народом»¹⁶².

Водночас на зустрічі з послами та постійними представниками РФ у червні 2012 р. російський президент роздратовано констатував провал у забезпеченні позитивного міжнародного іміджу Росії. Невдоволення господаря Кремля станом справ із швидкістю просування «русского міра» за допомогою РПЦ та елементів «м'якої сили» призвело до змін у керівництві «Росспівробітництва», а згодом і взагалі реорганізації державного Російського інформаційного агентства «Новости» в медіа-холдинг Russia Today, згодом – «Россия сегодня»¹⁶³. Ставало зрозумілим, що Кремль готує потужний інструментарій для ведення своєї пропаганди передусім на зовнішньополітичній арені.

Крім того, на основі проведених дискусій, аналізу допущених помилок, В. Путін доручив розробити механізм прискореного надання російського громадянства носіям російської мови і нащадкам тих, хто народився у СРСР та Російській імперії, а також «розширювати присутність Росії у світовому гуманітарному, інформаційному та культурному просторі»¹⁶⁴. Відтак риторика навколо підтримки тез президента розгорнули і в уряді РФ. Так, перемістившись у крісло прем'єра, Д. Медведєв заговорив про роль російської мови як головної складової об'єднуючого початку багатомільйонного «русского міра». Іншим критерієм такого об'єднання мало стати усвідомлення своєї причетності до Росії¹⁶⁵. Риторика влади навколо «консервативних цінностей» спровокувала мобілізацію «консервативних і націоналістичних інтелектуалів», зокрема С. Курґініна й О. Дугіна, об'єднавши «поміrkованих патріотів» і «радикальних націоналістів» у спробах отримати прихильність Кремля через діяльність т. зв. «Ізборського клубу».

Як противага європейській цивілізації, Росія як «держава-цивілізація» була названа у промові В. Путіна у дискусійному клубі «Валдай» у вересні 2013 р. Саме тоді, згадуючи про проблему

¹⁵⁹ Демократия и качество государства. Владимир Путин о развитии демократических институтов в России. 2012. 6 февраля. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/1866753>

¹⁶⁰ Путин В. Россия: национальный вопрос...

¹⁶¹ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. 12 декабря 2012 года. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/17118>

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / пер. з англ. А. Павлишина. Київ: Дух і літера, 2018. С. 109.

¹⁶⁴ Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. 12 декабря 2012 года. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/17118>

¹⁶⁵ «Ощущать свою причастность к великой стране»: выступление премьер-министра Российской Федерации Дмитрия Медведева на открытии VI Ассамблеи Русского мира «Русский язык и российская история». *Русский век*. 2012. № 12. С. 44–45.

цінностей та релігійності у контексті «русского міра», російський президент зауважив відхід євроатлантичних країн від свого коріння, «у тому числі і від християнських цінностей, що склали основу західної цивілізації». Вказуючи на неприпустимі з точки зору російських «духовних скреп» заходи з рівняння багатодітної сім'ї та одностатевого партнерства, віри в Бога чи віри в Сатану, російський лідер констатував, що на Заході «люди соромляться і бояться говорити про свою релігійну приналежність»¹⁶⁶. За логікою російського президента Росія залишалася чи не єдиною хранителькою його традиційних цінностей, тоді як сам Захід їх відкинув. Натомість, мовляв, анти-релігійні тенденції на Заході були серйозним викликом російській ідентичності, якому в умовах ідейної боротьби, що ведеться Заходом, Росії необхідно протистояти¹⁶⁷.

Виразного політичного спрямування зміст «русского міра» набув із розгортанням Росією широкомасштабної агресії проти України у 2014 р., що у перші місяці після початку призвела до російської анексії українського Криму та захоплення підтримуваними Росією сепаратистами влади в окремих районах Луганської і Донецької областей, заворушеннями у Харкові та Одесі. У промові з нагоди «приєднання» Криму 18 березня 2014 р. окупований український півострів був оголошений В. Путіним не інакше як частиною «русского міра», яку з Росією завжди об'єднувала «спільна історія та гордість»¹⁶⁸. Посилання на цивілізаційну приналежність жителів Криму через більшість російськомовного населення, з боку російської влади та російського суспільства, узаконило вторгнення у сусідню суверенну державу та анексію частини її території. Виразні етнонаціональні конотації у риторичі російської влади поряд із розгортанням агресії проти сусідньої країни сприяли кристалізації державної доктрини Росії. Поряд із демагогічною інтернаціональною риторикою для зовнішнього застосування Росія поставала як неоімперський проєкт, який від часу маскувався тезами про євразійську/російську цивілізацію, привітну до всіх народів, що належать до її складу¹⁶⁹.

Фактично перебуваючи досі здебільшого у гуманітарній площині, культурний феномен, яким намагалися поєднати мільйони людей у цілому світі, заявив про себе як сучасна російська політична доктрина. Сама ж російська влада і Російська Федерація були основою «русского міра», а характерною рисою російської пропаганди стала об'єктивізація «русского міра». Як влучно свого часу зауважив директор Московського центру Карнегі Дмитро Тренін, Кремль спромігся спрямувати «постімперську хвилю націоналізму у русло консервативного державницького патріотизму», а «антизахідний комплекс» дав змогу «успішно аргументувати необхідність відновлення елементів авторитарного режиму, посилення державного (тобто насправді бюрократичного) контролю над економікою, обмеження громадських прав і політичних свобод». Сам же концепт «русского міра» був представлений світовій спільноті як обґрунтування зовнішньополітичних дій Росії, спрямованих передусім на захист «своїх і себе», коли йшлося про зазіхання на його культурно-духовну ідентичність. Водночас «образ минулого», який пропонували російському суспільству, не був реальною історією Росії, а набором міфів і штампів, підібраним заради влади та в інтересах влади. У цьому сенсі офіційний історичний дискурс став лише викривленим відображенням сучасної російської політики¹⁷⁰.

Таким чином, в офіційній риторичі російської влади поява концепту «русского міра» пов'язана з кризою російської ідентичності, що спіткала РФ після розпаду Радянського Союзу. Його використання досліджувалося задовго до приходу В. Путіна до влади, хоча саме з появою наступника Б. Сльцина на посаді голови Російської держави концепт увійшов у лексикон російської політичної верхівки. Вибір російською владою проєкту «русского міра» багато у чому пояснюється його привабливістю для цільової аудиторії. Будучи концепцією, яка сприймалася початково як феномен лінгвістичної, культурної та історичної спільності людей, поступово концепт «русский мір» набув політичних обрисів. Теоретики «русского міра» Є. Островський та П. Щедровицький такий простір розширили до терен Російської імперії та СРСР, щоправда без якісної внутрішньої трансформації. Оскільки приналежність до загальної історії, культури, мови, традиційних вірувань була недостатньою підставою для реального об'єднання «русский мір», то пошук наративів, тобто загальної ідеї міг бути зведений до захисту традиційних сімейних цінностей та ідеї повернення до християнських засад, про які найчастіше говорили кремлівські ідеологи і влада, а також священники РПЦ, коли мова заходила про «русский мір». Окрім того, йшлося про захист прав російськомовних співвітчизників за кордоном, а також протистояння західному світу.

Проєкт «русского міра» містив тільки необхідний мінімум політичних і соціально-економічних постулатів, намагаючись позиціонувати себе як культурологічну доктрину без меркантильного політичного підґрунтя. Присутність «русского міра» у риторичі російської влади видавалась досить органічною. Використовуючи мову, віру, історію та культуру, російська влада намагалася пов'язати історію та сучасність у єдине ціле, що протистоїть ліберальним, лівим або націоналістичним

¹⁶⁶ Заседание международного дискуссионного клуба «Валдай». 2013. 19 сентября. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/19243>

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ Обращение Президента Российской Федерации В. В. Путина. 2014. 18 марта. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>

¹⁶⁹ Якубова Л., Голово В., Примаченко Я. *Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витoki, політична технологія, інструмент агресії*. Аналітична доповідь / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2018. С. 93.

¹⁷⁰ Там само. С. 117.

концепціям, які не можуть забезпечити достатньо високий рівень легітимності влади. Водночас характерна змістовна багатозначність ідеологеми «русского міра» допускала широкий спектр для його тлумачення та інтерпретацій. Концептуальні підходи російської політики щодо «співвітчизників за кордоном», побудовані на імперській історичній пам'яті та амбіціях провести реванш, еволюціонували від політичної риторики до інституалізації концепту як важливого елементу зовнішньої політики Росії. Останнє підпорядковане меті формування та обґрунтування інструментарію прямого втручання Росії у внутрішні справи зарубіжних країн, насамперед колишніх радянських республік, під виглядом захисту «співвітчизників».

2.3. Ідеологія «русского міра» у російських зовнішньополітичних доктринах

Російські експерти з міжнародних відносин Сергій Караганов та Федір Лук'янов, даючи оцінку останньому десятиліттю діяльності Росії на міжнародній арені, охарактеризували російську зовнішню політику як «загалом успішну». На їхню думку, російська дипломатія та політика з надлишком компенсували усю ту слабкість, яку раніше демонструвала Росія у внутрішньо-економічному розвитку¹⁷¹. Очевидно, що таке захоплення російськими дипломатами, які поширювали неправдиву інформацію про події в Україні¹⁷², потрапляли у численні скандали¹⁷³, виправдовували дії¹⁷⁴ та військові злочини росіян¹⁷⁵ на Донбасі, зумовлене не лише наближеністю згадуваних експертів до Кремля, але й цілеспрямованою інформаційною кампанією Росії, яка покликана виправдати та обґрунтувати законність її злочинної політики. На жаль, у своєму захопленні сучасною зовнішньою політикою Росії згадувані фахівці не єдині. Опитування, проведені російським фондом «Общественное Мнение» (ФОМ) у лютому–березні 2018 р., засвідчили, що більшість росіян (52 %) вважали успішним зовнішньополітичний курс РФ. Щоправда частка опитаних респондентів, які мали таку думку, за півтора року знизилася на 12 % – у січні 2017 р. такої думки дотримувались 64 % росіян¹⁷⁶. Вирішальну роль у позитивній оцінці діяльності влади РФ для учасників опитування відігравало відстоювання владою «національних інтересів як держави, так і нації на міжнародній арені».

Входження «русского міра» у політичний лексикон Кремля та його закріплення у зовнішньополітичних доктринах РФ відбулося не одразу. І хоча основи обґрунтування майбутньої агресивної експансіоністської зовнішньої політики РФ були закладені у часі зламу біполярної системи міжнародних відносин, «русский мір» формувався поступово, переходячи із суто інтелектуального в політичний дискурс в умовах соціально-економічних обставин життя російського суспільства. У зовнішньополітичному вимірі його зміст формували не лише ідеологи та теоретики, візія яких часто залежала від внутрішньополітичної ситуації у Росії чи політичної кон'юнктури, але й традиції російських зовнішньополітичних шкіл, функціонування різних проєктів та ініціатив, що виходили з МЗС РФ, геополітичні трансформації, ситуація на міжнародній арені тощо.

Складна соціально-економічна та політична ситуація не дозволяла керівництву пострадянської Росії продовжувати боротьбу за регіональну та глобальну першість через реалізацію багатовекторної політики, яку свого часу вів Радянський Союз. Поряд зі збереженням статусу територіально найбільшої держави світу, виконувати функцію системної опори для країн та режимів, що «протистояли західному імперіалізму», Росія не могла, та й, на думку головного редактора журналу «Россия в глобальной политике» Ф. Лук'янова, не хотіла¹⁷⁷. Історіографія дипломатії пострадянської Росії відверто лукавить, стверджуючи, що російська влада на початку 1990-х років не мала концептуальних основ для реалізації зовнішньої політики, а найскладнішим завданням, яке стояло перед МЗС РФ, була побудова якісно нового зовнішньополітичного вектору, який міг би задовільнити потреби держави у новому геополітичному вимірі. Адже у підсумку усі такі «пошуки» методологічних засад зовнішньої політики, якими були зайняті експерти-міжнародники, зрештою завершилися фактичним обґрунтуванням доцільності реалізації жорсткої експансіоністської політики на міжнародній арені, яку досі вів CPCP.

¹⁷¹ Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов. Тезисы рабочей группы Совета по внешней и оборонной политике С. 14. URL: https://svop.ru/wp-content/uploads/2016/05/%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%81%D1%8B_23%D0%BC%D0%B0%D1%8F_sm.pdf

¹⁷² Виталий Чуркин: возможность предотвратить гражданскую войну на Украине зависит от Запада. *TACC*. 2014. 14 апреля. URL: <https://tass.ru/politika/1118507>

¹⁷³ Посольский наркотрафик. Как российских дипломатов связали с поставками кокаина. *Forbes.ru*. 2018. 28 февраля. URL: <https://www.forbes.ru/biznes/357931-posolskiy-narkotrafik-kak-rossijskih-diplomatov-svyazali-s-postavkami-kokaina>

¹⁷⁴ Чуркин: Ввести армию на Украину Путина попросил Янукович. *РБК*. 2014. 3 апреля. URL: <https://www.rbc.ru/politics/04/03/2014/570418b49a794761c0ce76af>

¹⁷⁵ Чуркин: действия России на Украине полностью адекватны и легитимны. *ВестнРи*. 2014. 4 марта. URL: <https://www.vesti.ru/article/1795311>

¹⁷⁶ Более половины россиян считают внешней политикой успешной, показал опрос. URL: <https://ria.ru/20180827/1527285284.html>

¹⁷⁷ Лукьянов Ф. А. Три главы одной истории. URL: <http://www.globalaffairs.ru/woussr/Tri-glavy-odnoi-istorii-15231>

Становлення та реалізація російської зовнішньої політики у першій половині 1990-х років відбувалися з подачі т. зв. «атлантистів» на чолі з головою МЗС РФ Андрієм Козиревим, які декларували намір будувати нову демократичну Росію, тісно співпрацюючи із державами Заходу. На їхню думку, наявні внутрішні проблеми РФ могли бути вирішені шляхом інтегрування Росії у світову економіку, отримання нею доступу до світових фінансових потоків, рух яких визначав Захід. Геополітичну стабільність у регіоні та світі російські дипломати пов'язували із типом взаємин між Росією та США. Це бачення і стало основою Концепції зовнішньої політики Російської Федерації, яка побачила світ наприкінці 1992 р. і була схвалена президентом РФ Б. Єльциним у 1993 р.¹⁷⁸. Ключовим меседжем, який демонструвала ця концепція для внутрішньої та зовнішньої аудиторій, стало твердження про відродження вільної і демократичної Росії, що мала увійти до світової спільноти у статусі «великої держави»¹⁷⁹. Хоча на перший погляд зазначена концепція і закріплювала прозахідний крен російської зовнішньої політики, на практиці відбувалося копіювання ліберальної західної моделі суспільства, що супроводжувалося станом цілковитої одногосподості у всіх рішеннях із Заходом, який давав Росії кредити, технології та доступ до світової економіки¹⁸⁰. Тому і говорити про наявність у російської влади якихось власних «рецептів» репрезентації себе світу та інтеграції у світове співтовариство не доводиться. Попри досить обнадійливі слова Б. Єльцина про те, що «імперський період в історії Росії завершився»¹⁸¹, як влучно зауважив британський дослідник Джеймс Шерр, «навіть найрадикальніші його помічники психологічно не були готові до визначення та реалізації інтересів постімперської держави»¹⁸². Однак так протривало не довго.

Політична ситуація у Росії цілком закономірно вплинула і на зовнішню політику. Дещо самовпевнене сподівання російської влади на швидке включення Росії, яка потребувала західних технологій та інвестицій, до світової спільноти з правом вирішального голосу не виправдало себе¹⁸³. Заклик президента Б. Єльцина до Організації Об'єднаних Націй (ООН) надати «особливі повноваження Росії як гаранту миру і стабільності на території колишнього СРСР» західні дипломати зустріли виразним мовчанням. Звісно, що відповідальність за це була перекладена на західних партнерів Росії, а не на російський політикум, який у 1993 р. призвів фактично до стану громадянської війни у країні. В умовах, коли голова МЗС РФ переконував західних партнерів у «нормальності» Росії та її здатності до проведення реформ та інтеграції, російський президент Б. Єльцин у своїх виступах наголошував на «унікальному» шляху Росії¹⁸⁴. З огляду на це, науково-експертне середовище РФ заговорило про необхідність зміни підходу влади до реалізації зовнішньої політики. На думку фахівців, під час її розробки слід було враховувати національну специфіку (т. зв. «русскій» тип), наявність «особливих» (російських) національних інтересів, а також беззаперечно відмовитись від копіювання західної моделі побудови держави.

В умовах невдалих ліберальних реформ першої половини 1990-х років самі слова «лібералізм» і «демократизація» у суспільній свідомості дедалі частіше асоціювалися з уявленнями про децентралізацію, сепаратизм та загрозу розпаду Росії¹⁸⁵. Спроба врятувати ситуацію, а також нівелювати критику на адресу очільника держави у надто кволий зовнішній та внутрішній політиці призвела до появи в політичному обігу окремих аспектів майбутнього концепту «русского мира», зокрема щодо цілісності «русского народу». Тому і не дивно, що зовнішня політика держави розцінювалася як один із найважливіших інструментів для втілення у життя тез ідеологеми. Разом із входженням поняття «русского міра» у політичний обіг російська зовнішня політика набувала агресивнішого забарвлення у контексті необхідності відстоювання «національних інтересів».

Давалися в знаку уже існуючі напрацювання у цій царині. Для покращення роботи на пострадянському просторі у напрямку створення аналогу Радянському Союзу у 1995 р. було розроблено та схвалено стратегічний курс РФ щодо держав-учасниць СНД, у якому увесь пострадянський простір був проголошений першочерговою «зоною інтересів Росії»¹⁸⁶. В описі цілей і завдань зовнішньої політики Росії автори документа уникали вживання абстрактних цінностей та ідеалістичних конструктів, а ключовим завданням російської дипломатії у регіоні чітко визначали «зміцнення Росії

¹⁷⁸ Концепция внешней политики Российской Федерации. 1993. 23 апреля. *Дипломатический вестник*. 1993. № 1. С. 3–25.

¹⁷⁹ Там само. С. 19.

¹⁸⁰ Богатуров А. Д. Три поколения внешнеполитических доктрин России. *Международные процессы*. 2014. № 1. С. 25.

¹⁸¹ Ельцин Б. Новогоднее обращение к народу. *Телеканал «Россия»*. 1992. 30 декабря.

¹⁸² Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом / пер. с англ. Київ: Заповіт, 2013. С. 42.

¹⁸³ Тимофеев И. Н. Эволюция внешнеполитической идентичности России: конец постсоветского периода? Москва, 2008. С. 31.

¹⁸⁴ Мы никоим образом не будем вести Россию к капитализму. Россия – уникальная страна. Она не будет ни социалистической, ни капиталистической, она будет русской. *Аргументы и факты*. 1992. № 42. Октябрь.

¹⁸⁵ Богатуров А. Д. Три поколения внешнеполитических доктрин России. С. 36–37.

¹⁸⁶ Указ Президента РФ от 14 сентября 1995 года № 940 «Об утверждении Стратегического курса Российской Федерации с государствами – участниками Содружества Независимых Государств». URL: <https://zakonbase.ru/content/part/93836>

як головної сили формування нової системи міждержавних відносин на території пострадянського простору»¹⁸⁷. Окрім того, віра російських політиків у скороминучість стану державної самостійності у більшості пострадянських республік закріплювалася відповідними стратегічними документами. Зокрема, у публічній доповіді «Россия – СНГ: Нуждается ли в корректировке позиция Запада?» Служба зовнішньої розвідки РФ, очолювана тоді Євгеном Примаковим, визначила оптимістичним для Росії сценарієм розвитку СНД посилення доцентрових процесів аж до «утворення в межах СНД конфедерації»¹⁸⁸. Російська політика реінтеграції на пострадянському просторі створювала на Заході ілюзію про імовірність становлення довгострокової стабільності у регіоні. І хоча Кремль застосував усі можливі засоби впливу для стимулювання реінтеграційних процесів і встановлення монопольного домінування, Росія не володіла необхідним потенціалом модернізації, який би міг привабити сусідні держави.

Уже у першій половині 1990-х років були спроби перекладу відповідальності за невдалі внутрішні реформи на зовнішніх ворогів. І якщо «першість» у цьому спочатку належала різного роду націоналістичним організаціям, то з часом така риторика почала відчуватися у виступах провідних провладних політиків. Про що мова, якщо і сам президент Б. Єльцин, виступаючи перед представниками зовнішньої розвідки, взагалі стверджував, що за кордоном «є сили, які хотіли б тримати Росію у стані контрольованого паралічу». Тим самим російський лідер ніби навмисне вказував на те, що на зміну ідеологічним конфліктам приходить боротьба за сфери впливу в геополітиці, де важлива передусім економічна складова.

Особливий наголос на необхідності поставити зовнішню політику держави на службу «національних інтересів» був зроблений із приходом на посаду голови російського МЗС Є. Примакова. Логічні запитання про те, що слід розуміти під такими «національними інтересами», російські високопосадовці зазвичай ігнорували, допоки вони не були окреслені в Концепції національної безпеки Російської Федерації у 1997 р.¹⁸⁹ У ній, поряд із звинуваченням на адресу Заходу у недотриманні обіцянок про політичну солідарність і розширення НАТО (Організація Північноатлантичного договору, також Північноатлантичний альянс) за рахунок країн Східної Європи та Балтійських країн, російська влада заговорила про втрату «сфер впливу». Слід віддати належне, що влада РФ від початку мала чітко сформульоване негативне ставлення до гіпотетичного розширення Північноатлантичного альянсу, на чому неодноразово наголошували російські дипломати. Наглядним прикладом цього були виступи російських високопосадовців під час приєднання РФ до ініціативи НАТО «Партнерство заради миру» у 1994 р. Попри спроби іноземних партнерів заспокоїти Москву і усунути усі сумніви щодо загрози з боку Альянсу через підписання Основоположного акту між Росією і НАТО 27 травня 1997 р.¹⁹⁰, політика РФ у європейському векторі головним пріоритетом визначала протидію розширенню НАТО на схід і недопущення вступу до нього країн із колишнього соціалістичного табору, а передусім колишніх республік СРСР.

Попри задекларовані наміри «спільно будувати тривалий та всеохоплюючий мир у євроатлантичному регіоні на принципах демократії і безпеки, яка ґрунтується на співпраці»¹⁹¹, низка обставин як у самій Росії, так і за її межами, стали на заваді розширенню та налагодженню повноцінної співпраці. Славнозвісний демарш Є. Примакова, який повернув свій літак на шляху до США після початку бомбардувань літаками НАТО Югославії, був лише початком низки політичних бойкотів із боку Росії. Ними російська влада ніби намагалася продемонструвати, що «є ще порох в порохівницях», а сама Росія залишається повноцінним учасником глобальної гри. Щоправда, не зумівши досягти успіху у намаганнях зупинити розширення НАТО на схід і вплинути на розвиток подій на Балканах, Росія активізувала свої зусилля в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, передусім у відносинах із Китаєм, Індією, Північною Кореєю. Натомість військова кампанія НАТО в Югославії допомогла російському політикуму остаточно сформувати образ зовнішнього ворога, якому слід було протистояти, зокрема й військовими заходами. Водночас у масовій культурі пропагувався жертвний образ солдата сучасної війни, який для пересічних росіян ставав не інакше, як носієм морального духу нації¹⁹².

Стабілізація соціально-економічної ситуації після дефолту 1998 р. дала змогу владі переосмислити зміст зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних відносин РФ, а також внести у російські зовнішньополітичні документи питання т. зв. «русской» національної ідентичності. Вже у грудні 1999 р. на засіданні Ради безпеки РФ, де було порушено питання основних завдань російської політики щодо держав СНД, головним завданням виконавчої влади Росії на регіональному

¹⁸⁷ Российская газета. 1995. 23 сентября.

¹⁸⁸ Россия–СНГ: нуждается ли в корректировке позиция запада? / Служба внешней разведки Российской Федерации. Москва, 1994. 23 с.

¹⁸⁹ Указ Президента Российской Федерации «Об утверждении Концепции национальной безопасности Российской Федерации» от 17.12.1997 г. № 1300. URL: <https://www.prlib.ru/item/354146>

¹⁹⁰ Основополагающий акт о взаимных отношениях, сотрудничестве и безопасности между Российской Федерацией и Организацией североатлантического договора. URL: https://www.nato.int/cps/ru/natolive/official_texts_25468.htm

¹⁹¹ Там само.

¹⁹² Сацький П. В. Вітоки мілітаристської свідомості російського суспільства. *Історико-політичні студії*. 2015. № 2(4). С. 85.

рівні було визначено протидію дезінтеграційним процесам у межах СНД. Оформлення «русского міра» як зовнішньополітичного концепту та його адаптація для політичного вжитку відбулося під час підготовки проєкту чергової концепції стратегії РФ щодо СНД. У текстуальній версії цієї концепції як формулу базового міфу, яка задавала засади політики у СНД, вкладали гіпотезу про існування певної соціально-культурної реальності, у якій у Росії і за її межами проживає така ж кількість «русских» людей¹⁹³.

Поряд із входженням у російську політику доктрина «русского міра» поступово почала впливати на тип і зміст російської зовнішньої політики, наповнювати її новими змістовими елементами, які все більше окреслювали її конфігурацію¹⁹⁴, розпочавши таким чином нову фазу трансформації політичної ідентичності Росії на початку 2000-х років. Зовнішньополітичні можливості, які відкривало її використання, сприяли її стрімкому залученню на озброєння чинною владою. Наступник Є. Примакова на посаді голови МЗС РФ І. Иванов, говорячи про російську ідентичність, запевняв, що вона є «якісно відмінною» від радянської і зумовлена насамперед національними інтересами країни, а не ідеологічними константами. Він переконував, що, відіграючи активну роль у Європі та будучи невід'ємною частиною азійського простору Росії, не слід було ні схилитися до конфронтації, ні йти на односторонні поступки. За його словами, «РФ бачила себе невід'ємною частиною міжнародної системи, оскільки мала змогу зробити вагомий внесок у вирішення глобальних проблем»¹⁹⁵. Характерна для голови МЗС РФ риторика щодо зовнішньої політики чітко простежується у заявах та публікаціях й інших російських високопосадовців того часу. За оцінкою російського філософа Олександра Панаріна, питання про цивілізаційну ідентичність Росії, її право бути не схожою на Захід, мати власне покликання, долю і традиції, перетворювалося «на питання про наше право на існування взагалі, про національне буття як таке»¹⁹⁶.

Слова І. Иванова не були випадковими, адже саме у цей час російська влада на чолі з наступником Б. Єльцина на посаді В. Путіним розпочала реалізацію нового глобального проєкту, який мав стати «російською альтернативою» до західноєвропейських проєктів. Колосальний вплив на цей процес здійснював концепт «русского міра», отримавши своє втілення на інституційному та організаційному рівнях. Нова зовнішньополітична філософія, сформульована В. Путіним вже у першому президентському посланні Федеральним зборам у липні 2000 р., містила головну тезу про те, що російська зовнішня політика повинна бути «прагматичною, орієнтуватися на економічну ефективність і пріоритет національних завдань»¹⁹⁷. Рішучість нового російського президента у вирішенні внутрішніх проблем дала підстави для аналітиків заговорити про імовірні зміни підходів Кремля і до реалізації міжнародної політики.

У 2000 р. була затверджена нова оновлена Концепція зовнішньої політики Росії¹⁹⁸. У документі йшлося про Росію як велику євразійську державу, що несе відповідальність за підтримання безпеки в усіх напрямках на глобальному та регіональному рівнях. Категорично відкидаючи тенденцію формування однополюсного світу на чолі зі США, у новій зовнішньополітичній доктрині Росія позиціонувала себе як складова багатополярного світу. Сутність російської зовнішньої політики була обумовлена довгостроковими завданнями («відродження Росії як демократичної, вільної держави», що передбачало її повноправне входження у світове співтовариство як «великої держави з багатовіковою історією, унікальним геополітичним становищем, достатньою військовою потужністю, значним технологічним, інтелектуальним та етичним потенціалом»¹⁹⁹). Вочевидь поява документа була пов'язана з невинуватими сподіваннями російського керівництва на формування нових рівноправних, взаємовигідних, партнерських відносин РФ із навколишнім світом, як це передбачалося ще на початку 1990-х років.

Нова концепція зовнішньої політики була співзвучна з Концепцією національної безпеки Російської Федерації, що була ухвалена у січні 2000 р.²⁰⁰. У цьому документі головними загрозами у военній сфері російське керівництво визначало насамперед розширення НАТО на Схід; імовірну появу військових баз і значної військової присутності держав-учасниць Альянсу у безпосередній близькості від російських кордонів; зрештою, розповсюдження зброї масового знищення. До переліку зовнішніх та внутрішніх загроз для РФ були віднесені виникнення та загострення конфліктів біля російських кордонів, а також послаблення інтеграційних процесів на теренах СНД. У документі зазначалося, що Росії слід захищати права та інтереси російських громадян за кордоном, а також сприяти позитивному сприйняттю РФ у світі, популяризації її мови та культури народностей, які

¹⁹³ Щедровицкий П. Русский Мир: восстановление контекста. *Русский Архипелаг*. 2001. Сентябрь. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history01/shedrovitsky-russmir/

¹⁹⁴ Тимофеев И. Н. Эволюция внешнеполитической идентичности России: конец постсоветского периода? Москва, 2008. С. 8.

¹⁹⁵ Иванов И. С. Внешняя политика в эпоху глобализации. Статьи и выступления. Москва, 2002. С. 24.

¹⁹⁶ Панарин А. С. Православная цивилизация в глобальном мире. Москва, 2002. С. 61.

¹⁹⁷ Торкунов А. От «колонды войны» к «коалиции победы». *Космополис*. 2004/2005. № 4. С. 25.

¹⁹⁸ Гаджиев К. С. Введение в геополитику. Москва: Логос, 2000. С. 368.

¹⁹⁹ Концепция внешней политики Российской Федерации. 28 июня 2000 г. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901764263>

²⁰⁰ Там само.

її населяють. Найважливішими зовнішньополітичними завданнями було названо припинення збройних зіткнень та врегулювання конфліктів навколо Росії, недопущення їх поширення на територію РФ та забезпечення суворого дотримання у ближньому зарубіжжі прав людини та меншин, особливо етнічних росіян і російськомовного населення. Концепцією було визначено, що серед факторів, які обумовлюють наявність загроз національній безпеці Росії у міжнародній сфері, є небезпека послаблення її політичного, економічного і військового впливу в світі, а також спроби інших держав протидіяти становленню та зміцненню Росії як одного з центрів впливу²⁰¹. За цією концепцією, Росія повинна була «використовувати всі сили і засоби . . . , включаючи ядерну зброю, у випадку необхідності відбити збройну агресію, якщо всі інші заходи виходу з кризового стану були вичерпані, або були неефективними»²⁰².

Обидва вищезгадані документи чітко сигналізували про підготовку до агресивної експансіоністської політики, про що свідчила, зокрема, теза про формування «поясу добросусідства» по периметру російських кордонів, а також теза про «сприяння усуненню наявних та запобігання виникненню потенційних вогнищ напруженості та конфліктів у прилеглих до Російської Федерації регіонах». Росія планувала здійснювати домінуючий вплив на хід інтеграційних процесів у регіоні та формування спільного економічного простору з країнами-членами СНД²⁰³, а самі території суверенних держав, що постали на руїнах СРСР, називала не інакше, як зоною особливих інтересів РФ. Починаючи з 2000-х років, у Росії ухвалено низку основоположних документів, які чітко визначили курс її керівництва на відновлення і зміцнення позицій у межах пострадянського геополітичного простору.

Завдання адаптації концепту «русского міра» до політичних реалій із метою посилення позицій нового господаря Кремля були покладені на уже згадуваних П. Щедровицького та С. Островського, які, до слова, окрім російських, встигли уже попрацювати на президентських виборах в Україні у 1998 р. та долучитися до перемоги Л. Кучми. У 2001 р. у проєкті концепції стратегії щодо держав СНД вони запропонували ідею самодостатньої та унікальної Росії, яка територіально охоплювала усі терени т. зв. «русского міра», тобто відповідала кордонам Російської імперії. Основною формулою геополітичного проєкту було названо окрему соціокультурну реальність, яка охоплювала не лише росіян у Росії, але й росіян поза її межами. Вказуючи на цивілізаційну унікальність Росії, П. Щедровицький та С. Островський обґрунтовували закономірність утворення нового наддержавного російськоцентричного утворення на пострадянському просторі. Увійти до нього мала також Україна. Однією з причин такого входження, на думку російських фахівців, була соціально-економічна, а у низці регіонів і політична криза, що настала в Україні у першій половині 1990-х років. І хоча більшість викликів для української влади мали відверто російське походження, але ситуацію в Україні у Росії розглядали як «серйозний довготерміновий зовнішньополітичний виклик для її безпеки та внутрішньої стабільності».

Наголос на пріоритетності збереження російського впливу на пострадянських теренах був зроблений Кремлем. Вже у 2001 р. президент В. Путін у черговому посланні Федеральному Зборам РФ наголошував, що «РФ є ядром інтеграційних процесів у Співдружності»²⁰⁴. Параметри окремих заходів у цьому напрямі були розглянуті та видозмінені на засіданні Ради безпеки РФ у жовтні 2002 р., коли його учасники знову обговорили особливості російської політики щодо зміцнення співпраці у межах СНД²⁰⁵. У посланнях президента Росії Федеральному Зборам РФ у наступні 2003 р. та 2004 р. зазначалося, що «Росія розглядає простір СНД як сферу своїх стратегічних інтересів»²⁰⁶. Кремль намагався використовувати увесь наявний у нього арсенал невійськових засобів: від енергетичного шантажу до ідеологічного наступу під виглядом формування єдиного погляду на історичне минуле та протягування ідей «русского міра»²⁰⁷. Політичну лінію щодо кожної з країн СНД планувалося вибудовувати «диференційовано, врахувавши зустрічну відкритість, готовність належним чином враховувати інтереси РФ, у тому числі у забезпеченні прав і свобод співвітчизників». У напрямках роботи МЗС РФ із розвитку культурних зв'язків Росії із зарубіжними

²⁰¹ Концепция национальной безопасности. Утверждена Указом Президента РФ № 24 от 10.01.2000. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901751578#64U0IK>

²⁰² Трансформації воєнних загроз й основ оборонної політики в сучасних умовах. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/en/node/480>

²⁰³ Концепция национальной безопасности. Утверждена Указом Президента РФ № 24 от 10.01.2000. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901751578#64U0IK>

²⁰⁴ Послание Федеральному собранию Российской Федерации 2001 г. *Официальный сайт Президента России*. URL: http://www.oblduma.kurgan.ru/common/doc/projects/presidents_message/presidents_message_2001.zip

²⁰⁵ Об основных задачах политики Российской Федерации по укреплению сотрудничества в рамках СНГ в современных условиях. 31 октября 2002 года. URL: <http://www.scrf.gov.ru/council/session/2011/>

²⁰⁶ Послание Федеральному собранию Российской Федерации 2003 г. *Официальный сайт Президента России*. URL: http://www.oblduma.kurgan.ru/common/doc/projects/presidents_message/presidents_message_2003.zip

²⁰⁷ Расевич В. Дитячі ігри українців. *ZAXID.NET*. 2013. 9 травня. URL: https://zaxid.net/dityachi_igri_ukrayintsiv_n1284679?fbclid=IwAR2Q3lya9S9EsgBxD2SH-MZLJU2DQfjEVEwGw4OkwO7zoab59t3O5KIA4

країнами²⁰⁸, що побачили світ у 2004 р., на концептуальному, інституційному та організаційному рівнях відображені культурні аспекти «русского міра»: «формування єдиного культурного, інформаційного і освітнього простору, збереження багатомірних духовних зв'язків з народами цих країн, їх всебічний розвиток на нових демократичних засадах, пошук більш гнучких і ефективних форм співпраці, закріплення історично сформованих позицій російської мови, що історично склалися»²⁰⁹.

Станом на середину 2000-х років у російському політикумі щодо «русского міра» існувало адекватне та реалістичне розуміння необхідності позитивного резонансу зовнішньополітичного іміджу країни у світовій громадській думці та, відповідно, важливості визнання світовою спільнотою гуманними проголошених національних цілей та пріоритетів. У вже згадуваній статті «Россия: страна, которой не было» П. Щедровицкий та С. Островский порушили питання, чи є у РФ гуманітарно-технологічне забезпечення зовнішньої політики, розуміючи, що таке забезпечення у простішому варіанті називається створенням образу (іміджу) Росії, який є не «розкішно для багатих», а «нічим не замінним інструментом зовнішніх політик нового покоління», «необхідною умовою існування Росії у Світі Світів ХХІ століття»²¹⁰. На думку авторів, процес тимчасової соціальної деградації був компенсований формуванням упродовж усього ХХ ст. масштабної російської діаспори у світі. Вказуючи, що світові професійні спільноти формуються з російських емігрантів, вони вбачали імовірним формування своєрідного «гамака», де територія РФ «як би підвішена в сітці зв'язків, кріплення якої знаходиться поза країною»²¹¹.

На думку П. Щедровицкого та С. Островського, після трьох світових воєн (третьа – це «холодна війна») повинна була настати четверта світова війна – війна за спадок СРСР та Східного блоку. Вона повинна була бути боротьбою не за нові простори, а радше за розширення систем зв'язків між державами-учасниками та людьми-жителями Світу Світів: «Сьогодні вирішується, чи увійде наша Країна у ХХІ ст. “великою державою” або її територія та ресурси (матеріальні та інтелектуальні) виступлять при цьому просто як одна зі ставок, тих, хто дістається переможцю ... Створити імідж Росії сьогодні означає збудувати нову систему зв'язків між росіянами “русского мира” у контексті геоeкономіки та світової культурної політики»²¹². Не зважаючи на декларативні потреби у захисті прав своїх громадян та представників діаспори поза межами РФ, владає у вічі той факт, що у своїй риторичній російська влада дедалі частіше почала робити ставку на військово-силовий чинник, військово-політичну силу, аж до застосування методів терору в міжнародних відносинах. На це вказували ріст рівня регіональної нестабільності та провокування невизначеності військово-політичної ситуації як у суміжних із Росією територіях, так і в Європі й світі. Російський дипломат, багаторічний представник РФ в ООН, а згодом і очільник МЗС РФ Сергій Лавров переконував, що «світова спільнота переживає складний період формування нової системи міжнародних відносин. Вже ясно, що це буде довгий процес з невизначеним і важко передбачуваним майбутнім ... Фактично нам доводиться постійно імпровізувати і в пожежному порядку шукати засоби забезпечення стабільності у світі»²¹³.

Войовничу риторичку дозволяли собі представники силових відомств. Зокрема, у жовтні 2003 р. міністр оборони Росії Сергій Іванов на зустрічі міністрів оборони країн-членів НАТО наполягав на праві Росії на завдання превентивного удару по потенційних ворогах. За його словами, «Росія могла б застосувати військову силу, у тому числі і превентивно, у низці випадків, коли безпосередньо існує військова загроза Російській Федерації, і вона зрима, виразна, невідворотна сила може бути застосована, коли Росію намагаються обмежити в доступі до життєвоважливих регіонів світу, у тому числі важливих з економічної або фінансової точки зору для нашої країни»²¹⁴. Доцільно зауважити, що російський міністр згадав і про «співвітчизників» на території СНД. За його словами, гіпотетичний розгляд превентивного застосування сили міг відбутися в умовах, коли «всі інші заходи, включно з політичними, економічними та міжнародними санкціями» для захисту співвітчизників, а тим більше громадян Росії, будуть вичерпані. Слова С. Іванова щодо гіпотетичних превентивних воєнних акцій щодо держав пострадянського простору були зафіксовані в «Актуальних завданнях розвитку Збройних сил Російської Федерації». Серед іншого у документі йшлося про те, що «наявність у Росії сучасних і ефективних Збройних сил стає однією з умов її успішної та безболісної інтеграції у систему міжнародних відносин, що вибудовується»²¹⁵.

²⁰⁸ Основные направления работы МИД России по развитию культурных связей России с зарубежными странами. URL: <http://www.ln.mid.ru/ns-dksu.nsf/6786f16f9aa1fc72432569ea0036120e/3ab2f674ebfae614c3256e39002d28a6?OpenDocument>

²⁰⁹ Там само.

²¹⁰ Островский Е., Щедровицкий П. Россия: страна, которой не было. *Русский Архипелаг*. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-possia-no/

²¹¹ Там само.

²¹² Там само.

²¹³ Лавров С. Россия сделала для себя суровые выводы. *Международная жизнь*. 2004. № 10. С. 9.

²¹⁴ Сергей Иванов рассказал, когда Россия превентивно применит военную силу. *Lenta.ru*. 2003. 5 октября. URL: <https://lenta.ru/news/2003/10/05/force/>

²¹⁵ Актуальные задачи развития вооруженных сил Российской Федерации. *Красная звезда*. 2003. 11 октября. URL: http://old.redstar.ru/2003/10/11_10/3_01.html

На думку багатьох експертів із питань політичного розвитку Росії, поштовхом до посилення войовничої риторики Кремля стали події в Україні, а також черговий етап розширення НАТО. Давалися взнаки і внутрішні події у РФ, зокрема сумнозвісна справа ЮКОСу в 2004 р., справа экс-офіцера Федеральної служби безпеки (ФСБ) Олександра Литвиненка, на які демократичний світ не міг не реагувати. Вони спровокували загострення критики не лише щодо конкретних дій, але всієї внутрішньої та зовнішньої політики російської влади та особисто президента В. Путіна. Що стосується України, то російський президент, який не приховував підтримки проросійського ставлення Віктора Януковича, на думку аналітиків, відчув справжнє приниження з боку західних колег. Події в Україні почали трактувати не лише як спецоперацію США з відриву України від Росії, а й як створення плацдарму для здійснення «помаранчевого сценарію» у Москві. Це спонукало російський політикум вперше після подій на Балканах заговорити про те, що Захід не дотримується узятих на себе зобов'язань. Незважаючи на всі запевнення офіційних осіб, настрої російської правлячої еліти коливалися подібно до маятника: тільки-но Захід перестав бути моделлю для безумовного наслідування, як він відразу ж перетворився на недруга, учорашні партнери знову поставали у вигляді традиційних суперників²¹⁶.

У своєму посланні до Федеральних Зборів РФ у 2005 р. В. Путін назвав крах СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття». Тим самим до широкого обігу було введено тезу передусім про «розвал» СРСР²¹⁷, а не про його саморозпуск. А таке трактування передбачало наявність певного кола потенційних ворогів, які реалізовували цілеспрямовану підривною діяльність не лише проти Радянського Союзу, але й проти «русского» народу. Показово, що тези В. Путіна отримували не те що ідеологічне, але навіть наукове обґрунтування. Зокрема, старша наукова співробітниця Центру пострадянських досліджень Наталія Лактіонова писала: «Нестримна критика радянського періоду, це частина технологій, з успіхом використаних для руйнування СРСР. І тут на-самперед йдеться про формування комплексу не лише цінності нації, яка нібито здатна продовжити лише “імперію зла”. Однак Радянський Союз був могутньою державою і відродження імперської свідомості у нашого народу вороги Росії бояться, як чуми. Зараз у них на порядку денному – розчленування того зрізаного достатку, який називається Російською Федерацією ... Щоб виправдати бандитський капіталізм, демонізували російський комунізм. Всі національно орієнтовані стилі (на жаль, вміло “звані” повинні об’єднатися. Тільки у цьому випадку ми зможемо перетворитися з (прости Господи) електорату на народ, здатний захистити власну країну та своє майбутнє»²¹⁸.

Концепт «русского міра» із характерною апеляцією до нагальності захисту прав «російськомовних» і «співвітчизників за кордоном», з одного боку, та запереченням суверенітету українського народу – з іншого, перетворився чи не на лейтмотив російсько-українських міждержавних відносин і затяжної дипломатичної війни, спрямованої проти Віктора Ющенка особисто та західноєвропейського вектору України загалом. Не відмовляючись від європейської складової у походженні Росії, В. Путін вказував на її євразійську «прописку» та право на повноцінну участь у формуванні універсальних цінностей. Західні ж цінності зводилися до окремого випадку, а Росії пропонувався «російський стандарт», де основою суспільства дедалі частіше називали православ'я. Водночас Кремль не мав наміру обмежуватися територією РФ: адже, як уже зазначалося раніше, Росія намагалася виступати у ролі захисниці традиційних християнських цінностей Європи, одночасно представляючись захисницею ісламу в ранзі спостерігача в організації «Ісламська конференція». Відкидаючи претензії Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та Ради Європи на універсальну компетентність щодо прав і свобод людини, представники РФ заявили про намір створити власний дослідно-інформаційний центр у Брюсселі²¹⁹. Попри усі вжиті заходи та підвищення кредитних рейтингів, імідж Росії суттєво погіршився.

На зустрічі з представниками МЗС РФ у 2006 р. В. Путін наголошував: «Росія як велика держава повинна брати активну участь у формуванні порядку денного та нести відповідальність за глобальний розвиток»²²⁰. У цьому російській владі мали допомогти представники діаспори, які були «покликані забезпечити “підключення” Росії до технологічного та фінансового резервуару західного соціуму». Це мало зміцнити становище Росії у глобальній економіці та у світовій політиці. «Чим більша кількість світових проблем отримає своє вираження, а можливо, і рішення в рамках російської мови – тим більше затребуваними будуть культурні та людські ресурси “русского мира”»²²¹, – писав П. Щедровицький. Парадокс ситуації він вбачав у тому, що будь-яка країна, яка

²¹⁶ Тренін Д. Внешняя политика. *Коммерсантъ Власть*. 2008. 28 января. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/845861>

²¹⁷ Хавкин Б. Ностальгия по сталинской империи в постсоветском дискурсе. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. 2010. № 1. С. 185.

²¹⁸ Лактионова Н. О гражданской неточности. *Литературная газета*. 2007. 20–26 июня. С. 3.

²¹⁹ Тренін Д. Внешняя политика...

²²⁰ Выступление на совещании с послами и постоянными представителями Российской Федерации. *Официальный сайт Президента России*. 2006. 27 июня. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/23669>

²²¹ Щедровицкий П. Г. Русский мир и транснациональное русское. *Русский Архивелог*. 2000. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-transnatio/

претендує на статус світової держави, прагне не лише до задоволення інтересів своїх громадян, а й до роботи в інтересах громадян інших держав та країн. Відповідно, чим більшої кількості окремих громадян інших держав потрібна Росія, тим стійкішими будуть позиції Росії у світі. Таку думку підтримали й інші російські політологи, зокрема Борис Межуєв та Сергій Градіровський, які вважали, що стійку основу для свого існування російська державність повинна була шукати в межах ««русского мира»», у політиці конструктивного розвитку його світових мереж»²²². Сам же «русский мір» вони транспортували в рамки геокультурного виміру, намагаючись споріднити його з іншими наддержавними утвореннями минулого, схожими «за природою», зокрема Британської співдружності²²³.

Інструменталізація концепту «русского міра» зовнішньополітичним відомством РФ остаточно відкинула гуманістичну концепцію «світу світів» М. Гефтера, що обстоювала ідею цивілізаційного переходу. Замість роботи, спрямованої на народження нової Росії – країни з «суспільством цивілізації» – С. Островський та П. Щедровицький пропонували ідею самодостатньої/унікальної Росії та розширення «русского міра» до масштабу Російської імперії. Попри те, що концепт від початку подавався як стратегічний і мав чітко виражене соціокультурне обрамлення, його зміст був пов'язаний із просуванням гео економічних та геополітичних інтересів Росії. На надзвичайній актуальності розробки та синтезу гео економічної стратегії ядра «русского міра» – Росії як країни-системи – наголошував П. Щедровицький. За його словами, система РФ має не лише створити єдину торгово-промислову стратегію, але й сформувати нову культуру. Гео економічний наступ, захист та конкуренція, яка б враховувала зростання ролі людського капіталу та інноваційної економіки в умовах неоіндустріального розвитку, мали стати складовими частинами цієї культури²²⁴.

Зовнішньополітичний курс РФ визначався стратегією на приведення політичного впливу Росії у світі у відповідність до того економічного потенціалу, який вона демонструвала в останні роки, що було проголошено В. Путіним у новій доктрині зовнішньої політики РФ у червні 2006 р.²²⁵. У реалізації цієї доктрини Росія намагалася ґрунтуватися на т. зв. *realpolitik* – реалістичній парадигмі у зовнішній політиці, що оперувала категоріями національних інтересів, сили, ресурсів і розширення територій впливу. Цьому сприяла світова кон'юнктура цін на енергоносії, запаси яких давали змогу Кремлю дедалі впевненіше почувати себе у діалозі із західними партнерами. Водночас Росія намагалася закріпити за собою статус країни, яка бере «активну участь не тільки в реалізації завдань міжнародного порядку денного, але й в його формуванні»²²⁶.

Відкрита антизахідна спрямованість зовнішньополітичної доктрини РФ, яка тісно переплелась із елементами концепту «русского міра», прозвучала у виступі В. Путіна у Мюнхені у 2007 р.²²⁷. Виступаючи на конференції «Глобальна безпека – глобальна відповідальність», російський президент назвав ревізій підсумків «холодної війни» головною метою зовнішньої політики РФ на західному напрямку. Президент Росії вказував на наявні збережені ідеологічні стереотипи, подвійні стандарти та інші шаблони блокового мислення, які, на його думку, існували з часу «холодної війни», та недвозначно відкинув спроби створення однополярного світу під егідою США²²⁸. У такому новому форматі йшлося не про «входження» Росії у створену Заходом реальність, а про створення нової реальності, у якій Росія відігравала б вагомішу, ніж досі роль, ставши «самостійним центром сили»²²⁹. Цікаво, що говорячи про нібито закиди від західних партнерів щодо активнішої ролі РФ у світових справах, В. Путін відповів, що навряд чи потрібно росіян підштовхувати та стимулювати до цього, адже Росія є країною із понад тисячолітньою історією і практично завжди, за його словами, мала привілей проводити незалежну зовнішню політику. Наголошуючи на реалістичній оцінці Росією власного потенціалу та можливостей, В. Путін демонстрував намір змінити установлені формат взаємин із Заходом. Промову російського президента без перебільшення називали початком нової російської зовнішньої політики, у рамках якої Москва відмовлялася від визнання факту існування монополярної моделі світу. Якщо досі можна було говорити про те, що концепт «русского міра» лише законодавчо був закріпленим в офіційних документах РФ стосовно зовнішньої політики, то починаючи з «мюнхенської промови» В. Путіна можна говорити про активне

²²² Градіровський С., Межуєв Б. Русский мир как объект геокультурного проектирования. *Центр гуманитарных технологий*. 2006. 21 августа. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/64>

²²³ Там само.

²²⁴ Щедровицький П. Русский мир. Возможные цели самоопределения. *Русский Архипелаг*. URL: http://www.archipelag.ru/authors/shedrovicky_petr/?library=2015

²²⁵ Виступлення на совещании с послами и постоянными представителями Российской Федерации. 27 июня 2006 г. Москва. С. 1. *Официальный сайт Президента России*. URL: <http://www.kremlin.ru/text/appears/2006/06/107802/shtml>

²²⁶ Обзор внешней политики Российской Федерации. 28 марта 2007. *Министерство иностранных дел Российской Федерации*. URL: https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1676553/?lang=ru

²²⁷ Виступлення и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности 10 февраля 2007 года. *Официальный сайт Президента России*. URL: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>

²²⁸ Там само.

²²⁹ Financial Times: Putin's Valdai speech one of most important foreign policy statements. URL: <http://itar-tass.com/en/world/756477>

просування концепту на міжнародному рівні²³⁰. По суті, починаючи з 2007 р. концепт «русского міра» став наріжним каменем зовнішньої політики РФ на пострадянському просторі і поза ним. А разом із розгортанням інформаційної кампанії щодо поширення російської мови та її об'єднаним потенціалом він став ідеологічною основою владної верхівки у Росії. Провідні російські аналітики заговорили про суттєвий ріст у цих умовах значення відносин РФ із її дедалі більшим сусідом на Сході – Китаєм, а також Індією. Балансуючи між більшими міжнародними силами, робився розрахунок на те, що російська економіка як найпотужніша в регіоні зможе виступити в ролі «магніту» стосовно економік інших країн СНД, а експансія російських компаній у країнах СНД стане реальним інтегратором євразійського простору. Ріст політичної ваги РФ дав би змогу їй надавати підтримку дружнім режимам і забезпечувати регіональну безпеку. Нарешті, російська мова, освіта, наука, культура (зокрема масова) сформували навколо Росії «російсько-центричний» гуманітарний простір. Звертаючись до Федеральних зборів РФ у 2007 р., В. Путін заявляв, що «Росія й надалі має намір відігравати ініціативну роль у процесах економічної інтеграції на просторі СНД»²³¹.

В умовах політичних трансформацій, коли влада у державі на президентських виборах 2007 р. була фактично передана Д. Медведеву, а сам В. Путін «погодився» сісти у крісло прем'єра, очікуваної відмови від конфронтаційного зовнішнього курсу повністю не відбулося. Росія продовжила демонстрацію «особливої непримиренності» у зовнішній політиці, що входила в стратегію приведення політичного впливу у світі згідно з російським економічним потенціалом. Найважливішим регіональним пріоритетом зовнішньої політики залишилися її відносини з країнами СНД, насамперед із Білоруссю, країнами-учасниками Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ) та Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС). Незмінність зовнішньополітичного курсу РФ підтверджував і сам Володимир Путін, зазначивши під час зустрічі з Федеральним канцлером Німеччини Ангелою Меркель, що Дмитро Медведев «не менше в хорошому сенсі слова російський націоналіст, ніж я. Не думаю, що нашим партнерам буде з ним простіше. ... [Він] буде найактивнішим чином відстоювати інтереси Російської Федерації на міжнародній арені»²³². Показово, що дедалі більше в документах стратегічного спрямування російська влада згадувала про виклики та загрози, які стоять перед Росією. Протистояти їм було основним завданням не лише влади, але й усього суспільства. Водночас показовим є факт, що досі стримана риторика Кремля щодо побудови рівноправних відносин із рештою світу вже у середині 2000-х років поступово набувала агресивних рис, що супроводжувалися витриманими в руслі «русского міра» заявами про потребу його захисту, а також незауваженими згадками про наявність у РФ ядерного арсеналу.

Чітке визначення поняття «русский мір» отримало в Концепції зовнішньої політики РФ, прийнятій у липні 2008 р., незадовго до спровокованого Кремлем військового конфлікту з Грузією. У новій концепції російська влада декларувала прагнення уникати будь-якої конфронтації та будь-яких стратегічних зобов'язань. Умовою успішної зовнішньої політики було вказано наявність найефективніших шляхів просування російських інтересів у світі²³³. Тоді як і в попередніх зовнішньополітичних доктринах чільне місце посідав захист прав та інтересів російських громадян і співвітчизників, які проживають за кордоном²³⁴. Топовим завданням російської дипломатії стало забезпечення лояльності та підтримки зовнішньополітичного курсу Росії з боку «співвітчизників» за кордоном. У документі зазначалось, що Росія повинна «... захищати права і законні інтереси громадян і співвітчизників, які проживають за кордоном, на основі міжнародного права і діючих двосторонніх угод, розглядаючи багатомільйонну російську діаспору – русский мир – як партнера, зокрема в справі розширення та зміцнення простору російської мови та культури»²³⁵. Окрім того, Росія звертала першочергову увагу на розвиток зв'язків із сусідніми державами, з якими у неї є «спільне історичне минуле» і порівняно ясне розуміння майбутніх інтеграційних планів у просторі СНД. Слід зауважити, що уже згадуваний етнограф В. Тишков, який наполягав на російській мові як визначальному маркері приналежності до «русского міра», констатував втрату російською мовою привілейованого статусу у державах «близького зарубіжжя», а тому, за його словами, Росії слід було вжити заходів для її захисту. Він мав й іншу ідею: «особиста автономія» – індивідуальні мовні права для російськомовних у країнах проживання. Найбажанішим варіантом був офіційний статус російської мови у країнах «близького зарубіжжя», рівний статусу місцевої мови²³⁶.

²³⁰ Арбатов А. Точка возврата. URL: http://russiancouncil.ru/analytics-andcomments/comments/tochkavozvrata/?sphrase_id=95327

²³¹ Послание Федеральному собранию Российской Федерации 2007 г. *Официальный сайт Президента России*. URL: http://www.oblduma.kurgan.ru/common/doc/projects/presidents_message/presidents_message_2007.zip

²³² Ответы на вопросы журналистов по окончании переговоров с Федеральным канцлером Германии Ангелой Меркель. *Официальный сайт Президента России*. 8 марта 2008 г. URL: http://www.kremlin.ru/appears/2008/03/08/2237_type63377type63380_161952.shtml

²³³ Концепция внешней политики Российской Федерации. 15 июля 2008 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/news/785>

²³⁴ Там само.

²³⁵ Там само.

²³⁶ Плохий С. Н. Потерянное царство...

Стан відносин між Росією та США залежав від впливу обох держав на глобальну стратегічну стабільність та міжнародну безпеку загалом²³⁷. Росіяни зазначали, що діалог міг бути можливим за умов військової стриманості та рівноправного партнерства. Відтак привертає увагу сприйняття Росією себе як одного із впливових центрів сучасного світу, з наявним запасом політичного, економічного, інтелектуального та духовного потенціалу²³⁸. Зважаючи на правонаступництво від СРСР, автори зазначеної вище концепції переконували, що Росії належало сформувати ціннісно-смісловий простір задля стримування впливу Заходу і на території РФ, і на пострадянському просторі. Поряд із захистом прав та інтересів представників російської діаспори Кремль прагнув бачити в «русском міре» партнера у реалізації зовнішньої політики, задля формування позитивного іміджу Росії, популяризації її мови та культури народів Росії в іноземних державах. Водночас у Росії наголошували на своєму негативному ставленні до перспектив розширення НАТО через прийом до складу його членів України та Грузії, що супроводжувалось би наближенням військової інфраструктури Альянсу до російських кордонів загалом. Це нібито порушувало принцип рівної безпеки, призводило до появи «нових роз'єднувальних ліній» у Європі та суперечило завданням підвищення ефективності спільної роботи з пошуку відповідей на реальні виклики сучасності²³⁹. Серед іншого згадувана концепція передбачала формування «поясу добросусідства» по периметру кордонів Росії, ліквідацію наявних і недопущення виникнення потенційних осередків дестабілізації та конфліктів у прилеглих до Росії регіонах. Документ також мав наступальний акцент («енергійна зовнішня політика як основа подальшого поступального розвитку Росії») та закликав до активних дій у процесі зміцнення міжнародних позицій РФ посиленням турбулентності економічного і політичного розвитку на глобальному та регіональному рівнях. Хоча концепцію і не варто називати конфронтаційною, але вона доволі жорстко визначала межі балансу інтересів Росії, Європи та США у питаннях національної безпеки та нового світового порядку. У документі наголошено на закінченні ідеологічної давньої конфронтації по лінії Схід–Захід, а сам Кремль вперше відмовився від сприйняття Росії як «великої держави». Окрім того, Росія відкликала раніше дані обіцянки про готовність до скорочення ядерного потенціалу, демонструвала перегляд ставлення до СНД, яке тепер базувалось на ринкових відносинах як «важливій умові розвитку рівноправних взаємин»²⁴⁰. Росія відкрито заявляла про те, що головні зусилля на міжнародній арені будуть спрямовані на досягнення таких основних цілей: забезпечення надійної безпеки країни, збереження і зміцнення її суверенітету та територіальної цілісності, разом із авторитетними позиціями у світовому співтоваристві, що відповідають інтересам РФ як «великої держави» й одного з впливових центрів сучасного світу. Пересічного дослідника насторожувало, що згідно з Концепцією зовнішньої політики Росії, Москва планувала здійснювати експансію (яка прямо не визнавалася) до остаточного міжнародно-правового оформлення державного кордону Російської Федерації, а також кордонів морських просторів. Після російсько-грузинської війни і відчутного послаблення міжнародних відносин дестабілізаційний потенціал, прихований в ідеологемі «русского міра», почали використовувати масштабніше. Щоправда у риторичі російського політикуму, який передав ініціативу поширення «русского міра» РПЦ, саме поняття концепту використовувалось дедалі рідше.

Відкориговане бачення Кремля спрямоване на стратегічні завдання, цілі і заходи у сфері внутрішньої та зовнішньої політики було представлено у Стратегії національної безпеки Російської Федерації до 2020 р. У документі було зафіксовано, що забезпечення набезпеки у сфері культури в середньостроковій і довгостроковій перспективах досягається завдяки «... розвитку загального гуманітарного та інформаційно-телекомунікаційного середовища на просторі держав-учасниць СНД і в суміжних регіонах»²⁴¹. Про це було також згадано у зверненні Д. Медведєва до депутатів Держдуми 2010 р., де відзначався великий потенціал у нарощуванні механізму «м'якого» впливу, зокрема і на Україну та Казахстан²⁴².

Увагу було приділено загрозам воєнній безпеці Росії, які, як вважали в Кремлі, були спровоковані політикою низки провідних закордонних країн і були спрямовані «на досягнення значної переваги у військовій сфері насамперед у стратегічних ядерних силах, через розвиток високоточних, інформаційних та високотехнологічних засобів ведення бою, стратегічних озброєнь неядерного оснащення, одностороннє формування глобальної системи протиракетної оборони і мілітаризації навколоземного космічного простору, здатних призвести до нового витка гонки озброєнь, а також

²³⁷ Концепция внешней политики Российской Федерации. 15 июля 2008 г. ...

²³⁸ Там само.

²³⁹ Там само.

²⁴⁰ Кулик В. Російська політика на пострадянському просторі. *Український журнал*. 2010. № 9. С. 18.

²⁴¹ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537. *Сайт Совета безопасности Российской Федерации*. URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/424>

²⁴² Послание Федеральному собранию Российской Федерации. 2010. 30 ноября. *Официальный сайт Президента России*. URL: http://www.oblduma.kurgan.ru/common/doc/projects/presidents_message/presidents_message_2010.doc

на поширення ядерних, хімічних, біологічних технологій, виробництво зброї масового знищення або його компонентів і засобів доставки»²⁴³.

Затверджена президентом Росії у лютому 2010 р. нова Воєнна доктрина РФ мала чітко виражене наступальне спрямування, якому, щоправда, все ж намагалися надати ознак оборонного²⁴⁴. Поряд із критикою наявної архітектури міжнародної безпеки, а також правових механізмів її збереження і дотримання, у документі було окреслено та конкретизовано воєнні виклики і загрози для Росії²⁴⁵. Водночас із уже згадуваними раніше викликами, пов'язаними з наближенням військової інфраструктури країн-членів НАТО до російських кордонів, у документі було згадано і про зовнішні спроби дестабілізувати ситуацію в окремих державах та регіонах і підірвати стратегічну стабільність, висування територіальних претензій до Росії та її союзників, втручання в їхні внутрішні справи. Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) свого часу також звернули увагу, що порівняно з попередніми доктринами, у новому документі були названі нові дестабілізуючі чинники. До них належали: «... виникнення вогнищ міжнаціональної (міжконфесійної) напруженості, діяльність міжнародних збройних радикальних угруповань, а також наявність територіальних протиріч, зростання сепаратизму й насильницького (релігійного) екстремізму в окремих регіонах світу»²⁴⁶. У контексті відстоювання національних інтересів нова доктрина дозволяла Москві застосовувати армію за межами Росії задля захисту її інтересів та громадян, а також «для підтримки міжнародного миру й безпеки». Поява Воєнної доктрини РФ ознаменувала завершення низки ухвалених геополітичних рішень. Поряд із констатацією росту загроз у сучасному світі у документі було чітко розставлено відповідні зовнішньополітичні й оборонні завдання, спрямовані на відстоювання претензій Росії на роль одного зі світових центрів сили²⁴⁷.

З'явивши про намір повернутися на посаду президента 24 вересня 2011 р., В. Путін опублікував програмну статтю, у якій оприлюднив план створення Євразійського союзу. У ній він наголосив на успішності проєкту Митного союзу з Білоруссю та Казахстаном, реалізованого 1 липня 2011 р., та перспективі запуску з 1 січня 2012 р. Єдиного економічного простору 3-х держав. Зміст нового інтеграційного проєкту для країн СНД В. Путін охарактеризував у газеті «Известия»: «Ми пропонуємо модель потужного наднаціонального об'єднання, здатного стати одним із полюсів сучасного світу і при цьому відігравати роль ефективної “зв'язки” між Європою та динамічним Азіатсько-Тихоокеанським регіоном»²⁴⁸. Кандидат у президенти, прем'єр-міністр В. Путін переконував, що зовнішня політика Росії продовжуватиме переслідувати власні інтереси і залишиться незалежною, а безпеку у світі можна буде забезпечити лише разом із Росією, не намагаючись «засунути її» чи послабити її геополітичні позиції, завдати шкоди обороноздатності²⁴⁹. Цілевизначальними для зовнішньополітичного курсу нового президентського терміну В. Путіна стали слова, які російський лідер адресував довіреним особам та керівникам виборчих штабів на зібранні в московському Манежі: «Нам разом треба знайти дещо таке, що стане об'єднавчим фактором для усієї багатонаціональної, але єдиної російської нації. І я не бачу нічого іншого, крім патріотизму»²⁵⁰.

На зустрічі з членами дискусійного клубу «Валдай», що відбулася невдовзі після виходу програмної статті, В. Путін додатково вказав на ідентифікацію Росії як самостійного полюсу в міжнародних відносинах. Не обійшлося і без звинувачень у бік держав Заходу, яким закидали таврування інтеграції на пострадянському просторі як «російським нео-імперіалізмом». Він також зазначив, що відтепер нова сила на Сході не є противником Заходу, але, водночас, не є на нього орієнтованим. За словами В. Путіна, Росія почала позиціонувати себе як європейська держава в Азії, а не євразійська держава у Європі. Тези щодо жорсткішої зовнішньополітичної альтернативи для РФ були підтримані у російському політикумі, який вказував на те, що Росія не має іншого вибору, ніж стати самодостатнім центром глобального впливу. Показово характеризують нову філософію підходу РФ до зовнішньої політики слова голови правління фонду «Русский мир» В. Ніконова:

²⁴³ Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г. № 537. *Совет безопасности Российской Федерации*. URL: <http://www.kremlin.ru/supplement/424>

²⁴⁴ Богданов Д. Доктринальные определения. *Defense Express News*. URL: <http://www.defence-ua.com/rus/news/?id=31027>

²⁴⁵ Федоров Ю. Я не уверен, что удастся избежать военного и военно-политического противостояния между Украиной и Россией. *Defens expresss*. 2009. № 12. С. 33–39.

²⁴⁶ Трансформації воєнних загроз й основ оборонної політики в сучасних умовах. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/transformacii-voennikh-zagroz-y-osnov-oboronnoi-politiki-v>

²⁴⁷ Трансформації воєнних загроз й основ оборонної політики...

²⁴⁸ Владимир Путин выступил в пространство. В планах российского премьера объединение Евразии. *Коммерсантъ*. 2011. 5 октября. С. 1. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/1788017>

²⁴⁹ Путин о внешней политике. *Интерфакс*. 2012. 27 февраля. URL: <https://www.interfax.ru/russia/232808>

²⁵⁰ Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства / отв. ред.: Т. Ю. Красовицкая, В. А. Тишков. Москва: Новый хронограф, 2012. С. 443.

«Росія не може стати нічим іншим, альтернативи немає. Ми не можемо бути інтегровані до Європейського союзу та НАТО: для цього ми надто великі та надто росіяни»²⁵¹.

Одразу після президентської інавгурації 7 травня 2012 р. В. Путін оголосив список нових пріоритетів, серед яких західний напрямок інтеграції Росії «загубився» десь серед широкого кола національних інтересів РФ у глобальній політиці. Із поверненням В. Путіна на пост голови держави у 2012 р. пов'язують остаточне закріплення традиціоналістських політичних груп при владі. Свідченням цього стало те, що вже у новому посланні Федеральним Зборам РФ ключовими завданнями Росії було названо «збереження національної і духовної ідентичності»²⁵². На тлі нової розстановки економічних, цивілізаційних, військових сил увага вкотре була зосереджена на збереженні Росією суверенітету та впливу в нестабільних умовах ХХІ ст. Ба більше, не втративши себе, «Росія повинна не просто зберегти свою геополітичну затребуваність – вона повинна її помножити» через економіку, культуру, науку, освіту, дипломатію та, зрештою, військову могутність, яка залишалася «гарантом безпеки і незалежності Росії»²⁵³. Лише тоді, коли Росія «твердо стоїть на ногах», з нею рахуються і сприймають її з повагою, а світову безпеку у майбутньому можна буде забезпечити лише разом із Росією²⁵⁴. Сама ж риторика залишалася і далі спрямованою проти умовного зовнішнього ворога, яким, залежно від обставин, могла бути будь-яка країна світу, хоча домінуючим у часі залишався її виразний антиамериканізм. Намагаючись залучити до кола своїх прихильників світову російську діаспору, В. Путін доручив Федеральним Зборам розробити механізм прискореного надання російського громадянства російськомовним мешканцям інших країн, нащадкам осіб, народжених у Російській імперії та СРСР, а також забезпечити розширення присутності культурно-інформаційної та загалом гуманітарної присутності Росії в світовому просторі «русского міра».

У липні 2013 р. В. Путін приєднався до патріарха РПЦ Кіріла, який здійснював щорічну прощу до Києва на торжество стосовно 1025-річчя Хрещення Русі. Саме тоді у Києві російський президент публічно підтримав ідею, попередньо висловлену російськими церковниками про те, що росіяни та українці – це один народ: «Ми розуміємо сьогоднішні реалії, є і український народ, і білоруський, і інші є народи, і ми з повагою до цієї спадщини ставимося, але в основі лежать, безумовно, наші спільні духовні цінності, які роблять нас єдиним народом»²⁵⁵.

У новій Концепції зовнішньої політики РФ 2013 р. російська влада відмовилась від раніше декларованої мети створити систему двосторонніх та багатосторонніх партнерських відносин, покликаної забезпечити стійкість міжнародного стану країни до коливанням зовнішньополітичної кон'юнктури. Натомість акцент було зроблено на зміцнення торговельно-економічних позицій Росії у системі господарських зв'язків, дипломатичний супровід інтересів російських економічних операторів за кордоном, недопущення дискримінації російських економічних інтересів, інвестицій, використання можливостей міжнародних та регіональних економічних та фінансових організацій з цією метою. Вочевидь зазначена мета була зумовлена вступом Росії у Світову організацію торгівлі (СОТ) у 2012 р.²⁵⁶. Одним із головних нововведень зовнішньополітичної доктрини 2013 р. була чітка характеристика та визначення міжнародної ситуації, яка, як зазначалось у документі, переживала перехідний період в оформленні поліцентричної системи світу. Цікаво, що в Концепції 2013 р., окрім зазначених у попередніх доктринах зовнішньої політики цілей щодо захисту прав та законних інтересів російських громадян та співвітчизників, які мешкають за кордоном, було додано пункт про відстоювання російських підходів на тему захисту прав людини²⁵⁷. Як зазначав голова російського МЗС С. Лавров: «У Концепції 2013 р. сформульована ясна, послідовна система поглядів, орієнтована на вирішення проблем світу, який стає дедалі складнішим»²⁵⁸.

У текст Концепції зовнішньої політики РФ включили поняття «м'якої сили», яку трактували як комплексний інструментарій вирішення зовнішньополітичних завдань із опорою на можливості громадянського суспільства. Водночас у зазначеній вище концепції було присутнє й інше, ревізійське трактування «м'якої сили», яка могла використовуватися «з метою здійснення політичного тиску на суверенні держави, втручання в їх внутрішні справи, дестабілізації там обстановки, маніпулювання громадською думкою і свідомістю, зокрема це стосується фінансування

²⁵¹ Nikonov V. Reset to Reroute: Should Russia Rethink Western Relations? URL: <https://www.rt.com/russia/nikonov-interview-russia-us-west-425/>

²⁵² Владимир Путин огласил ежегодное Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. *Официальный сайт Президента РФ*. 2012. 12 декабря. URL: <http://kremlin.ru/news/17118>

²⁵³ Там само.

²⁵⁴ Путин В. Россия и меняющийся мир. *Московские новости*. 2012. 27 февраля. URL: <http://www.rg.ru/2012/02/27/putin-politika.html>

²⁵⁵ Празднование 1025-летия крещения Руси. Владимир Путин присутствовал на праздничном молебне на Владимирской горке в Киеве, посвященном 1025-летию крещения Руси. *Официальный сайт Президента РФ*. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/18958>

²⁵⁶ Концепция внешней политики Российской Федерации. 12 февраля 2013 г. URL: <https://legalacts.ru/doc/kontseptsija-vneshnei-politiki-rossiiskoi-federatsii-utv-prezidentom/>

²⁵⁷ Там само.

²⁵⁸ Пресс-конференция министра иностранных дел С. В. Лаврова. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/asset_publisher/CptlCk6BZ29/content/id/122186

гуманітарних проєктів і проєктів, пов'язаних із захистом прав людини, за кордоном»²⁵⁹. Окрім того, у документі було дано визначення «м'якої сили» в її інструментальному вияві: «... удосконаливати систему застосування “м'якої сили”, шукати оптимальні форми діяльності на цьому напрямі, які враховують як міжнародний досвід, так і національну специфіку та спираються на механізми взаємодії з громадянським суспільством та експертами»²⁶⁰. По-суті під «м'якою силою» маюся на увазі використання у державній політиці інформаційних, гуманітарних і культурних механізмів. Концепція обмежувалася констатацією загальної мети застосування «м'якої сили» у гуманітарному міжнародному співробітництві, що полягала у створенні та просуванні привабливого образу Росії. Однак, як вдало зауважили аналітики українського НІСД, між рядками проглядалося, що гуманітарне міжнародне співробітництво пов'язане також і з реалізацією ширшого кола геополітичних та геоекономічних інтересів²⁶¹. Таким чином, просування цінностей «руського міра» за допомогою механізмів «м'якої сили» тлумачили як чинник зміцнення держави. Комплекс зовнішньополітичних завдань не обмежувався тільки підтримкою діаспори. Російське керівництво, коли йшлося про посилення впливу РФ на інтеграційні процеси, обов'язково наголошувало на доцільності застосування культурних та інформаційних механізмів. Зокрема, у вступі перед керівництвом МЗС РФ президент В. Путін пропонував застосувати механізми «м'якої сили» для зміцнення позицій російської мови, промоції позитивного іміджу Росії за кордоном та використовувати для цього глобальні інформаційні потоки²⁶². Поняття «руського міра» не було озвучене, але воно експліцитно було присутнє у промові президента РФ²⁶³. Як зауважив політолог Ігор Зевелев: «... до весни 2014 р. у Москві укріпилася тенденція до ірраціонального, на перший погляд, об'єднання логік та риторики трьох дискурсів: про національну ідентичність (включаючи ідеї захисту співвітчизників, “руського міра”, “розділеного народу”, великої російської цивілізації), щодо міжнародної безпеки і щодо збереження внутрішньої стабільності. Загрози в усіх трьох системах координат вбачаються у політиці країн Заходу»²⁶⁴.

Переосмислення концепту «руського міра» пов'язане з анексією Росією українського Криму та збройною агресією на Донбасі у 2014 р. Тоді у зверненні до обох палат Федеральних Зборів РФ 18 березня 2014 р. «з нагоди приєднання Криму» російський президент сформулював основні тези новітньої російської зовнішньої політики, яка була тісно переплетена з ідеологією «руського міра». Однак, на відміну від попередніх років, агресивна риторика Кремля тут була підкріплена активними воєнними діями – захопленням та анексією частини території суверенної держави і, як продемонстрували подальші події, активною участю в розгортанні сепаратистських проросійських рухів у низці регіонів України. Поряд із заявою про те, що Росія є окремою цивілізацією зі своїми унікальними цінностями, яка намагатиметься формувати свої правила гри у міжнародній політиці, В. Путін також окреслив складові цих «правил». Вони засвідчили цілковите ігнорування російською владою досі усталених міжнародних норм і принципів, переконання Кремля у слабкості Заходу щодо реалізації глобальної політики. Говорячи про «час для кардинальних змін», новим лейтмотивом зовнішньої політики РФ став поділ держав на сильних і слабких, де територіальна цілісність і суверенітет останніх були полем домовленостей сильних держав²⁶⁵. «Право сили», окрім ядерного потенціалу, обґрунтовувала ідеологія «руського міра». Характерно, що тут були застосовані усі основні компоненти, притаманні для агресивної зовнішньополітичної стратегії: «роз'єднана нація», «роз'єднаний народ», «об'єднання земель», «націонал-зрадники». Своєю промовою В. Путін фактично завершив формування нової доктрини, що визначала зовнішньополітичний порядок денний путінської Росії. За влучним порівнянням російського публіциста Андрія Піонтковського, «кримську промову» можна називати «римейком судетської промови Гітлера»²⁶⁶.

Україні ж у цьому потоці нового трактування російської політики на міжнародній арені новий підхід російського президента не віщував нічого доброго. У зверненні В. Путіна до своїх співвітчизників 17 квітня 2014 р., говорячи про українську державність, він сказав, що «Східна Україна – це Новоросія. Вона коренями пов'язана з Росією. У 20-ті роки ХХ століття ця територію

²⁵⁹ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 12 февраля 2013 г.). URL: https://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/-/asset_publisher/CptICk6BZ29/content/id/122186

²⁶⁰ Концепция внешней политики Российской Федерации 15 февраля 2013 г. URL: <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d447a0ce9f5a96bdc3.pdf>

²⁶¹ Україна та проєкт «руського міра»... С. 50.

²⁶² Встреча с сотрудниками МИД России. *Официальный сайт Президента РФ*. 2013. 11 февраля. URL: <http://kremlin.ru/news/17490>

²⁶³ Україна та проєкт «руського міра»... С. 50.

²⁶⁴ Зевелев И. Границы русского мира. Трансформация национальной идентичности и новая внешнеполитическая доктрина России. *Россия в глобальной политике*. 2014. № 2. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Granitsy-russkogo-mira--16582>

²⁶⁵ Яременко Б., Белоколов О., Хара О. Американсько-російські відносини – стратегічна несумісність. *Дзеркало тижня. Україна*. 2015. № 9.

²⁶⁶ Андрей Пионтковский: «Внешняя политика России – это политика Германии 30-х годов». URL: <https://platfor.ma/magazine/text-sq/re-invent/andrei-piontkovskii/>

радянський уряд невідомо навіщо включив до складу України»²⁶⁷. Цією програмною тезою В. Путін озвучив 3 ключові тези, якими пояснив своє рішення. Зокрема, у візії господаря Кремля Східна Україна є споконвічно «руської землею», яка ніколи не належала Україні як державі. Вона нібито свого часу була незаконно передана Україні. Зрештою, як і Крим, вона повинна повернутися до складу Росії. Саме останню тезу інтерпретували як заклик до іредентизму, звертаючись до якого, російська пропаганда розпочала активну пропаганду та агітацію серед населення східних і південних регіонів України за «повернення до Росії», на основі «Кримського досвіду». Саме так вони зможуть отримати російське громадянство, а з ним, відповідно, високий рівень російського життя, великі пенсії. Для цього лише потрібно вийти на протести проти центральних органів влади України та проголосувати на референдумах за входження своїх областей до Росії. Після такого звернення у Кремлі почали писати Конституцію та Основи державного ладу «Новоросії» як конфедеративної республіки (Другої Росії) із правом приєднання до РФ як її суб'єкта. Відповідно до цього сценарію, 11 травня 2014 р. у захоплених містах і селах України проросійські сепаратисти фактично під дулами автоматів та ввезеної із РФ військової техніки провели «референдум». А 24 травня 2014 р. Донецька та Луганська народні республіки підписали документ про об'єднання у конфедерацію «Новоросія»²⁶⁸.

Подальшому просуванню «руського міра» на терени України завадила активна протидія з боку населення України. На початку воєнної агресії проти України російське керівництво було переконане, що Україна нездатна чинити опір, а українці здебільшого ставляться до російської експансії лояльно або байдуже. Вочевидь була зроблена ставка на багаторічне паралельне існування в Україні проєвропейської української та пострадянської проросійської ідентичностей, які роз'єднували українське суспільство. Гідний опір українського народу зламав плани російського керівництва, проте не змусив відмовитися від основної стратегічної мети щодо повернення України в зону впливу РФ. Реакція росіян на анексію Криму, а також на розв'язання Росією війни на Донбасі засвідчила, що великодержавні настрої, притаманні концепту «руського міра», були схвально сприйняті російським суспільством. Високий рівень підтримки дій влади дає підстави припускати, що російське суспільство після зламу біполярної системи міжнародних відносин упродовж тривалого часу плекало ідею реваншу за розпад СРСР, що трактувався не інакше, як «найбільша геополітична катастрофа ХХ століття»²⁶⁹. Як переконував кремлівський ідеолог В. Сурков, концепт «руського міра» дозволяв говорити про наявність у російській владі програми спротиву несприятливим зовнішнім обставинам. Із одного боку, вони повинні були логічно обґрунтовувати перехід від політики стабілізації до курсу на розвиток, а з іншого – мали б стимулювати початок нового етапу дискусії щодо минулого, теперішнього та майбутнього²⁷⁰. Водночас розв'язана проти України російська війна, яку чимало фахівців називають не інакше, як гібридна, включала в себе політичну підривну діяльність, торговельну війну, територіальну дестабілізацію, політичну пропаганду та обман. Будучи банальною експансією, така зовнішня політика Росії виступала корпоративним рейдерством, яке спрямоване на крадіжку територій та активів у сусідніх державах, із використанням воєнізованої форми політичної технології, що поєднує у собі заперечення усього, цинізм і подвійні стандарти²⁷¹.

Отже, російська зовнішня політика завжди була частиною її внутрішньої політики, де зміст і значення зовнішньополітичних питань у різні періоди її історії часто відігравали роль механізму масової мобілізації. Зародившись у вигляді метафори, концепт «руського міра», поряд із входженням у політичний лексикон Кремля, подолав тривалий шлях до смислового закріплення у російських зовнішньополітичних доктринах. Цьому сприяла низка об'єктивних та суб'єктивних чинників, які виникли у процесі суспільно-політичного розвитку Російської Федерації, зокрема й на міжнародній арені. З 1991 р. Росія намагалася зберегти статус-кво у міжнародних відносинах, але одночасно розраховувала знайти своє місце у розширеній структурі західного світопорядку. На зламі 2000-х років, поряд із ґрунтовним входженням ідеї «руського міра» у російський внутрішньополітичний дискурс, Кремль був змушений переглянути наявну концепцію зовнішньої політики, що перебувала у глухому куті. Врегулювання такої дилеми вимагало належного концептуального обґрунтування. В ідеалі воно мало стати об'єднаною ідеологією для усіх пострадянських держав, зуміло запропонувати уявлення щодо плану реалізації геополітичного простору «Великої Росії», іншими словами стати політичною доктриною. Саме сукупність таких чинників стала основою

²⁶⁷ Восточная Украина – это Новороссия. О чем рассказал Путин в эфире. URL: http://news.liga.net/articles/politics/1396315vostochnaya_ukraina_eto_novorossiya_o_chem_rasskazal_putin_v_efire.htm

²⁶⁸ Российская политика «ближнего зарубежья», доктрина Караганова и Крым – «АПК». URL: http://www.rtudies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=81655&lang=ukr

²⁶⁹ Сацький П. В. Витоки мілітаристської свідомості російського суспільства. *Історико-політичні студії. Серія: Політичні науки*: зб. наук. праць / редкол.: І. Д. Дудко (голова) та ін. Київ, 2015. № 2. С. 74–88. URL: <http://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/28894/74-87.pdf?sequence=2&isAllowed=y>

²⁷⁰ Только начало дискуссии. *Актуальные комментарии*. 2014. 20 серпня. URL: http://actualcomment.ru/tolko_nachalo_diskussii.html

²⁷¹ Кузьо Т. Вторгнення, анексія і гібридна війна. 5 років «російській весні». *Історична правда*. 2019. 22 березня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/03/22/153870/>

появи нової великодержавницької ідеології, якою стала доктрина «руського міра». Програмні документи зовнішньої політики Росії просякнуті ностальгією за статусом великої держави та були спрямовані проти формування «однополюсного» світу. Т. зв. «особливе ставлення» Росії до країн «ближнього зарубіжжя» трансформувалося у надмірно різкі спроби вплинути на суверенний вибір пострадянських держав по периметру російських кордонів.

Ідеологема «руського міра» стала однією із форм забезпечення великодержавних інтересів Росії в Україні. Влада РФ також використовувала поняття «руський мір» для створення позитивного іміджу держави. Сконструйована та активно підбурювана політтехнологами та провладними аналітиками тема «приниження» Росії Заходом, у якій постійно наголошувалося на постійній військовій та економічно-політичній експансії, яка тривала майже чверть століття у всіх сферах життя важливих інтересів Росії, викликала у російському суспільстві почуття приниження та бажання реваншу. У цьому геополітичному контексті ідеологія «руського міра» була покликана обґрунтовувати претензію РФ на глобальне домінування, де головним аргументом було твердження про «Росію, як обложеною ворогом фортецю». Геополітична ідентичність зовнішньополітичної доктрини «руського міра» створювала зв'язок між імперською універсальністю і російськими національними інтересами.

РОЗДІЛ 3. «РУССКІЙ МІР» КРИЗЬ ПРИЗМУ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ

3.1. Ідеї «руського міра» та їх сприйняття в Україні

Від моменту свого становлення як системної технології, що підпорядкована стратегії зовнішньої політики Російської Федерації, ідеологічний концепт «руського міра» та географія його поширення на території України перебували у цілковитій залежності від типу російсько-українських відносин та особливостей політичної кон'юнктури у Києві. А тому ставлення до нього з боку керівництва України, її громадян та інтелектуальної еліти упродовж років демонструвало увесь спектр можливих емоцій: від рішучої підтримки до категоричного неприйняття. І справді, ретроспективний аналіз процесу поширення та популяризації ідей доктрини створює враження, що у певний момент розвитку українське суспільство здебільшого прийняло нав'язану ззовні ідеологію. Як справедливо зазначав український дослідник Микола Рябчук, і сама Україна з моменту відновлення державної незалежності швидше підтверджувала, ніж спростовувала наявні стереотипи про себе, як про «безнадійну імперську периферію, приречену на пасивне споживання метрополітальних культурних продуктів»²⁷². Однак початок військової агресії Росії проти України у 2014 р. розставив крапки над «і» та показав справжню мету, яку ставили перед собою у Кремлі.

Хоч у сучасному значенні термін «руський мір» став складовою риторики російського політикуму лише у другій половині 2000-х років, у Україні впродовж 1990-х років, а особливо у т. зв. «епоху кучмізму», окремі складові концепту уже мали своїх прихильників – носіїв проросійських наративів, які, не сприймаючи українську незалежність, обстоювали так звану «єдність» українців із росіянами та білорусами, возвеличували російську мову та культуру, прихильно ставилися до ідеї реставрації Радянського Союзу чи поглинання під виглядом інтеграційного об'єднання України Росією. Цілком закономірно, в умовах деідеологізації суспільно-політичного життя, спричиненої розпадом СРСР, українська суспільна свідомість відчувала тиск із боку старої комуністичної ідеології. Її крах спровокував ідеологічний вакуум, який поступово заповнювали ідеології різноманітного спрямування, зокрема проросійського. Можна погодитись із українським істориком Андрієм Портновим, який пов'язував проникнення конструкції «руського міра» в український політичний дискурс із руйнуванням радянської ідеологічної системи та неспроможністю української еліти створити якісний національно зорієнтований замітник²⁷³. Існуючий консерватизм правлячого класу, який формували вихідці з радянської номенклатури, не відповідав запитам часу, однак і надалі обумовлював головні напрямки ідеологічної та загальнодержавної політики. І справді, скориставшись моментом, частина радянської партійної номенклатури приміряла на себе роль національних лідерів, оскільки заборона партії, з якою були пов'язані усі негаразди, відіграла роль громовідводу. Водночас подальший шовінізм та антиукраїнські заяви стали своєрідною реакцією на розпад СРСР низки політичних сил як у Росії, так і в Україні, їхньою спробою пояснити пострадянське становище окремих регіонів Півдня та Сходу України, демонстрацією подальшої відданості навіть після колапсу радянської держави²⁷⁴.

Південно-східний регіон України за сукупністю своїх світоглядних і ціннісних уподобань залишався вкрай сприятливим плацдармом для поширення ключових ідей «руського міра», а російський інформаційний вплив на Україну в цьому напрямку став «бомбою сповільненої дії», яка згодом спрацювала у її східних регіонах та в Криму. Шахтарський рух на Донбасі наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, під час масштабних страйків, не був обтяжений національно-патріотичними мотивами і виступав винятково із соціальними та економічними вимогами. У вимогах мітингувальників йшлося передусім про підпорядкування вугільної промисловості Донбасу урядові УРСР та національну організацію управління галуззю, але не про національну незалежність²⁷⁵.

Під час національно-державного відродження проросійські еліти східних і південних областей, яких не влаштувала суверенна Україна, стали ініціаторами поширення сепаратистських ідей, зокрема щодо суверенізації Криму, створення автономної Донецько-Криворізької республіки

²⁷² Рябчук М. Російський вимір «української кризи». *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 1. С. 116.

²⁷³ Портнов А. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. Київ: НІСД, 2009.

²⁷⁴ Адамович С. Російський слід у формуванні «Новоросійства» з метою дезінтеграції Півдня і Сходу України (1990–2016 рр.). *Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.)*. Київ: «МП Леся», 2016. С. 168–181.

²⁷⁵ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. Київ: Наш час, 2008. С. 15.

чи становлення т. зв. «Новоросії»²⁷⁶. Особливо активно робота у цьому напрямку розгорнулася на зрусифікованому у радянський час Донбасі, де діяли різні ініціативні рухи та групи, як-от «Рух на захист інтересів російськомовного населення Донбасу» чи «Демократичний Донбас». Вони виступали за федеративний державний устрій України, надання для Донбасу статусу суб'єкту федерації, надання російській мові статусу офіційної для регіону, а також протистояли, за їхніми словами, «повзучій українізації» «на захист російської мови», який, до слова, ніхто не загрожував. Невдовзі після проголошення державного суверенітету Української РСР на Донбасі виник рух за входження Донецької області до складу СРСР, якщо офіційний Київ відмовиться від підписання нового союзного договору. Апеляція до «державницького досвіду», а саме існування Донецько-Криворізької республіки, що проіснувала у 1918 р. понад місяць, лунали як у 1990 р., так і вже після відновлення державної незалежності України. Також відверто проросійським можна вважати рух за створення т. зв. «Новоросії» на території південних областей України – Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Одеської.

Спроба шантажу центральних органів влади початково не мала належної підтримки ні з боку ослабленої центральної влади в Москві, ні з боку населення Донбасу чи Одещини. Однак сам факт існування прихильників єдності з Росією вказував на наявність у Кремля потенційно зручного інструменту впливу, т. зв. «п'ятої колонії», за допомогою якої Росія могла реалізовувати власний порядок денний у відносинах із Україною. З цією метою до сусідньої держави була «відряжена» когорта російських політиків федерального рівня, які разом із російськими спецслужбами та місцевими симпатиками розпочали реалізацію підривної діяльності проти української незалежності. Серед найвідоміших політичних провокаторів того часу можна згадати російського віце-президента Олександра Рущого, мера Москви Юрія Лужкова, депутата Державної думи РФ Костянтина Затуліна, лідера Ліберально-демократичної партії Росії (ЛДПР) Володимира Жириновського та багатьох інших. Усіляко підігруючи проросійські настрої в Криму та на Донбасі, саме вони своїми діями активно долучилися до формування широкій мережі проросійських організацій в Україні.

Наявні в українському політикумі проросійські політичні сили своїми стратегічними цілями визначали надання російській мові статусу державної, інтеграцію України у союз із Росією та Білоруссю, економічну й політичну єдність руського (східнослов'янського) народу із центром у Москві²⁷⁷. Маючи у своєму складі велику кількість політиків, політичних фахівців та медійників, вони доволі успішно спекулювали передусім на мовному ґрунті. Усіляко гальмуючи українізацію через освітні процеси на Сході та Півдні держави, вони провокували мовно-політичні конфлікти, що виникали через наявне зросійщення етнічних українців на Сході, створювали перепони у поширенні української мови в усіх сферах суспільного життя, усіляко намагалися політизувати мовну проблему. Поряд із дилемою геополітичного вибору, питання російської мови успішно вкладалося у систему світоглядних відмінностей українських регіонів задля поляризації українського суспільства. Як зазначав Георгій Касьянов, спалахи автономістських і сепаратистських настроїв стабільно збігалися з подіями, які загрожували становищу місцевих управлінсько-господарських еліт²⁷⁸.

Питання зовнішньополітичного вектору та протистояння за вектором «схід–захід» стало вже під час президентських виборів 1994 р. «Міцний господарник» Леонід Кучма та його радники уміло вловили соціально-психологічне тло в країні, належно оцінивши, що «державницька риторика» президента Леоніда Кравчука не отримувала відгуку. Натомість налякани «насильницькою українізацією» мешканці Сходу та Півдня України вбачали у Л. Кучмі свого рятівника. Та й сам колишній директор ВО «Південний» демонстрував готовність надати спеціальні права російській мові та культурі, налагодити відносини з Росією і навіть запровадити подвійне громадянство.

Особливо активними поборниками проросійського вектору розвитку України на загальнонаціональній політичній арені України були політичні сили переважно лівого ідеологічного спрямування, зокрема Комуністична партія України (КПУ), Соціалістична партія України (СПУ), Прогресивна соціалістична партія України (ПСПУ), партія «Руський блок». Існувала також низка інших регіональних організацій, які були зорієнтовані на Москву, зокрема: «Родіна», «Союз», «Русь», Всеукраїнське об'єднання «Спадкоємці Богдана Хмельницького» та ін., які у своїй діяльності засуджували національно-демократичну ідеологію, виступили за збереження СРСР та поширення в Україні російської мови і культури²⁷⁹.

Представлені у парламенті КПУ, СПУ та ПСПУ у своїх програмах та риторичі виступали за пріоритетний розвиток відносин із країнами Співдружності Незалежних Держав (СНД), передусім із Росією та Білоруссю. Водночас візі на цілі та масштаб такого співробітництва у них були різні: від простого розвитку міждержавних відносин, входження у політико-юридичні

²⁷⁶ Адамович С. В. Всеукраїнські з'їзди депутатів всіх рівнів у 1991, 2004, 2008, 2014 рр. як засіб збереження влади проросійських панівних верств. *Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Серія «Історія»*. 2016. № 28. С. 45–53.

²⁷⁷ Кресіна І., Явір В. Етнічний фактор виборчої кампанії 2006 року. *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*. Київ: ТОВ УВПК «Екс Об», 2006. Т. 2. С. 382–383.

²⁷⁸ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. С. 15.

²⁷⁹ Кіссе А. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: монографія. Київ: Логос, 2006. С. 14.

форуми та економічні структури СНД²⁸⁰ і «консолідації слов'янства» (СПУ) до відновлення СРСР чи «Союзу Слов'янських Республік», а також формування системи колективної безпеки країн СНД²⁸¹. Українські комуністи та прогресивні соціалісти найбільшою проблемою державного рівня вважали відсутність визнання російської мови як другої державної в Україні. Їхні «колеги» по лівому табору з СПУ пропонували надати російській мові разом із мовами національних меншин у місцях їх компактного проживання статус офіційних, не порушуючи державний статус української. Пропозиції політичних сил були наповнені антиамериканською та «антикапіталістичною» риторикою, а самі вони одностайно виступали проти розширення НАТО (Організація Північноатлантичного договору, також Північноатлантичний альянс), Європейського Союзу (ЄС) та вступу України до цих організацій, проти втручання Міжнародного валютного фонду (МВФ), Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), Світової організації торгівлі (СОТ) у справі України²⁸². Лише СПУ підтримувала участь України у створенні багатосторонніх сил із підтримання миру під патронатом Організації Об'єднаних Націй (ООН) і Організації безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)²⁸³. Проросійські антиукраїнські сили фактично безперешкодно здійснювали свою діяльність на теренах України. До того ж існувала значна частка тих, хто на антиукраїнській риторичі приходив до влади і навіть потрапляв до вищого законодавчого органу – Верховної Ради України.

Проросійську риторичу вела Адміністрація президента Л. Кучми, що давало Росії розгорнути широкомасштабний гуманітарний вплив на Україну. Зауважимо, що сам Л. Кучма після обрання головою держави дещо передвигнув свої передвиборні обіцянки, зокрема ті пункти, що стосувалися двомовності держави. Таким чином новий президент намагався заручитися підтримкою тієї частини суспільства, яка за нього не голосувала. Під виглядом реалізації гуманітарних програм Росія здійснювала певною мірою диверсійну діяльність в інформаційно-пропагандистському та мовно-культурному вимірах. Показовими є відверті порушення українського законодавства з боку РФ у фінансово-гуманітарній сфері. Так, на основі Указу Президента РФ «Про заходи щодо підтримки співвітчизників за кордоном» від 31.08.1995 р. Міністерство у справах національностей та регіональної політики РФ без попередньої узгодженості з відповідними державними структурами України впродовж 1995 р. надавало грошову та гуманітарну допомогу українським громадянам.

В умовах соціально-економічних катаклізмів першої половини 1990-х років в Україні відбувалося скорочення українського інформаційного простору, який через відсутність чіткої державної політики потрапив у власність проросійських олігархів. Маючи монополію на ринку та ігноруючи українські закони, власники таких ЗМІ не були зацікавленими у поширенні української мови і культури, реалізації державних інтересів. Через відсутність можливості конкурувати з російським культурним продуктом суттєво зменшувалась кількість україномовного контенту. За мовчазного споглядання влади відбувалися стагнаційні процеси, що зменшували наклади україномовних книжок, журналів і газет, гальмували поширення україномовного мас-медійного простору, обмежували ефірний час телерадіотрансляцій українською мовою, а їхнє місце займав російськомовний продукт, що не завжди відзначався якістю. На жаль, відповідальні за забезпечення національної безпеки України державні структури зазвичай обирали позицію уникнення та замовчування загроз, що лише заохочувало експансіоністську політику з боку РФ.

Успішному поширенню проросійських наративів сприяла також економічна залежність України від Росії. Адже будучи другою за рівнем промислового та науково-технічного потенціалу в СРСР, Україна мала тісні економічні зв'язки з Росією, розрив яких, супроводжуючись втратою традиційних ринків збуту та скороченням попиту на продукцію насамперед військово-промислового комплексу, лише поглибив і так неминучу економічну кризу, яка назривала в останні роки існування СРСР.

Проросійські наративи поширювали і російські політики, які брали активну участь у підривної антиукраїнській діяльності. Для деяких із них питання статусу Криму чи приєднання України до Росії було складовою частиною передвиборних програм. Були і ті, хто виходив не лише з ідей великодержавства, які набирали популярності у суспільстві, а тому, відповідно, і в політичній риторичі, і ті, хто розглядав це крізь призму нової геополітичної мапи. Зокрема, Вадим Цимбурський вважав, що криза в Україні мала б бути корисною для Росії. Це відбулось би тоді, коли вона, твердо задекларувавши відмову від формального перегляду своїх нинішніх державних кордонів, підтримала в умовах деградації української центральної влади прояви з протилежного боку цих

²⁸⁰ Основы внутренней и внешней политики Украины (проект Социалистической партии Украины). Раздел 17: Внешняя политика. URL: http://www.socinfo.kiev.ua/progr_doc/polit_r.htm

²⁸¹ Программа Коммунистической партии Украины. URL: <http://www.kpu.kiev.ua/Main/index.htm>

²⁸² Манифест (программное политическое заявление) Коммунистической партии рабочих и крестьян. Пункт 15: К братскому Союзу. URL: <http://www.kprs&ua.narod.ru/manifest.htm>; Цит. Павленко І. Ідеологія лівих партій та організацій в Україні. *Політичний менеджмент*. 2004. № 6. С. 79–87.

²⁸³ Програма Соціалістичної партії України (нова редакція). І. Новий курс України (програма&мінімум). URL: http://socinfo.kiev.ua/progr_doc/program.htm

своїх кордонів у Лівобережжі, Криму та Новоросії, додаткового буферного шару «регіональних суверенитетів» в українських межах або ж поза ними²⁸⁴.

Переломним моментом у російсько-українських відносинах стало прийняття Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Конституції. Вона ознаменувала Україну, як результат здійсненого «українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення». З прийняттям Конституції українці перетворилися у державний народ, змістивши у бік «величність» росіян, які у радянські часи претендували на статус основної, вищої нації в усіх республіках²⁸⁵. До певної міри її ухвалення підштовхнуло російський політикум до посилення антиукраїнської риторики. Як не дивно, російські політтехнологи взяли активну участь у балотуванні «проросійського» Л. Кучми. У другий тур було введено одіозного комуніста Петра Симоненка, відомого проросійською риторикою, та чинного президента Леоніда Кучму, який хоч і не влаштував частину суспільства, але лишався по суті єдиною альтернативою «комуністичному реваншу».

Масштабного поширення пропаганда «русского міра» в українському культурному та релігійному просторі набула в українське міжреволюційне десятиліття: від Помаранчевої революції і до часу Революції гідності, від 2004 до 2014 рр. Ареалом поширення симпатій щодо різноманітних російських інтеграційних ініціатив був здебільшого Південь і Схід України, де традиційно переважали проросійські настрої. На відміну від Росії, де концепт «русского міра» входив у політичний обіг передусім як обґрунтування зовнішньополітичної активності щодо російської діаспори, в українських реаліях він існував у вигляді шовіністичних ідей та вимог проросійських політичних сил до єдності з Росією, або ж федералізації України з подальшою поглибленою інтеграцією російськомовних регіонів із Російською Федерацією. Слід зауважити, що незавершеність націєтворчих процесів в Україні підживлювала у росіян імперські міфи та реваншистські прагнення, навіюючи їм враження аморфності сусідньої держави, посилювала їхню схильність до імперських маніпуляцій, включно з прямою експансією. Росія інтерпретувала запізніле націєтворення українців в анахронічних категоріях «грунту і крові», спільної мови й культури, православної віри і «традиційних» цінностей²⁸⁶. Російські ідеологи свідомо ігнорували громадянський характер української нації, приміряючи на неї та й на увесь світ архаїчну етнокультурну матрицю, яка повинна була забезпечити й легітимізувати існування «русского міра» на українських теренах²⁸⁷. Відчуття меншвартовості та прийняття українцями на себе ролі «молодшого брата» створювали сприятливу основу для роботи російських ідеологів та їхньої агентури. Полегшував насадження ідей спільного «русского міра» і значний сентимент до радянського минулого серед українського населення, абсолютна більшість якого (43,9 %) зберігала прихильність радянському наративу т. зв. «давньоруської народності», що розглядала історію України як невід'ємну частину великого слов'янського народу, до якого також належали Росія і Білорусь²⁸⁸.

Поворотним моментом у реалізації ідей «русского міра» в Україні стала Помаранчева революція у 2004 р., яку російський президент Володимир Путін сприйняв як свою особисту поразку. Президентські вибори, які передували масовим мітингам в українських містах, загострили питання статусу російської мови, відносин із Росією та геополітичного вибору майбутнього України. Тоді ж і відбулася апробація інструментарію «русского міра». Російськими політтехнологами в Україні під час президентських виборів 2004 р. у рамках інформаційної атаки було запропоновано протиставлення українського заходу російськомовному сходу, що супроводжувалося використанням радянських стереотипів – галичано- та бандерофобії²⁸⁹. Вочевидь не без підказки російського політтехнолога Гліба Павловського Віктор Янукович на вирішальному етапі виборчої кампанії зважився висунути гасло подвійного громадянства і надання російській мові статусу другої державної²⁹⁰. В умовах народних виступів проти фальсифікації виборів і передачі влади від Л. Кучми проросійському політику В. Януковичу Росія розіграла карту «східноукраїнського» сепаратизму. На з'їзді понад 3,5 тис. депутатів усіх рівнів із майже половини регіонів України у м. Северодонецьк Луганської області 28 листопада обговорювали створення т. зв. Південно-Східної федеративної держави зі столицею у Харкові²⁹¹. Вказуючи на антидержавні й антинародні дії опозиції, учасники з'їзду визнавали Віктора Януковича законно обраним президентом України, а у разі приходу в президентське крісло Віктора Ющенка декларували готовність провести референдум щодо автономії окремих

²⁸⁴ Цымбурский В. Л. Метаморфоза России: новые вызовы и старые искушения. *Вестник Московского университета. Серия: Социально-политические исследования*. 1994. № 3. С. 8.

²⁸⁵ Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст. Історичні нариси / авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 216. Вип. 2(509). С. 207–217.

²⁸⁶ Sherr J. Putin is not the master of the 'new world order'. *Prospect*. 2014. 14 March. URL: <http://www.prospectmagazine.co.uk/world/putin-is-not-the-master-of-the-new-world-order>

²⁸⁷ Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ: «К.І.С.», 2011. С. 136–137.

²⁸⁸ З яким твердженням щодо історії України Ви згодні більшою мірою? *Національна безпека і оборона*. 2016. № 7–8. С. 60. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=285

²⁸⁹ Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витoki, політична технологія, інструмент агресії. Аналітична доповідь / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2018. С. 127.

²⁹⁰ Кульчицький С. Помаранчева революція. Київ: Генеза, 2005. С. 320.

²⁹¹ Балюк Н. Шантаж чи передумова надзвичайного стану? *Високий замок*. 2004. 29 листопада. С. 1.

регіонів²⁹². Учасники з'їзду, у якому серед широкого кола учасників взяли також участь 30 чинних народних депутатів²⁹³, розглядали можливість формування окремої податкової, банківської та фінансової систем, відмінних від існуючих в Україні. Делегати не приховували своїх симпатій до Росії, а голова Харківської облдержадміністрації Євген Кушнарьов лаконічно окреслив можливі перспективи рішення такого зібрання: «Від Харкова до Києва – 480 км., а до Москви – лише 400!»²⁹⁴. У Донецькій облдержадміністрації взагалі говорили про можливість створення окремої Південно-Східної країни²⁹⁵. У кулуарах з'їзду висловлювали ще неймовірніші ідеї: створити Новоросійську республіку у складі Росії на чолі з мером Москви Ю. Лужковим²⁹⁶, який, до слова, очолював представницьку делегацію РФ на з'їзді. Участь у заході шовініста і українофоба мера Москви вказувала, що «режисували» подію високопоставлені російські політики. Зокрема, як стало відомо пізніше, «Русский клуб» Г. Павловського, який вів передвиборчу кампанію В. Януковича, фрахтував літаки, на яких завозили учасників Северодонецького зібрання²⁹⁷. Можливість територіального розколу України з подальшим відокремленням від неї східних і південних регіонів допускав також сам кандидат у президенти В. Янукович, який, щоправда, згодом цурався своїх слів²⁹⁸.

Широкий загальнонаціональний резонанс, третій тур виборів голови держави і, як наслідок, перемога В. Ющенко та прихід до влади «помаранчевої команди» не дозволили северодонецькому сепаратизму розвинути свій потенціал. Водночас жоден із проросійських сепаратистів не був покараний, що безумовно лише посилює реваншистські прагнення у частини проросійського політикуму в Україні. Запізніла і неспівмірна із загрозами реакція на з'їзд була зумовлена зовсім не труднощами встановлення фактичних обставин чи проблемами їх правової оцінки, а радше політичною кон'юнктурою²⁹⁹. Зробивши певні організаційні висновки після подій Помаранчевої революції, російські спецслужби створили розгалужену мережу антиукраїнських організацій у південно-східних регіонах і Криму, яку повністю контролювала, а подекуди і навіть очолювала російська агентура. До неї належали структури Партії регіонів, КПУ, ПСПУ, партій «Родіна», «Русское единство», різноманітні православні групи, орієнтовані на ідеї «русского міра», політичні групи, що обстоювали ідеї сепаратизму, криміналізовані парамілітарні утворення (козачі формування, бійцівські клуби, охоронні структури)³⁰⁰. Відсутність відповідальності за сепаратизм на тлі зближення президента В. Ющенко з керівною верхівкою Партії регіонів дала можливість проросійським силам використати механізм з'їздів знову для спротиву центральній владі, яка і так перебувала у постійних чварах та скандалах через неспроможність голови держави об'єднати проєвропейське та проросійське крило політичного істеблішменту в єдине ціле. Як наслідок – ідеологічно та соціально Україна під кінець президентства В. Ющенко була роз'єднаною.

На тлі політичних криз показовим стало все більше апелювання українського суспільства до російського та білоруського досвіду у встановленні стабільності. Попри перші ознаки встановлення авторитарної системи в РФ та неоднозначні оцінки російської політичної системи, яку почав формувати В. Путін, для багатьох в Україні вони видавалися не інакше як «стабілізацією» з подальшим покращенням добробуту населення. Соціологічні опитування Інституту соціології Національної академії наук України (НАН України) за участю фонду «Демократичні ініціативи» та фірми «Соціс», проведені у 2000–2008 рр., вказували на те, що українці традиційно ставили російському керівництву вищі оцінки, ніж керівництву України. Зокрема, якщо у 2001 р. Л. Кучма отримав найнижчу оцінку (1 бал) від 25,4 % опитаних, а найвищу (10 балів) – лише від 1,5 % (середній бал – 3,4), то В. Путін отримав за аналогічними показниками 3,2 % та 13,2 %, відповідно, (середній бал – 6,4). У 2004 р. відрив ще збільшився: Л. Кучма отримав найнижчу оцінку від 27,7 % опитаних та найвищу – від 1,5 % респондентів (середній бал – 3,2), а російський президент – 2,9 % та 18,8 %, відповідно (середній бал – 6,8)³⁰¹. Подібні тенденції спостерігалися і у 2008 р.: у той час, як тодішній український президент В. Ющенко отримав 1 бал аж від 21,9 % українських респондентів, а 10 балів – лише 1,9 % (середній бал – 3,8), то російський президент – 3,1 % та 26,8 %, відповідно (середній бал – 7,3)³⁰². Як зауважував український соціолог Євген Головаха, імовірно такі результати були свідченням наявності сильної ностальгії за радянським минулим, яке у своїй «одноманітності, однастайності та порядку» разом із зневагою до інтересів окремої

²⁹² Сегодня. 2004. 30 ноября. С. 2.

²⁹³ Антипова А. Стабільності хочуть усі. А хто розблокує ситуацію? *Голос України*. 2004. 30 листопада. С. 5.

²⁹⁴ Там само.

²⁹⁵ Зварич О. «Махновщина» під проводом гаранта. *Україна молода*. 2004. 30 листопада. С. 4.

²⁹⁶ Зушик Ю. Запад – Восток. *Корреспондент*. 2004. 4 декабря. С. 32.

²⁹⁷ Кульчинський Р. Начальник Донбасу. *Галицькі контракти*. 2004. 6 грудня. С. 22.

²⁹⁸ Зушик Ю. Запад – Восток. С. 34.

²⁹⁹ Примаченко А. Дело И. Брюховецкого... оказалось уголовным. *Зеркало недели*. 2004. 4 декабря. С. 4.

³⁰⁰ Горбулін В. «Крим. Війна: передумови російської агресії». URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html>

³⁰¹ Дергачов О. Випробування Росії випробування Росією. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2004. № 31. С. 22; Українське суспільство 1994–2004: соціологічний моніторинг / за ред. Н. Паніної. Київ: Заповіт, 2004. С. 14.

³⁰² Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соціол. наук М. Шульги. Київ, 2010. С. 491–492.

людини заради загальної ідеї величі та відродження країни, нації, народу найбільше відповідало ностальгічним установкам пострадянського суспільства³⁰³.

Після поразки на виборах партії проросійської орієнтації намагалися втримати електорат південно-східних регіонів України ідеями федералізації і надання російській мові статусу державної. Зокрема, лідер партії «Нова демократія», екс-очільник Харківщини Є. Кушнар'ов у 2005 р. розгорнув широке обговорення теми конституційного федералізму, адміністративно-територіальної реформи і виборів очільників областей на місцях³⁰⁴. Цікаво, що у своїй риториці політик вказував на досвід Польщі, зазначаючи, що Україна, як мінімум, буде змушена провести адміністративно-територіальну реформу польського зразка, а як максимум – перейти на федеративний устрій, де замість 24 областей мало б залишитись 15 чи 10. Пропонувався і варіант, коли поряд із Автономною республікою Крим на адміністративній карті України існуватиме ще 2–3 автономні республіки, а решта адміністративно-територіальних одиниць залишатимуться у статусі областей³⁰⁵.

На фестивалі «Велике російське слово» у листопаді 2007 р. у Криму були озвучені пропозиції проведення ще одного Всеукраїнського з'їзду депутатів усіх рівнів у Северодонецьку з метою захисту інтересів російськомовного населення України. Як заявляв голова Луганської облради Валерій Голенко, укази Віктора Ющенка про святкування річниці Української повстанської армії (УПА) й визнання Романа Шухевича Героєм України дестабілізували ситуацію у суспільстві, викликали значні суперечності й нівелювали зусилля, покликані об'єднати західну та східну частину країни. На думку аналітиків, ініціатива нового з'їзду в Северодонецьку мала на меті забезпечити сприяння створенню парламентської коаліції під егідою Партії регіонів, а також повинна була стати сигналом для західних партнерів щодо негативного ставлення українського народу до входження країни в Альянс³⁰⁶. Депутат Микола Левченко напередодні з'їзду заявляв, що «давно пора і Росії втрутитися і допомагати нам». Виступаючи за затвердження принципів організації руху Півдня–Сходу країни, він заявляв, що російська мова – це мова України, на російській розмовляти модно і правильно, а також про те, що у цих регіонах не буде ніякої українізації³⁰⁷.

З'їзд, який відбувся 1 березня 2008 р., відзначився відвертою ворожістю як до української історії та культури, так і загалом до державності. Мету його проведення нардеп-регіонал Вадим Колісниченко окреслив як спробу захисту України від «насильницької українізації», яку можна вважати «етноцидом російськомовного населення». У притаманній для російських пропагандистів риториці багаторічний голова адміністрації президента Леоніда Кучми Дмитро Табачник відверто лукавив, вказуючи на нібито заборону вивчення української історії останніх 300 років. За його словами, «культурна експансія українських націоналістів» була спрямована на формування «неосвіченого, неінформованого, неконфурентоздатного в сучасному світі виборця, який заражений комплексом неповноцінності і до смерті заздрить більш успішним сусідам, і ненавидить їх за успішність»³⁰⁸. Політик стверджував, що націонал-патріоти борються з російськомовними українськими письменниками і «вірою предків», а також закликав до федералізації. Окрім того, Д. Табачник критикував місцеві органи влади в Галичині, вказуючи що коли вони вважають, що «мають право вибірково визнавати легітимність київських властей», у такому випадку аналогічне право має і регіональна влада Півдня–Сходу»³⁰⁹. І хоча з'їзд і не закликав до розколу України, однак він окреслив курс провокацій серед південно-східного електорату у душі російської культурно-духовної парадигми. Це проявилось у трьох глобальних напрямках: мова, релігія, розуміння історії³¹⁰, вдало узагальнених як «сепаратизм духовний». Делегати з'їзду відверто демонстрували, що українська нація, культура, духовність, історія і мова для них – ніщо³¹¹. На зібранні було підтримано ідею проведення всеукраїнського громадського форуму «Проти милітаризації України» з наступним утворенням громадської організації «Рада правозахисників». Вона мала здійснювати контроль над діями влади в етнокультурній сфері, а також привертати увагу до проблем захисту російської мови в Україні. Будучи зорієнтованою передусім на іноземну аудиторію, така громадська організація також планувала видати «білу книгу насильницької українізації і порушення прав людини»³¹². На з'їзді також було прийнято резолюцію, яка передбачала подальший розвиток місцевої й регіональної демократії, широку децентралізацію влади, удосконалення розділу XII Конституції України «Місцеве самоврядування», посилення фінансового забезпечення місцевого самоврядування та вдосконалення системи територіальної організації влади³¹³.

³⁰³ Трофімова Н. У чому полягає феномен Путіна. *День*. 2004. 16 березня.

³⁰⁴ Пересадко І. Око сепаратиста. *Українська газета*. 2005. 19–25 січня. С. 7.

³⁰⁵ Александрова Ю. О политиках и телеграфных столбах. *Событие*. 2004. 23–29 декабря. С. 6.

³⁰⁶ Голенко В. Н., Тихонов В. Н. Северодонецк: точки не будет. Луганск: ПЦ «Максим», 2008. С. 289.

³⁰⁷ Там само. С. 26.

³⁰⁸ Там само. С. 109.

³⁰⁹ Там само. С. 112–114, 117.

³¹⁰ Шибалов Є. Інша Україна: підміна понять. *Дзеркало тижня*. 2008. 8 березня. С. 3.

³¹¹ Короташ О. Северодонецк-2: фальш и надругательство над Украиной. *Вечерние вести*. 2008. 4 марта. С. 5.

³¹² Тракало Я. Без права на сепаратизм. *Україна молода*. 2008. 4 березня. С. 5.

³¹³ Голенко В. Н., Тихонов В. Н. Северодонецк: точки не будет. С. 268–269.

Згідно з опитуваннями Центру Разумкова за 2007 р., пори те, що більшість жителів Півдня (АР Крим, Одеська, Херсонська, Миколаївська обл.) та Сходу (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська обл.) вважали Україну своєю Батьківщиною і не прагнули виходу свого регіону з її складу, все ж демонстрували досить високий рівень прихильності до радянської та російської культур. Так, на Півдні 40,9 % відносили себе до української культури, 26,5 % – до радянської і 18 % – до російської. Ці показники суттєво різнилися у випадку АР Крим, де до радянської культурної традиції себе відносило 32,2 % населення, а 30,8 % та 18,9 % – до російської і української, відповідно³¹⁴.

Російське ж суспільство у цей час захопилось ідеями великодержавного шовінізму, імперства, що апіорі характеризували інші народи неповноцінними, у порівнянні з «найдуховнішим у світі» російським народом. Російська пропаганда не зупинялася перед трансляцією на широкий загал брутальних вигадок. Гідну конкуренцію пропагандистам могли скласти окремі російські політики і дипломати. Культурна політика на українському напрямі, яку проводила Росія, була важливою складовою загальної політики РФ із ліквідації української державності. На тлі перманентної політичної кризи, починаючи з 2008 р. у пресі, на телебаченні, в інтернеті дедалі ширше здійснювалися пропагандистські кампанії і спеціальні інформаційні операції проти України. Для ведення російської пропаганди широко використовувалися не лише засоби масової інформації, але й культурно-розважальна індустрія: кінематограф, шоу-бізнес, «неполітичні» розважальні програми на телебаченні і радіо. Масовими накладками видавали різноманітні книжки про майбутнє російсько-українське протистояння. Продукти російського кіно на телебаченні були однією з найпотужніших форм «м'якої сили» РФ у російськомовних регіонах нових незалежних держав. Окрім обов'язкової розважальної квоти, там було чимало ностальгічних фільмів про ідеалізоване або вигадане минуле, драми про поліцію і спецслужби та документальні фільми про непорушну спадщину російської культури, що знаходиться під загрозою³¹⁵. Сприяла такій російській культурній експансії проти України неефективність державної гуманітарної і культурної політики України³¹⁶. Російська пропаганда працювала на 3 основні цільові аудиторії: західну, українську і власне російську. Основним завданням на західному напрямі була «аргументована» демонстрація штучності Української держави і приреченості українців, які не зуміли реалізувати себе як нація. Серед українців поширювали міфи про «єдність» із російським народом, про т. зв. «триєдиний, штучно розділений російський народ». Нав'язування комплексу меншовартості супроводжувалося розповідями про переваги приєднання до чи то новітньої Російської імперії, чи то СРСР-2 під керівництвом В. Путіна. Пропаганда доводила неспроможність українських еліт керувати незалежною державою, акцентувала увагу на високому рівневі корупційності, нездатності до компромісу заради блага народу.

Особливе місце у спробах російської влади реалізувати ідеологему «русского міра» на теренах України посідала Російська Православна Церква (РПЦ). Просування «русского міра» релігійними каналами було особливо зручним, оскільки давало Кремлю додаткову можливість уникнути звинувачень у втручанні у внутрішні справи сусідньої держави, видавши це як винятково справи церковні. Російська Православна Церква, зокрема її представництво в Україні у вигляді Української Православної Церкви Московського Патріархату (УПЦ МП), володіла потужним організаційним ядром, яке оперувало як людськими, так і фінансовими ресурсами, мало вихід на політиків і бізнесменів регіонального масштабу. Станом на серпень 2011 р. УПЦ МП налічувала 11 790 громад (без урахування тюремних і лікарняних), 179 монастирів, де перебувало майже 4 700 ченців та черниць, 13 місій, 34 братства, 20 духовних навчальних закладів, де щороку навчалось понад 4 000 учнів, кількість священнослужителів офіційно становила приблизно 9 518, а також випускала друком 108 періодичних видань³¹⁷. Наприкінці 2010 р., за даними Центру Разумкова, УПЦ МП охоплювала 35 % від загальної кількості релігійних громад країни (для порівняння: Українська Православна Церква Київського Патріархату – 13 %, Українська Автокефальна Православна Церква – 3,5 %). Частка вірян УПЦ МП серед дорослого населення України тоді становила майже 24 %, тоді як УПЦ КП – 15 %, УАПЦ – 0,9 %³¹⁸.

Із обранням патріархом РПЦ у 2009 р. одного із ключових лобістів клерикально-консервативного розуміння «русского міра» Кіріла (Гундяєва) активність Російської Церкви у пропагуванні «русского міра» набула повномасштабності. Уже влітку 2009 р. у рамках першого пасторського візиту до України церковний діяч привіз із собою ідею нової російської імперії, заснованої на ідеології «русского міра» та перетворив паломницький візит на непересічну пропагандистську

³¹⁴ Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики. (Аналітична доповідь Центру Разумкова). *Національна безпека і оборона*. 2007. № 9(93). С. 17–18.

³¹⁵ Шерр Д. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом / пер. с англ. Київ: Заповіт, 2013. С. 91.

³¹⁶ «Крим. Війна: передумови російської агресії»...

³¹⁷ Охотін П. «Русский мір» як технологія. *Тиждень.ua*. 2011. 29 серпня. URL: <https://tyzhden.ua/russkij-mir-iaak-tekhnohohiia/>

³¹⁸ Історія і сучасність українського православ'я. Статистика. *Історична правда*. 2013. 25 липня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/25/131816/>

акцію³¹⁹. Як зауважили аналітики Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД), цей та наступні візити патріарха до України були нічим іншим, як політичними акціями, головною метою яких була пропаганда ідей «руського міра»³²⁰. Варто зазначити, що російський патріарх не відчував жодного обмеження пересування ще у час перебування при владі «помаранчевих». Вочевидь, що у Секретаріаті В. Ющенко скептично оцінювали постать Кіріла та прогнозували, що його втручання в українські церковні справи може розсварити РПЦ із УПЦ МП, більшість вищого духовенства якої, щоправда, поділяли позицію російського патріарха. Основними джерелами розповсюдження ідей «руського міра» стали діяльність православних братств, проповіді активних прибічників єднання з Росією серед духовенства. Активну підтримку ідеям виголошували митрополит Одеський та Ізмайльський Агафангел, митрополит Донецький і Маріупольський Іларіон, архієпископ Тульчинський і Брацлавський Іонафан, які, повторюючи за патріархом РПЦ, висловлювали надії на «нову інтеграцію, побудовану на тисячолітній богозаповітній єдності Святої Русі», на збереження єдності російського та українського народів як «єдинокровних та єдиновірних народів», протиставляючи такий «сакральний союз» «єгоцентричній протестантській Європі»³²¹. По суті, УПЦ МП брала участь у процесах деформації національної самосвідомості українців, поширення серед них індивідуальності, байдужості, активно насаджувала ідеї «руського міра», зокрема і через мережу приходських церковних лавок та книжкових магазинів УПЦ МП³²². Однак активне протистояння російській владі процесу надання УПЦ МП автокефалії разом із поширенням консервативними російськими нарративами та політизацією релігії підривало авторитет РПЦ, попри задіяні заходи та ресурси. Незважаючи на загальне враження про розгром проукраїнської частини УПЦ МП, яку об'єднував митрополит Володимир (Сабодан), і перевагу відвертих українофобів у Церкві, як тільки стан здоров'я митрополита Володимира поліпшився, в УПЦ МП відбувся Синод, який скасував майже всі кадрові призначення, ініційовані проросійськими єпископами³²³. За 2 роки патріарх РПЦ Кіріл здійснив 5 пастирських візитів в Україну, що стало безпрецедентним явищем. Однак його часта поява у медійному просторі спричинила зворотний ефект: українці перестали серйозно сприймати візити патріарха як значущі віхи у церковному житті.

Скориставшись втраченим шансом «помаранчевої команди», яка запам'яталася численними політичними кризами та скандалами, симпатки РФ зуміли взяти реванш. Росія ж у таких умовах зуміла розвинути певний стратегічний успіх в українському напрямку своєї зовнішньої політики. Його складові чітко виокремив український дослідник Григорій Перепелиця: комплексна та скоординована діяльність провідних структур російської державної влади, неурядових організацій, Московського патріархату, активізація в Україні проросійських політичних сил і рухів, а також прихід до влади Партії регіонів на чолі з Віктором Януковичем за наявності малоросійського сегменту в українському соціумі³²⁴. Із початком президентства в Україні В. Януковича у лютому 2010 р. Росія отримала фактично безвідмовного союзника у насадженні нової ідеології в українському суспільстві та державі, а проросійські політичні сили, які мали більшість у парламенті, керували країною, видозмінювали її політичну систему під впливом вказівок із Кремля. Показово, що вже у день своєї інаугурації В. Янукович отримав благословення від російського патріарха Кіріла, який виявився єдиним главою Церкви іноземної держави, запрошеним на цей захід³²⁵.

Після свого обрання у лютому 2010 р., вже у травні президент В. Янукович, виступаючи перед представниками Міжнародної ради російських співвітчизників, заявив про підготовку низки законопроектів. «Після їх прийняття російська мова, яка є рідною для багатьох громадян України,

³¹⁹ Мороз В. Проповедник из прошлого. *Корреспондент*. 2009. URL: http://korrespondent.net/Default.aspx?page_id=2&lang=ru&roi=5&id=926939&tu=propovednik-iz-proshlogo.

³²⁰ Україна та проект «Русского мира». Аналітична доповідь / Яблонський В. М., Здіорук С. І, Токман В. В. та ін. Київ, 2014. 95 с.

³²¹ Іонафан (Елецких). Мир Русский или Украинский? – два размышления на тему. *Релігія в Україні*. 2010. 26 серпня. URL: <http://www.religion.in.ua/5573-mir-russkij-ili-ukrainskij-dva-razmyshleniya-na-temu.html>; Митрополит Одеський Агафангел угледів у Путіні «незрівнянну харизму». *RISU*. 2012. 31 січня. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/46577/; Митрополит Одесский и Измайльський Агафангел (Саввин): «Мы готовы пройти этот путь до конца». *Русская народная линия*. 2008. 15 февраля. URL: http://ruskline.ru/monitoring_smi/2008/02/15/my_gotovy_projti_e_tot_put_do_konca/; УПЦ МП може очолити виходець зі Львова. *Коментарі.іа*. 2012. 7 лютого. URL: <https://lviv.comments.ua/news/2012/02/07/110634.html>

³²² Посередников Д. Політичне православ'я в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 77. С. 283–286. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/gileya_2013_77_89.pdf

³²³ Скумін А. Замість зміцнення позиції «Русского міра», патріарх Кіріл дедалі більше дискредитує РПЦ. *Тиждень.іа*. 2012. 15 травня. URL: <https://tyzhden.ua/zamist-zmitsnennia-pozytsii-russkoho-mira-patriarkh-kirill-dedali-bilshe-dyskredytuie-rpts/>

³²⁴ Перепелиця Г. Ідеологія «руського міра» як загроза безпеці світу та Україні (миру, безпеці, демократії та процвітання). URL: http://www.r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=81655&lang=ukr

³²⁵ Інаугурація. Часть 1: Московский патриарх Кирилл благословил Януковича на президентство. Фото-репортаж. *Цензор.нет*. 2010. 25 февраля. URL: https://censor.net.ua/photo_news/114158/inauguratsiya_chast_1_moskovskiy_patriarh_kirill_blagoslovil_yanukovicha_na_prezidentstvo_fotorep

займе належне місце в житті нашого суспільства»³²⁶, – переконував український президент. Цілком очікуваний процес русифікації не забарився. У липні 2010 р. В. Янукович підписав новий закон про судоустрій і статус суддів, який дозволяв вести цивільні процеси в Україні російською мовою.

Заходи, що здійснювалися представниками Партії регіонів, майже не виходили за межі головних установок проекту «русского міра». Вони сприяли його життєздатності на українських теренах та згубно впливали на стратегічну перспективу України. Інтерес Партії регіонів до ідеології «русского міра» зводився до банальної «перебудови» України у т. зв. Малоросію – аморфне російсько орієнтоване утворення «Малоросійський соціум», об'єднаний на основі малоросійської, радянсько-російської ідентичності, становив основну електоральну базу Партії регіонів і правлячого режиму в Україні³²⁷. У липні 2010 р., заручившись ситуативними союзниками серед парламентських політичних сил – Блоку Литвина та КПУ, регіонал Олександр Єфремов разом із представниками цих політичних сил – Сергієм Гринецьким та Петром Симоненком – вніс проект закону «Про мови в Україні», яким фактично передбачено введення офіційної двомовності. Сумнівну «якість» законопроекту, як такого, що обмежує права державної мови, було розкритиковано Верховним Комісаром ОБСЄ у справах національних меншин, а також дорадчим органом Ради Європи з питань конституційного права – Венеціанською комісією³²⁸. Однак на цьому процес зросійщення України під гаслами побудови «русского міра» не закінчився. Проросійські політики розгорнули широкомасштабну діяльність із дискредитації усього українського, перетворення його на другосортне, із безумовним возвеличуванням російської культури та мови в інтересах «русского міра».

Особливо потерпала від цього українська освіта, де «відзначився» міністр освіти та науки України у 2010–2014 рр. Д. Табачник. Відомий ще до потрапляння на міністерську посаду голова Адміністрації президента Л. Кучми, Д. Табачник, говорячи про «русській мір», вказував, що він є «шілком природним поняттям», яке не суперечить суверенітету його складових частин, зокрема й Україні. Тому не дивно, що після приходу на посаду він у березі 2010 р. скасував державний екзамен із української мови для бакалаврів у закладах вищої освіти³²⁹, а Кабінет Міністрів України вилучив із переліку обов'язкових для вступників до аспірантури іспит із української мови, а також обов'язкове складання кандидатського іспиту з української мови³³⁰. Взагалі відомство Д. Табачника розгорнуло повномасштабну роботу з усунення з освітнього процесу незручних для адептів «русского міра» моментів із української історії, зокрема правди про Голодомор в Україні чи боротьбу з учасниками національно-визвольного руху. Більшість правок була спрямована на приховування конкретних фактів агресії російської політики щодо України³³¹.

Відверто українофобська риторика Д. Табачника, яка була тісно переплетена з компонентами «русского міра», була особливо помітна у його публіцистиці. На його думку, «русській мір» не впливав на національну ідентичність українців, оскільки не претендував на зміну національної самосвідомості. Повторюючи російські наративи, він стверджував, що назва «Малоросія» не принижувала українців, а була лише синонімом поняття «Україна». В одній із статей високопосадовець зазначав, що «галичани практично не мають нічого спільного з народом Великої України ні в ментальному, ні в конфесійному, ні в лінгвістичному, ні в політичному плані», їхні (галицькі) герої – «вбивці, зрадники і посібники гітлерівських катів», а «союзники і брати» Великої України – вороги галичан. За його словами, після 1939 р. у межах спочатку УРСР, а пізніше – незалежної України, «об'єднали в одному державному формуванні два різні народи – цивілізаційних опонентів»³³². Найбільшим успіхом проросійської політики саме у мовній сфері стало ухвалення 2012 р. Верховною Радою України Закону «Про засади державної мовної політики»³³³, що потенційно зміцнював позиції російської мови. Одного з авторів згаданого закону, народного депутата України Сергія Ківалова, у

³²⁶ Янукович пообіцяв російським співвітчизникам подбати про їх комфорт. *УНІАН*. 2010. 27 травня. URL: <http://www.unian.net/ukr/news/news-378896.html>

³²⁷ Перепелиця Г. Ідеологія «русского міра» як загроза безпеці світу та Україні...

³²⁸ Експертний висновок щодо нових проектів Закону про мови Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. *Дзеркало тижня*. 2010. 6–12 листопада; Рішення Венеціанської комісії щодо закону про мови. 2011. 1 квітня. URL: <http://glavcom.ua/articles/3358.html>; Тарасюк Б. Дочекалися!!! Вже Європа починає захищати українську мову. 2011. 12 січня. URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/tarasjuk/4d2db0efc124/>

³²⁹ Табачник скасував державний екзамен з української мови. URL: <http://ua.proua.com/news/2010/03/31/083109.html>

³³⁰ Постанова від 28.07.2010. № 642. Про внесення змін до Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів. *Урядовий кур'єр*. 2010. 6 серпня.

³³¹ Каплюк К. Переписана історія України. Версія епохи Дмитра Табачника. *Українська правда*. 2010. 26 серпня. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/26/5332444/>

³³² Известия: От Риббентропа до майдана. *Корреспондент.net*. 2009. 29 сентября. URL: <http://korrespondent.net/world/worldabus/982220-izvestiya-ot-ribbentropa-do-majdana>

³³³ Про засади державної мовної політики: закон України від 03.07.2012 р. № 5029-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>

лютому 2013 р. президент РФ Володимир Путін нагородив медалью Пушкіна за «значний внесок у збереження та популяризацію російської мови і культури за кордоном»³³⁴.

Перебування при владі у державі донецького клану у Донецькій та Луганській областях активізувало процес формування окремої «регіональної ідентичності». На місцях його реалізовували корумпований істеблішмент під проводом відповідних обласних організацій Партії регіонів, КПУ, інших проросійських сил, зокрема за бюджетні кошти (наприклад, регіональна цільова програма «Патріот Луганщини» на 2011–2014 рр., затверджена Луганською обласною радою 25 лютого 2011 р. № 3/12)³³⁵. Уже тоді загальновідомі фрази «Донбас порожняк не гонит», а також «Донбас годує Україну» стали ключовими елементами вельми специфічної «донбаської» ідентичності, яку особливо ретельно, за державні гроші, плекали, починаючи з 2000-х років³³⁶.

Формування В. Януковичем і його оточенням із президентської політичної сили Партії регіонів тісно пов'язаного з російським капіталом власного олігархічного клану – т. зв. «Сім'ї», зміцнило системне корупційне середовище у вищій політичній верхівці держави. Декларуючи в офіційних документах, зокрема в Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (червень 2010 р.), Стратегії національної безпеки (червень 2012 р.), Посланнях Президента України до Верховної Ради України (2010–2012 рр.), завдання щодо європейської інтеграції, посилення практичної взаємодії із Заходом та зміцнення сектору безпеки і оборони, влада країни на практиці систематично і свідомо саботувала їх виконання.

Упродовж 2010–2013 рр. контакти між найближчим оточенням президента та очільником РПЦ стали регулярними, особливо напередодні святкування 1025-річчя Хрещення Русі, яке Україна та Росія запланували у 2013 р. відзначати спільно. У березні 2013 р., із метою обговорення підготовки та проведення цього заходу, російського патріарха відвідав тодішній глава президентської адміністрації Сергій Львовичкін, а згодом – і віце-прем'єр-міністр Костянтин Грищенко³³⁷. Водночас, з метою просування інтересів УПЦ МП у стінах українського парламенту, представники Партії регіонів створили 2 паралельних депутатських об'єднання: Вадим Колесніченко, лідер Всеукраїнської координаційної ради організацій російських співвітчизників (ВКСОРС), став очільником міжфракційного об'єднання «На підтримку канонічної Церкви», а народна депутатка та радниця Віктора Януковича Ганна Герман створила депутатську групу «За духовність і свободу совісті»³³⁸. Прихильністю до концепту «руського міра» відзначалась і частина олігархів, зокрема Віктор Медведчук, Вадим Новинський, які активно долучалися до фінансування багатьох проєктів, пов'язаних із УПЦ МП, та самі пропагували вступ України до Митного союзу із Росією, Білоруссю та Казахстаном³³⁹.

Успіхи російської політики «м'якої сили» відчувалися не лише на загальнодержавному ґрунті. До практики «повернення спільної історії» почали звертатися і депутати регіонального рівня. Для прикладу, у жовтні 2012 р. група народних депутатів України, посилаючись на ініціативу української місцевої влади, виступила з ініціативою відновлення у Києві пам'ятника російському державному діячеві кінця XIX – початку XX ст. Петру Столипіну. Необхідність цього вони мотивували «поверненням до витоків історичного розвитку м. Києва та України». Окрім того, згадувалась необхідність відновлення історичної пам'яті через відновлення пам'ятників, які існували раніше³⁴⁰.

Особливо ефективним важелем російської «м'якої сили» у рамках «руського міра» стала наявність тісних особистих зв'язків між громадянами обох держав. Як засвідчувало соціологічне опитування, проведене у 2011 р., половина українців має родичів у Росії, а третина – близьких друзів і знайомих³⁴¹. Досить промовистими у цьому ключі є дані дослідження, проведеного фахівцями

³³⁴ Президент России Владимир Путин вручил Сергею Кивалову медаль Пушкина. URL: <http://www.kivalov.com.ua/ru/news/2-news/193-2013-02-22-16-00-21.html>

³³⁵ «Крим. Війна: передумови російської агресії»...

³³⁶ Олександр Литвиненко: «Треба не лише захищатися від Росії, а й вчитися співпрацювати з іншими країнами». *Тиждень.ua*. 2019. 6 вересня. URL: <https://tyzhden.ua/oleksandr-lytvynenko-treba-ne-lysh-zakhyshchatsya-vid-rosii-a-j-vchytysia-spiivpratsiuvaty-z-inshymy-krainamy/>

³³⁷ Кіндій А. К. Грищенко обговорить з Патріархом Кирилом святкування хрещення Русі. *UNN*. 2013. 27 березня. URL: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1198925-k-grischenko-u-moskvi-obgovorit-z-patriarkhom-kyrilom-svyatkuvannya-khreshchennya-rusi>; Патріарх Кирил, Митрополит УПЦ (МП) Антоній та глава АП С. Львовичкін разом обговорили підготовку до 1025-річчя Хрещення Русі. *RISU*. 2013. 5 березня. URL: https://theology.in.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/51495

³³⁸ Інтереси УПЦ (МП) у ВР України будуть відстоювати два паралельних об'єднання від Партії регіонів. *RISU*. 2013. 11 січня URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/50860/

³³⁹ Медведчук і Клинкав привезли «Русский мир» в Луганск. Український вибор собрал будущих сепаратистов. *Youtube.com*. 2013. 3 жовтня. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LbvKQJ-Ym-M>; Скоропадский А. Церковный уход. Виктор Нусенкис может отказаться от финансовой поддержки УПЦ МП. *RISU*. 2011. 14 июля. URL: <http://www.kommersant.ua/doc/1678357>; Червоненко В. Новинський: «найправославніший» олігарх України. *BBC-Україна*. 2016. 7 грудня. URL: <http://www.bbc.com/ukrainian/news-38241143>

³⁴⁰ «Регионалы» предлагают поставить памятник Столыпину в Киеве. URL: http://gazeta.ua/ru/articles/history/_regionalypredlagayut-postavit-pamyatnik-stolypinu-v-kieve/461269

³⁴¹ Вершинин А. А. Украинская политика России: между мягкой и жесткой силами. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2016. Т. 9. № 3. С. 38–74.

Центру Разумкова у 2009 р., згідно з якими 74,6 % громадян України, що були етнічними українцями або росіянами, в Криму за своїми соціокультурними орієнтаціями тяжіли до російської культурної та мовної ідентичності. Водночас 65,7 % були переконані, що українці та росіяни – єдиний народ, а ще 44,2 % не вважали себе представниками української політичної нації³⁴².

Великий розмах мав ініційований Росією євразійський молодіжний табір «Донузлав», який щорічно влаштовували у Криму. Серед його організаторів свого часу зазначалися Міністерство закордонних справ Російської Федерації (МЗС РФ), фонд «Русский мир», Фонд Горчакова, Інститут країн СНД, КПУ, а також депутати Верховної Ради України. На подіях у молодіжному таборі виступали історики, політики, політологи, богослови, які розповідали про міфічні «спільні інтереси» України і Росії у боротьбі з НАТО, у протистоянні Заходу та «неправильним» християнам, різним «українським нацистам» і «російським ліберастам». Виконавчий директор табору, один із лідерів «Русской общины Крыма» Олег Шлюсаренко стверджував: «Ми хотіли зібрати молодь Росії та України, щоб вона поспілкувалася між собою і зрозуміла, що попри трагічні події 1991 р., попри розвал Радянського Союзу, ми залишаємося представниками одного народу, однієї східно слов'янської, православної цивілізації». А комісар одного із загонів «соотечественников» Валентин Чернов наголошував на важливості місця розташування табору в Криму, адже саме там, де кілька років тому проросійські патріотичні організації не допустили висадку десанту в межах навчань «SeaBreeze», «було створено історію, яка стала чудовим тлом для виховання молоді, для проведення хорошої школи патріотизму». Заступник голови фракції Партії регіонів В. Колесніченко, який був серед вищого керівництва молодіжного табору з формування проросійської п'ятої колони в Україні, не приховував пропагандистських цілей «Донузлаву»: «Молодь спільно вивчала нашу спільну історію і буде поширювати інформацію й отримані знання серед юнацтва, яке не було охоплене роботою табору. Бо тут перебувають найкращі з найкращих. Коли вони повернуться на свою територію, вони нестинуть той заряд бадьорості, знань, енергії, який отримали в цьому таборі»³⁴³. Найвагоміше виховні цілі «Донузлаву» у дусі доктрини «русского міра» охарактеризував директор Інституту країн СНД К. Затулін у 2013 р., який зазначив: «Ми – жителі країн СНД – відрізняємося від європейців. Ми – інші. У нас свій історичний шлях. СНД – це наш Материк! Нам необхідно зберегти пам'ять про наше спільне минуле і прагнути будувати спільне майбутнє, яке належить молодим! ... У процесі пострадянської інтеграції Україна, слідом за Росією, Білорусією та Казахстаном, має зробити свій геополітичний вибір»³⁴⁴.

Політична антиукраїнська діяльність не могла отримати значного поширення без підтримки з боку т. зв. опініон-лідерів, а також громадських діячів, журналістів, публіцистів, діячів культури. Співзасновник та активний учасник Інтернаціонального руху Донбасу публіцист Дмитро Корнілов у другій половині 1990-х років вів активну роботу на сторінках щотижневого російськомовного видання «Донецький кряж», який фактично був одним із рупорів донецького сепаратизму. Пишучи про історію України та її населення, він показував їх неоднорідними та такими, що складаються із декількох субетносів. Публіцист наголошував, що такий його поділ не обмежувався лише категоріями двох радикальних середовищ – тих, які, проживаючи в Україні, не визнавали навіть існування української нації, чи тих, які прагнули назавжди відділитися від Росії, як територіально, так і культурно чи ментально. Серед українського населення, окрім вищезгаданих груп, він виділив ще субетнос «малоросів», які, мовляв, є справжніми українськими патріотами і, не відносячи себе до великоросів (власне росіян), водночас «не мислили і не мислять розвитку України і її культури поза Росією», дотримуючись панрусизму – ідеології єдності «загальної “русскої” (“общерусской”) національності»³⁴⁵. На думку Д. Корнілова, ключовим для «малоросів» було і залишається уявлення про те, що Росія є Вітчизною (загальним ментальним та культурним простором), а Україна (Малоросія) – Батьківщиною (місцем народження), і у світоглядній ієрархії остання, як і інші частини Росії як ментального простору – Великоросія та Білорусія, – є лише нижчою сходиною, яка входить на ідейному рівні до єдиної Росії. Як писав публіцист, «Росія і Україна для “малоросів” – поняття не одного рівня. Натомість Галичина відносно Росії для нього перебувала на тому ж рівні, що і Україна, “по горизонталі”. Тому, переконував Д. Корнілов, коли “малоросів” намагатимуться вказати на те, що у всіх його бідах винен якийсь зовнішній ворог (Росія), то для нього це буде не дуже і зрозуміло, і він ... розпочне шукати цього ворога на “горизонтальному” рівні, тобто, в Галичині. Цим і пояснюється глибока неприязнь “малоросів” і галичан»³⁴⁶. «Малоросійськістю» Д. Корнілов пояснював і те, чому «мільйони українців одягали російські (чи радянські) шинелі,

³⁴² Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації. (Аналітична доповідь Центру Разумкова). *Національна безпека і оборона*. 2009. № 5. С. 4–5.

³⁴³ Грабовський С. Куди хочуть завести Україну «соотечественники»? *Тиждень. ua*. URL: <https://tyzhden.ua/kudy-khochut-zavesty-ukrainu-sootchestvennyky/>

³⁴⁴ Ким є сепаратисти на сході України. *iPress.ua*. URL: https://ipress.ua/mainmedia/gopstop_58769.html

³⁴⁵ Корнілов Д. Две Украины. *Корнілов Д. Две Украины. История и политика: избранная публицистика разных лет*. [Б. м.], 2012. С. 15–17.

³⁴⁶ Там само. С. 22.

... йшли на смерть за Росію (чи Союз)», захищаючи Росію, а разом із нею і Україну – свою «малу Батьківщину», на противагу українцям «самостійникам»³⁴⁷.

Позиція Д. Корнілова щодо становища його рідного Донбасу у складі пострадянської України була априорі негативною, а сама Українська держава для нього виступала безперспективною, в якій, через полярність думок серед населення, неможливо досягнути національної єдності і де мешканці, наприклад Луганщини, мають більше спільного із жителями Ростовської області РФ, аніж із галичанами. Адже якщо із першими їх єднає кількасотлітня спільна історія, то з останніми – лише кілька десятиліть у спільному перебуванні у радянській державі, і то сповнених радше численними взаємними стереотипами про «бандерівців» та «східняків»³⁴⁸. За твердженням публіциста, після 1991 р. в Україні встановилася ледь не диктатура націоналізму, а галичани, які потрапили до влади, перенесли на весь владний апарат власний стиль політичної поведінки, яку, мовляв, вони успадкували ще із «австрійсько-польської» спадщини, і який характеризувався порожніми обіцянками та нечесністю політиків, постійними доносами одне на одного та «невтомним» бажанням нав'язати свою, галицьку, політику шляхом унітаризації України та українізації усіх сфер життя. Для поліетнічного Донбасу, за Д. Корніловим, така поведінка начебто була неприпустимою, адже порушувала права місцевих росіян та російськомовних українців на користування власною мовою та плеканням місцевої, зорієнтованої на російський простір, культури³⁴⁹. Ба більше, навіть в умовах русифікації українського населення та звуження функціонування у суспільстві української мови публіцист лукаво писав про початок епохи т. зв. «дерусифікації» України, особливо Донбасу, де нібито розпочали звільняти російськомовних вчителів та закривати російські школи, а всі сфери публічного життя, починаючи від діловодства і закінчуючи телебаченням, переходили із російської на українську мову³⁵⁰.

Брат Дмитра Корнілова – Володимир Корнілов, який був очільником Української філії Інституту країн СНД у 2006–2013 рр. та членом ради громадської організації «Російськомовна Україна»³⁵¹, написав окрему монографію з проблематики Донецько-Криворізької республіки (ДКР)³⁵², – самопроголошеного державного утворення на теренах сучасних Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Луганської, а також частково Кіровоградської, Миколаївської, Сумської, Харківської, Херсонської та Ростовської областей, яке проіснувало фактично лише протягом кількох тижнів лютого–квітня 1918 р., хоч певні його залишки існували аж до зими 1919 р. Пояснюючи виникнення ДКР, він наголошував, що воно стало реакцією на захіання на територію Донкривбасу «контрреволюційної» Центральної Ради у Києві, чия ідею української самостійності, та і просто українства, населення регіону не розуміло і не сприймало серйозно, залишаючись надалі «малоросами», або ж «росіянами. При цьому головною була не стільки етнічна приналежність, як державна», а саме населення, плекаючи «рідну» російську культуру, на противагу «чужій» українській, немов натякало, що і на сучасному етапі культурно-ментальні пріоритети українського Південного Сходу далеко не на користь України³⁵³. На думку В. Корнілова, природні для цього краю інтернаціоналізм, космополітизм та прагнення до ширшої автономії і самоврядування, попри прагнення «націоналістів», комуністичних та сучасних, збереглися і до сьогодні³⁵⁴. А отже, зважаючи на логіку автора, ті ж вимоги, які ставилися ДКР колись до Москви, можна і необхідно ставити на сьогодні до іншої державної столиці – Києва. До речі, В. Корнілов опосередковано ставив під сумнів легітимність сучасної влади Києва над Донбасом. Це він пояснював невиконанням Україною найголовніших умов, висловлених їй Москвою під час приєднання до неї території ДКР на початку 1920-х років, а саме йшлося про непорушність федеративного україно-російського Радянського Союзу, федералізацію України зі створенням на її теренах автономних самоврядних утворень та забезпечення усім національним громадам рівних прав. За твердженням В. Корнілова, останні дві вимоги нібито не виконувалися і в радянський час, а перша була порушена у 1991 р. із розпадом СРСР³⁵⁵.

Проблему взаємовідносин Києва та Донбасу порушував у своїй публіцистиці й Олесь Бузина – український публіцист, есеїст, телеведучий, сумнозвісний, серед іншого, тезами про існування єдиного «суперетносу» росіян, українців та білорусів³⁵⁶. Про свої політичні вподобання О. Бузина

³⁴⁷ Корнілов Д. Две Украины... С. 22

³⁴⁸ Корнілов Д. Две Украины... С. 21; Корнілов Д. Как повараенок на поварню осерчал. *Корнілов Д. Две Украины. История и политика. Публицистика разных лет.* Б. м.: Б. в., 2012. С. 172.

³⁴⁹ Корнілов Д. Вводится строгий языковой режим. *Корнілов Д. Две Украины. История и политика. Публицистика разных лет.* Б. м.: Б. в., 2012. С. 255–261; Корнілов Д. Галицкая школа политического быта. *Корнілов Д. Две Украины...* С. 144–156; Корнілов Д. Чай? Хана, ежели он – русский. *Корнілов Д. Две Украины...* С. 252–254; Корнілов Д. Язык и право, или почему украинизация – незаконна. *Корнілов Д. Две Украины...* С. 262–278.

³⁵⁰ Корнілов Д. Эпоха дерусификации. *Корнілов Д. Две Украины...* С. 144–156.

³⁵¹ Корнілов Д. Две Украины... 418 с.

³⁵² Корнілов В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта. Харьков: Фолио, 2011. 603 с.

³⁵³ Там само. С. 43–44; 519; 535; 538; 541–543.

³⁵⁴ Там само. С. 38–39.

³⁵⁵ Там само. С. 544.

³⁵⁶ Бузина О. Революция на болоте: взгляд белогвардейца. 2-е изд., доп. Киев: Арий, 2013. С. 86; Бузина О. Союз плуга и трезуба. Как придумали Украину. Киев: Арий, 2013. С. 481.

говорив в одній зі своїх книжок, зауважуючи, що ідеалом для нього є відродження Російської імперії, а також «реставрація феодалізму та відновлення кріпосного права»³⁵⁷. Основою нової імперії мав би бути союз нащадків «Святої Русі» – росіян, українців та білорусів, які по суті, на думку О. Бузини, є одним народом. До речі, сам термін «українці» він вважав не визначенням окремої нації, а позначенням тих представників «русского» субетносу, які проживали в Україні³⁵⁸. Ідею ж української самостійності публіцист визначав «витвором XX століття» та «трагічною мутацією “русскої” самосвідомості на кордоні (“русского мира”), викликаною польсько-австрійським ідеологічним опроміненням»³⁵⁹. Прикметно, що і виникнення України як політичного явища О. Бузина пов’язував лише із «переможними війнами Катерини II, яка покінчила із Кримським ханством і королівською Польщею», що, мовляв, звільнило територіальний простір для нових державно- та націєтворчих проєктів, у цьому випадку українського, «на степовому череві» Російської імперії³⁶⁰.

Специфічними були погляди публіциста і на сучасний український соціум та політичний устрій Української держави. Характеризуючи сучасний стан українського соціуму, О. Бузина «знайшов» серед останнього три «слов’янські народи»: галичан (відмінних за релігією, культурою та історією від решти України), малоросів (нащадків українців, які проживали на території колишньої Гетьманщини) та новоросів (нащадків переселенців, які у XIX–XX ст. приїхали на роботу на Південь та Схід сучасної України), у кожного з яких, мовляв, своя мова, ментальність, візії історії та міфи, а отже, нібито, є причини для громадянських протистоянь, а тому найкращою формою державного устрою України, на думку публіциста, була б федерація, яка розширила би повноваження місцевих органів влади³⁶¹. У цьому контексті він і пояснював необхідність для особливого статусу насамперед Донбасу, Новоросії (Південь України) та Криму, яких, за його твердженням, більшовики свого часу примусово приєднали до України, попри бажання місцевого населення співвідносити себе безпосередньо із Росією (чи то імперського, чи то радянського зразка) та її культурою³⁶².

Аналізуючи уже сучасні суспільно-політичні реалії, О. Бузина зауважував, що попри намагання радянської влади, особливо українських «націонал-комуністів», «українізувати» здебільшого російськомовне та російське за культурою населення Донкривбасу, воно не «розчинилось» у загальноукраїнському соціумі. До того ж, на думку журналіста, в історичній пам’яті та на рівні підсвідомості мешканців Сходу України надалі продовжує існувати міф про ДКР, який досі дає про себе знати і «сплутує усі карти українським націоналістам», адже не дозволяє останнім остаточно перетворити населення всієї країни на однорідну україноцентричну масу. Перемога ж на президентських виборах 2010 р. В. Януковича, за словами О. Бузини, лише підтвердила, що ідея Донбасу досі в Україні актуальна, а прихід до влади в центральних органах влади країни «донецького» клану засвідчив перемогу «економіки над етнографією» – головного принципу створення й Донецько-Криворізької республіки – та початок формування «нової реальності багатомовної і поліетнічної української нації, органічно вписаної у великий східно-слов’янський “Русский” світ (“Русский мир”)³⁶³. Щоправда, згодом журналіст критикував і нову, «донецьку владу», звинувачуючи її у тому, що вона обдурила своїх виборців, адже, замість обіцяної нею електорату дружби з Росією, продовжила розпочатий ще попередниками курс євроінтеграції, а втечу В. Януковича наприкінці лютого 2014 р. до Росії О. Бузина взагалі оцінив як зраду президентом усіх його прихильників, які залишилися в Україні³⁶⁴. Водночас анексію Криму Росією публіцист назвав «здійсненням своєї мрії повернутись до Росії», а війну на Донбасі, яка розпочалась навесні 2014 р., охарактеризував як громадянську, несправедливу війну між офіційним Києвом, очолюваним постмайданною політичною елітою, яка, мовляв, розгорнула злочин проти власного народу, обстрілюючи Донецьк та Луганськ, які, на думку О. Бузини, цілком справедливо не захотіли жити в одній країні із «любителами майданів»³⁶⁵. Вірогідно, що у подіях 2014 р. журналіст убачав події, які були для нього відгомном протистояння Києва та ДКР у 1918 р., початком боротьби між «галичанами», з одного боку, та «малоросами» із «новоросами» – з іншого, а, можливо, здавалися і початком процесу нового збору «земель русских» для відновлення Російської імперії, такої бажаної для О. Бузини. По суті українські публіцисти усіяло демонстрували єдність більшої частини території України – чи то «Новоросії», чи то «Малоросії», та її населення з Росією. Зосереджуючи свою увагу на становищі російськомовного населення південно-східних регіонів України, публіцисти протиставляли його мешканцям Галичини. У той час окремі пасажи антиукраїнських журналістів, публіцистів та

³⁵⁷ Бузина О. Революция на болоте: взгляд белогвардейца. С. 24.

³⁵⁸ Там само. С. 86.

³⁵⁹ Бузина О. Союз плуга и трезуба. Как придумали Украину. С. 486.

³⁶⁰ Бузина О. Революция на болоте: взгляд белогвардейца. С. 102–103.

³⁶¹ Иванов А. Олесь Бузина: «На Украине сейчас проживают три словянских народа» *Русский вестник*. 2010. № 11(146). Ноябрь. С. 3.

³⁶² Бузина О. Революция на болоте: взгляд белогвардейца. С. 101.

³⁶³ Бузина О. Союз плуга и трезуба. Как придумали Украину. С. 236.

³⁶⁴ Бузина О. Я избиратель Януковича и меня предали. URL: <http://www.buzina.org/politics/1251-ja-izbiratel-janukovicha-i-menja-predali.html>

³⁶⁵ Бузина О. Несправедливая война. URL: <http://www.buzina.org/politics/1359-nespravedlivaya-voyna.html>

письменників допускали можливість існування України винятково лише як федерації з широкими самоврядними повноваженнями її суб'єктів або ж частково у складі Росії.

Особливе наукове зацікавлення становлять ініціатори т. зв. «Русской весни» в Україні та їх концептуальні світоглядні й ідейні позиції, якими вони керувалися напередодні та під час спроби розгортання сепаратистського руху по всьому українському Південному Сході. Однією із таких книжок є «Факел Новоросії», автором якої є історик Павло Губарев – вихованець Донецького університету, активний учасник проросійських мітингів у Донецькій області навесні 2014 р., голова «Народного ополчення Донбасу» (березень–травень 2014 р.) та «народний губернатор» Донеччини (березень–серпень 2014 р.). Видання, яке побачило світ у Санкт-Петербурзі 2016 р., через відтворення губаревської автобіографії пояснює і передумови виникнення суспільно-політичної ситуації на Донбасі, які призвели до розгортання бойових дій, та відображає історіософські категорії, якими керувалися ідеологи новоросійського сепаратизму в Україні³⁶⁶. Одним із ключових тверджень у тексті П. Губарева є теза про існування триєдиного «руського» народу, який складається із трьох гілок – «великоросів» (власне росіян), «малоросів» (українців) та білорусів³⁶⁷. Публіцист із обуренням писав про те, що в радянський час у тодішній гуманітаристиці розпочали форсувати ідею поділу цього єдиного народу, трактуючи вищезгадані його різновиди як три «братні», але усе ж різні народи, а поняття «руського» відносячи лише до визначення «великороса». Така політика, за переконанням «народного губернатора» Донеччини, у результаті посприяла розвитку націоналізму у союзних республіках, зокрема в УРСР, де почала культивуватися ідея «українства», яка згодом «вилізла боком» і для радянської системи, і для самого Донбасу³⁶⁸.

Прикметно, що українську національну ідентичність П. Губарев не вважав природним явищем, трактуючи її як «штучно створений антипод Росії і російському народу», сконструйований геополітичними ворогами останніх (Німецькою й Австро-Угорською імперіями у XIX ст. та США у XX–XXI ст.) із метою послабити російську державність та її могутність, що зрештою, на привеликий жаль П. Губарева, їм і вдалося³⁶⁹. За цього забуваючи, що «Україна» та «українці» як модерні поняття виникли у першій половині XIX ст. не у такій невинній їй Галичині, а саме на теренах нинішньої Центральної та Східної України або ж, висловлюючись його ж термінологією, «Малоросії». До речі, розпад як і Російської, так і Радянської імперій у книжці подано як справжні трагедії та як роз'єднання великої Вітчизни «руських», російського цивілізаційного простору, який необхідно обов'язково «возз'єднати» у найближчому майбутньому, щоб відновити «історичну справедливість стосовно “«руського» народу” росіян, українців та білорусів»³⁷⁰. У цьому контексті центральне місце займає визначення терміна «Новоросія». Для П. Губарева «Новоросія» – це насамперед «квітуча родюча земля, відома нивами, які колосяться, і квітучими садами, гордами промисловими гігантами і промисловими гаванями»³⁷¹. Територіально окреслюючи її, автор книжки не обмежується Південним Сходом України, зауважуючи, що новоросійський простір охоплює «широку смугу», яка тягнеться від Бендер і Тирасполя на Дністрі уздовж Чорного та Азовського морів до самого Донбасу і Ставропілля³⁷². Ці терени, за трактуваннями П. Губарева, протягом XVII–XVIII ст. були «відбиті у лютих османів та їхніх татарських васалів» Росії і наприкінці XVIII ст. об'єднані у Новоросійській губернії, яка, щоправда, проіснувала недовго, будучи розділеною спершу на початку XIX ст. на 7 адміністративних одиниць у складі Російської імперії, а вже у радянський час – між союзними республіками (Росією, Україною, Молдовою) та областями всередині цих республік (зокрема, між Дніпропетровською, Донецькою, Запорізькою, Луганською, Миколаївською, Одеською, Харківською, Херсонською областями в Україні) зі збереженням такої конфігурації і після колапсу Радянської держави³⁷³. Однак, на думку П. Губарева, навіть попри територіальний «розпад», «Новоросія» на ментальному рівні продовжувала існувати завжди, періодично «нагадуючи» про себе і у політичній сфері, не кажучи вже про повсякденну культуру. Одним із прикладів «прояву “Новоросії”» автор книжки вважав виникнення у роки громадянської війни у Росії вже неодноразово згадуваної Донецько-Криворізької республіки, територія якої, мовляв, охопила більшість земель «Новоросії» за винятком Криму, Ставропілля, Кубані, частини Одеської і Миколаївської областей³⁷⁴. І лише через «загравання Леніна із українськими самостійними комуністами» цей, за переконанням П. Губарева, за природою не український край було приєднано до України, разом із іншими, мовляв, «неукраїнськими» Одещиною, Миколаївщиною, Херсонщиною та Кримом³⁷⁵.

³⁶⁶ Губарев П. Факел Новоросси. Санкт-Петербург: Питер, 2016. 416 с.

³⁶⁷ Там само. С. 17; 38–39.

³⁶⁸ Там само. С. 39.

³⁶⁹ Там само. С. 17.

³⁷⁰ Там само. С. 152.

³⁷¹ Там само. С. 7.

³⁷² Там само.

³⁷³ Там само. С. 8–9, 257.

³⁷⁴ Там само. С. 9.

³⁷⁵ Там само.

І навіть після розпаду СРСР у 1991 р., коли, на думку автора книжки, більшість території «Новоросії» опинилася під владою «духовних нащадків Мазепи, Петлюри, Бандери і Шухевича» у складі «штучно зліпленої держави Україна», а ще частина – під владою «молдовсько-румунських націоналістів» у Молдові та ««відморожених» прозахідних лібералів» у Росії, «Новоросія» продовжувала існувати «в головах людей», нібито проявившись у створенні Придністровської Молдовської республіки – «першого вогнища спротиву чумі русофобії», а також в електоральних симпатіях населення: на Південному Сході України – «проти “бандерівських”, русофобських і пронатівських сил та за добрі відносини із Росією та федералізацію України», а також проти лібералізму та за «російський національний патріотизм» у «російській» частині «Новоросії» – на Кубані, Ставропольщині та у Ростовській області³⁷⁶.

Водночас, на думку П. Губарева, природна «приналежність» «Новоросії» до «руського міра» всіляко замовчувалася владою, насамперед в Україні, де, мовляв, навпаки офіційний Київ проводив у 1991–2014 рр. ледь не насильну українізацію, піддавав дискримінації російську мову, не надаючи їй державного чи офіційного статусу, принижував усе «великоросійське», грабував «робітничий та прибутковий» Донбас, щоб за його ж рахунок підтримувати існування «депресивних, убогих, але по-бандерівськи налаштованих регіонів Галичини та Центру», а також, знищивши загальносоюзну економіку та віддавши народне господарство на відкуп олігархічним кланам, фактично ліквідував т. зв. «Індустріальну цивілізацію» на Південному Сході України, перетворивши останню на «аграрно-сировинний придаток ситої Європи»³⁷⁷.

Принагідно доцільно зауважити, що саме на існуванні вищезгаданої «цивілізації» у «Новоросії» П. Губарев особливо наголошував, намагаючись протиставити нібито «селянській Україні» із її безвідповідальною «люмпен-інтелігенцією» та «міськими неробами», які, мовляв, і розгорнули Майдани у 2004 р. та 2013 р., населення Південного Сходу, яке зображував як спільноту «людей дисципліни і системи, ... воїнів промисловості, організованих майже по-військово», чие життя «вписане у жорсткий індустріальний ритм» та «віддане підприємствам», які надали їм і кар'єру, і житло, і можливість доступного освітньо-культурного розвитку для себе та своїх дітей і безкоштовне медичне забезпечення, а отже, їм ніколи «ходити на мітинги та бешкетувати»³⁷⁸. Таким протистоянням «бездіяльної, безперспективної, україноцентричної та “неонацистської”» України, підтриманої Заходом, та «працелюбного, перспективного, полінаціонального та миролюбного» Донбасу, який начебто усвідомлює себе частиною «Новоросії» і загалом «руського міра», П. Губарев і пояснює події весни 2014 р. на Донбасі та створення Донецької Народної Республіки (ДНР) та Луганської Народної Республіки (ЛНР), що було «початком» до «возз'єднання російських земель», «російського “Рісорджименто”» та виникнення «нової Російської держави, вільної від олігархів та корупції ... із реальним народовладдям», у якій «Новоросія» передбачається, як і у часи Російської та Радянської імперій, одна із ключових ролей³⁷⁹.

Окрім того, він багато у чому дорікає Росії. По-перше, незрозумілою для нього була позиція Російської Федерації щодо майбутнього Придністровської Молдовської республіки та Донбасу, яких офіційна Москва не включила до складу РФ, на відміну від Криму³⁸⁰. По-друге, розповідаючи про свої збори у військово-політичних таборах у Росії, у яких він замолоду брав участь як член радикальної російської націоналістичної організації «Русское национальное единство», П. Губарев обмовляється, що нерідко самі ж «колеги із РФ» підсміювалися над ним та іншими вихідцями із Донбасу, називаючи «хохлами», попри те, що сама організація сповідувала ідею про «триєдиний “русский” народ»³⁸¹. А, по-третє, він наголошував, що в 1990–2000-х роках «Новоросія», зокрема і Донбас, опинилася «між двох вогнів»: з одного боку, українські націоналісти вважали населення регіону чужинцями, а з іншого – російські чиновники це ж населення вважали не росіянами, а українцями, що, мовляв, створило на Південному Сході України певний ідейний вакуум та ізоляваність³⁸². Попри це, П. Губарев усе ж наголошує, що і надалі «Росія залишається нам Матір'ю»³⁸³, хоча, судячи із його вищезгаданих поглядів та поточної ситуації у зоні Антитерористичної операції на Сході України (АТО), під займенником «нам» він усе ж мав на увазі не народ Південного Сходу, чи хоча би Донбасу, а досить нечисельну групу проросійських маріонеток, які, як і сам т. зв. «народний губернатор» Донеччини, долучилися до розгортання сепаратизму на Донбасі.

Незважаючи на сприяння з боку влади та бездіяльність спецслужб щодо нейтралізації викликів національній безпеці, соціологи фіксували ріст негативного ставлення до ідей «руського міра» серед українців. Значна частина опозиційного до влади українського політикуму, митців, політологів, істориків, письменників небезпідставно вважали концепт «руського міра» формою реінтеграції колишнього СРСР, його відродження під егідою РФ, вбачаючи у цьому загрозу існуванню

³⁷⁶ Губарев П. Факел Новороссии. С. 9–11.

³⁷⁷ Там само. С. 13–14; 25–27.

³⁷⁸ Там само. С. 15; 26.

³⁷⁹ Там само. С. 31–32; 266; 276.

³⁸⁰ Там само. С. 10–11; 16; 152; 197.

³⁸¹ Там само. С. 40.

³⁸² Там само. С. 38.

³⁸³ Там само. С. 152.

суверенної України³⁸⁴. Зокрема, учасники Ініціативної групи «Першого грудня» називали «русский мір» не інакше, як «імперіальною пропозицією» Москви, яка не відповідає сучасним цивілізаційним вимогам, а тому не матиме майбутнього³⁸⁵. Протиставляючи європейські цінності доктринальним засадам ініційованих Росією міждержавних утворень у лютому 2013 р., напередодні Саміту Україна–ЄС, українські інтелектуали вказували, що Митний союз не оперує поняттями «демократія», «верховенство права» чи «солідарність», а його модель нагадувала акціонерне товариство, у якому один власник домінує над іншими. «Як свідчить досвід, ані СНД, ані ЄврАзЕС чи Митний союз не можуть ухвалити жодного рішення всупереч волі РФ або без її прямої підтримки. Яскравим прикладом у цьому сенсі є мовне питання. Російська мова є єдиною робочою мовою СНД, ЄврАзЕС і Митного союзу ... Євразійські союзи постають на уламках імперії, яка ніколи не толерувала розмаїтості і єдиною своєю місією вважала постійну експансію назовні, приєднання нових земель та їхню асиміляцію. Жоден із цих союзів, на відміну від ЄС, не розпочинав свій шлях з очищення чи бажання перегорнути імперську сторінку в своїй історії – це радше неприхована спроба цю історію відродити»³⁸⁶, – ішлося у заяві.

Не оминули концепцію «русского міра» у своїх промовах також і вищі ієрархи українських церков, що не мали номінальної залежності від Москви. Зокрема, предстоятель Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) Святослав (Шевчук) зазначав, що ідея «русского міра» побудована на ідеологічній основі, що не має нічого спільного ні з Церквою, ні з історією. За його словами, така псевдонаукова платформа реанімувалася як імпералістична ідея відновлення Радянського Союзу³⁸⁷. Патріарх Київський Філарет у своєму зверненні щодо анексії Криму зазначив, що російський президент В. Путін офіційно почав використовувати такі визначення, як «русский мір», «історична Росія», «росіяни – розділена нація», «ми з українцями – один народ» разом із ностальгією за минулою державною величчю та прагненням реваншу за розпад СРСР, що є точною копією ідеології та риторики фашистських режимів ХХ ст., зокрема у Німеччині та Італії³⁸⁸.

Попри наявність широкого інструментарію «м'якої сили», а також сприяння з боку режиму В. Януковича, Росія не могла зупинити ті внутрішньополітичні процеси, що відбувалися у самій Україні. Ідея євроінтеграції на тлі спроб В. Януковича та його оточення встановити у державі авторитарний режим спровокували масштабний громадянський вибух наприкінці 2013 р., причиною якого стали відмова влади від підписання Угоди про асоціацію з ЄС та побиття студентів на Майдані Незалежності у ніч на 30 листопада 2013 р. Показово, що у самій Росії не розуміли причин виступів населення проти «режиму Януковича». Натомість російські мас-медіа характеризували Євромайдан як антиросійську акцію, профінансовану США подію, що покликана «відірвати» Росію від України. Лідер російських неоевразійців Олександр Дугін взагалі висловив переконання, що Майдан фактично означав оголошення війни Росії. На жаль, у майбутньому ця теза отримала величезну кількість прихильників як серед вищих владних ешелонів, так і серед пересічних громадян. Російській Федерації вдалося інформаційно відрізати Донбас від України, спрямувати на нього потік пропаганди та дезінформації, створити через ЗМІ паралельну реальність, у якій зміна політичного керівництва у Києві сприймалася місцевим населенням не інакше як передвісник апокаліпсису³⁸⁹.

Під гаслами захисту «русского» та «русскоязычного населення» «Південного Сходу» України Росія розпочала агресію проти Української держави навесні 2014 р., анексувавши Крим та тимчасово окупувавши частину Донецької та Луганської областей. Російські спецслужби широко використовували ідеологію «русского міра» для мобілізації сепаратистських настроїв. Складові міфологеми «русского міра», як-от: «захист співвітчизників за кордоном», «відстоювання прав російськомовних людей», «збереження спільної історичної пам'яті», «відсіч націоналізму» тощо, підтримали провідники сепаратизму. Спочатку в Криму, а згодом у східних та південних областях України гасла, що збігалися з складовими ідеологеми «русского міра», стали «візитною карткою» сепаратистського руху. Активна проросійська пропаганда серед жителів Південно-Східного регіону стала причиною того, що вони почали пов'язувати сподівання на стабілізацію становища із відокремлення певних областей від України з подальшим їх існуванням у форматі державних утворень або приєднання до Росії. Водночас інспіроване спецслужбами і військовими РФ криваве протистояння у Криму мало б надати політичні й пропагандистські підстави для вторгнення російських військ у східні і південні області України, за аналогією до подій серпня 2008 р. у Південно-Осетинському регіоні Грузії.

³⁸⁴ «Русский мир» в Україні: міф чи реальність? URL: <http://firtka.if.ua/?action=show&id=20601>

³⁸⁵ Мирослав Маринович: «Одвічна місія Києва – скромна місія миротворця». URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/miroslav_marinovich_odvichna_misiya_kieva_skmromna_misiya_mirotvortsya.html

³⁸⁶ Заява Ініціативної групи «Першого грудня» про європейський вибір українського суспільства. URL: <http://1-12.org.ua/2013/02/19/1579>

³⁸⁷ Глава УГКЦ: ідея «Русского міра» базується на концепції ЦК КПРС і не має нічого спільного з Церквою. «Тиждень.іа». 2013. 20 лютого. URL: <http://tyzhden.ua/News/72807>

³⁸⁸ Звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета з приводу російської анексії Криму. Прес-центр Київської Патріархії. 2014. 19 березня. URL: <http://www.cerkva.info/uk/news/patriarkh/4574-patrzhvernennia-anshlius-krym.html>

³⁸⁹ Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму... С. 146.

Вдаючись до історичної ретроспективи, можемо припустити, що жителів Донбасу готували до відокремлення від України задовго до російської агресії 2014 р. Поширювали літературу про існування міфічного донбаського народу та особливу місію донбасівців. У листопаді 2012 р. у Донецьку відбувся форум «Донбас в євразійському проекті», який ухвалив резолюцію про референдум щодо приєднання України до Митного союзу та «возз'єднання з Росією і Білоруссю». На ньому пролунала теза про те, що «Донбас – органічна частина “русского мира”, епіцентр Новоросії – останнього оплоту і запоруки єднання України та Росії». Тоді ж, у листопаді 2012 р., вулицями Донецька пройшов «Русский марш», організований активістами організації «Донецкая республика», «Славянское единство», учасники якого несли прототипи прапора сучасної ДНР. Донбас виділявся з-поміж усіх частин України абсолютною підтримкою інтеграції у Митний союз. Від травня 2013 р. до травня 2014 р. підтримка членства України у Митному союзі разом із Росією зростає серед мешканців Луганської й Донецької областей від 62 до 68 %. Водночас кількість прихильників інтеграції до ЄС становила мізерні 13 %. У квітні 2013 р. співавтор книжки «Донбас: Русь и Украина» Сергій Бунтовський заявив: «Донбас не втратив своєї самоідентифікації. Донбасу потрібний новий проект. Але ми не можемо реалізувати його в складі сучасної України». Тож мешканці Донбасу тривалий час до фатальних подій 2014 р. жили у відмінному від України інформаційному середовищі. Масова лояльність до «русского міра» кувалася роками за повної пасивності української влади³⁹⁰.

Так звані «лідери» інспірованих Росією квазідержавних утворень ДНР та ЛНР використовували тези «русского міра» в обстоюванні свого права на відокремлення від України. Зокрема, у преамбулі одного з первісних варіантів конституції т. зв. ДНР згадки про «русский мір» займали вагомe місце: «... відчувуючи себе невід'ємною частиною “русского міра” як російської цивілізації, спільноті росіян та інших народів, мислячи нероздільність долі всього “русского міра” і прагнучи як раніше лишатися до неї причетними, лишаючись прихильними ідеалам і цінностям “русского міра” і шануючи пам'ять предків, які проливали кров за ці ідеали і цінності і передали нам любов і повагу до спільної Вітчизни, сповідуючи Православну віру (Віру Християнську Православну Кафолічну Східного Сповідання) Російської Православної Церкви (Московський Патріархат) і визнаючи її основою основ “русского міра” ... підтверджуємо державний суверенітет Донецької Народної Республіки на всій її території і створення суверенної незалежної держави, орієнтованої на відновлення єдиного культурно-цивілізаційного простору “Русского міра”, на основі його традиційних релігійних, соціальних, культурних і моральних цінностей, з перспективою входження до складу Великої Росії як ореола територій “Русского міра”»³⁹¹. Щоправда варто зауважити, що цей «русскомірський» пасаж до остаточного варіанту т. зв. «конституції» так і не увійшов³⁹².

Дестабілізація за допомогою диверсійних загонів трансформувала конфлікт на Донбасі у міждержавне протистояння у форматі «гібридної війни». Через втручання Росії у внутрішні справи сусідньої держави, анексію Криму та спроби дестабілізувати ситуацію у південно-східних областях України, що призвели до людських жертв, ідеї «русского міра» цілком закономірно втратили значну частину своїх прихильників³⁹³. Так, ідею відділення від України підтримали у березні 2014 р. менше 10 % громадян³⁹⁴. Негативне ставлення до президента РФ В. Путіна, який уособлював на той момент для українців Російську державу та ідеологію «русского міра», за рік зросло від 40 % до 76 %. За цього понад дві третини українців виступали за єдність держави та вступ до Європейського Союзу, що прямо суперечило ідеології кремлівського концепту.

Рішучий опір, який проявили українські захисники, став на заваді планам Кремля. Попри активні воєнні дії російських військових на Донбасі та проведення АТО, після відносної стабілізації ситуації та підписання т. зв. Мінських домовленостей ідеологема «русского міра» залишалася у публічному просторі України. Її ретрансляторами в Україні стали проросійські орієнтовані політики та громадські діячі, представники духовенства, які озвучували російські неоімперські ідеї – складові концепту «русского міра». Безвідносно до Мінських угод, Росія продовжила постачати озброєння та військовослужбовців на Донбас і створювати нові великі бази неподалік кордону з Україною. Важко не погодитись із п'ятим президентом України Петром Порошенком, який заявляв, що вважати Україну частиною «русского міра» може лише божевільний. Виступаючи у Краматорську, президент України зазначав, що чимало українських героїв поклали своє життя, щоб захистити український народ від «русского міра», а понад 6,5 тис. цивільних жертв стали результатом експерименту, який «русский мір» хотів провести над Україною.

³⁹⁰ Боровик В. Який Донбас потрібний Україні. *Тиждень.ua*. 2021. 20 жовтня. URL: https://zaxid.net/yakiy_donbas_potribniy_ukrayini_n1528546

³⁹¹ Конституція ДНР: русский национализм, клерикализм и капитализм. URL: https://pikabu.ru/story/konstitutsiya_dnr_russkiy_natsionalizm_klerikalizm_i_kapitalizm_3229266

³⁹² Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. 2-ге вид. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2018. С. 13.

³⁹³ «Русский мир» в Україні: міф чи реальність? ...

³⁹⁴ Опитування: Сепаратистські ідеї не підтримує переважна більшість українців. *Тиждень*. 2014. 11 квітня. URL: <http://tyzhden.ua/News/107373>

Так, 24 серпня 2015 р., виступаючи у Києві на урочистому прийнятті з нагоди Дня Незалежності України, П. Порошенко, говорячи про Мінські угоди, запевнив, що Україна не потрапить у розставлений В. Путіним капкан, адже захищає «не лише Україну, але й цивілізаційні цінності демократичного світу», міжнародне право, державний суверенітет та територіальну цілісність, «Я наголошую – те, що відбувається в Україні – це продовження творення Європи»³⁹⁵, – стверджував П. Порошенко.

«Русский мир» обмежився частиною Луганщини та Донеччини, де активність російських спецслужб була найбільшою. Місцеві еліти вагалися і загравали із проросійськими силами, а правоохоронці не діяли або й зраджували присязі³⁹⁶. Російському ідеологічному концепту вдалося обмежитись частиною Донецької і Луганської областей, однак він же став причиною небаченого патріотичного підйому та протидії сепаратизму на решті території України. Події, що супроводжували звільнення Харківської ОДА, та травневі події в Одесі засвідчили, що «Новоросія» є мертвнонародженою ідеєю кремлівських політтехнологів. Військове протистояння у зоні АТО, низка втрат і перемог української армії стали реальністю, під тиском якої Кремль змушений був змінювати не лише свої перспективні плани, а й риторику, що використовувалася на внутрішньому та зовнішньополітичному рівні³⁹⁷. Секретар Ради з національної безпеки і оборони України Олександр Турчинов у 2016 р. виклав своє розуміння «русского міра»: «Для мене “русский мир” – це російські танки, російські системи залпового вогню, тисячі убитих українців. І той, хто “за” такий “русский мир”, підлягає, вибачте, ув’язненню на тривалий термін або знищенню». Українські політики шукають «русский мир» в усіх проявах, які, на їхню думку, несуть небезпеку для України»³⁹⁸.

Виразно «русскомірской» залишалася риторика перших осіб квазіреспублік «Л/ДНР». Зокрема «лідер» одного із утворень Ігор Плотницький у вересні 2017 р. проголошував: «Київський режим тягне Україну в НАТО, а народні республіки Донбасу ідуть в «русский мир», закладаючи основи творення і процвітання». Промовистою стала і його характеристика сутності патріотизму, який, за його словами, виявляється «в об’єднанні зусиль і здібностей заради творчих справ на благо великої і малої Батьківщини ... навігатором загального руху є історія, традиція і духовність “русского мира”, оскільки це неодмінні умови успіху. Якщо історія “русского мира” – переможна, традиції – будівничі, а духовні устремління високі й чисті – такими ж стануть для Донбасу сучасність і будучина». Не менш виразні відкриття стосувалися російської мови, що, за словами лідера ЛНР, є кращим «тренером інтелекту, могутнім прискорювачем розумового розвитку дітей, золотим ключем до скарбниці культури і науки». Заявивши, що мешканці Донбасу на справі довели, що достойні бути громадянами Росії, І. Плотницький врешті виголосив, що «Росія знову стане єдиною в усіх сенсах. Російські землі і російські люди – воз’єднуються! “Русский мир”, як і російська душа, будуть безкінечні! Це і є головна мета, головний напрям патріотизму. Заради цього варто жити і працювати!»³⁹⁹.

Попри втечу з країни після Революції гідності більшості одіозних політиків із Партії регіонів, частина з них залишилася у країні, до того ж продовжила займатися політичною діяльністю. Відсутність претензій з боку правоохоронних органів дала змогу і надалі спокійно працювати проросійським політикам та політичним силам, які хоч і не так активно, як раніше, але все ж залишалися рупорами для поширення антиукраїнських ідеологічних наративів. Ключовими для їхньої риторики стали заперечення факту російської військової агресії проти України, а також тези про «братовбивчу війну» і нібито «громадянський конфлікт» на Сході України. Такі наративи поширювали підконтрольний В. Медведчуку громадський рух «Український вибір», «Опозиційний блок», «Відродження» та інші партійні клони. Також спостерігався процес створення нових, більш радикальних сил на зразок партії «За життя» Вадима Рабіновича та руху «Наші» Євгена Мураєва. Під виглядом соціальної реклами політичні сили здійснювали і продовжують реалізовувати масштабну інформаційно-пропагандистську кампанію, наголошуючи на економічних вигодах, які нібито має отримати Україна від вступу до Митного союзу із Росією, Білоруссю та Казахстаном. Часто проросійські політики використовували російські меседжі та російську Церкву як крайній засіб для мобілізації проросійського електорату перед місцевими виборами⁴⁰⁰. Зокрема, до таких прийомів політичної боротьби вдавався В. Медведчук: контроль над потужним медіа-ресурсом, якими є телеканали 112-й та NewsOne.

³⁹⁵ Виступ Президента України Петра Порошенка на урочистому прийнятті з нагоди Дня Незалежності України 2015. 24 серпня. URL: <https://vatican.mfa.gov.ua/news/39328-vistup-prezidenta-ukrajini-petra-poroshenka-na-urochistomu-prijnyatti-z-nagodi-dnya-nezalezhnosti-ukrajini>

³⁹⁶ Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму... С. 165.

³⁹⁷ Там само. С. 166.

³⁹⁸ Олександр Турчинов: «Коли говорять, що з Путіним можна домовитися, я в це не вірю». *LB.ua*. 2016. 4 листопада. URL: https://lb.ua/news/2016/11/04/349877_aleksandr_turchinov_kogda_govoryat.html

³⁹⁹ Російські землі і русские люди – воссоединятся! – Плотницький обозначив цели луганского патриотизма. *Новороссиа*. 2017. 24 сентября. URL: <http://rusmir.su/novorossiya/98195-rossiyskie-zemli-i-russkielyudi-vossoedinyatsya-plotnickiy-oboznachilceli-luganskogo-patriotizma.html>

⁴⁰⁰ Війна і «русский мир». Фонд «Демократичні ініціативи імені Лька Кучеріва». URL: <https://dif.org.ua/article/viyana-i-russkiy-mir>

Вільна діяльність проросійських політичних сил, які вказують на необхідність примирення з Росією через визнання «законності» анексії АР Крим, свідчить про недооцінку представниками влади та громадянського суспільства тієї загрози, яку становить поширення ідеології «русского міра» для національної безпеки України. Особливо загрозливим це виглядає в умовах, коли ніщо не вказує на готовість Росії концептуально погодитися з українською культурною окремішністю та політичним суверенітетом, відступивши від імперської геополітики XIX ст. на користь новочасних цінностей та ідентичностей, характерних для XXI ст.⁴⁰¹. І справді, завдяки своєму впливу на РПЦ, а отже, на УПЦ МП, кремлівські пропагандисти переконували, що в українському православному християнстві єдина справжня канонічна Церква – УПЦ МП, категорично заперечуючи створення незалежної Православної Церкви в Україні та визнаючи легітимність лише УПЦ МП. Риторика церковників УПЦ МП загалом схожа до риторики проросійських політиків. Водночас скандали навколо відмови духовників УПЦ МП проводити обряди похоронів час від часу збурювали українське суспільство, створювали додаткові проблеми та роз'єднували українців замість того, щоб об'єднати всі патріотичні сили задля відновлення соборності, державної цілісності⁴⁰².

Цілковиту рацію має академік Володимир Горбулін, який зазначив, що «концепцію “русского мира”, яка де-факто перетворилася на відверто нацистську й шовіністичну, слід заборонити на міжнародному рівні – так само, як свого часу заборонили нацистську. І для людей (або держав), котрі її просувають, мають бути такі самі правові наслідки, як і для послідовників нацистської ідеології. Адже насправді, говорячи про практичне вираження концепції “русского мира”, ми стикаємося зі справжнісіньким “православним ІДІЛом” – на Сході України діє (або діяли) відразу кілька різних “православних армій”, що творять такі безчинства, які навіть бойовикам ІДІЛу не спадали на думку»⁴⁰³.

Отже, Південно-Східний регіон за матрицею своїх світоглядних і ціннісних уподобань залишався вкрай сприятливим плацдармом для поширення ключових ідей «русского міра». Українські політики використовували питання взаємин та тяжіння до Росії у внутрішньополітичній боротьбі. Початково його активно використовували ліві політичні партії, які, крім того, що відстоювали необхідність відновлення СРСР або ж нового міждержавного утворення між Україною та Росією, не гребували використанням цілком надуманих проблем «загрози» російській мові та «насиленницької українізації» окремих регіонів України. Партії проросійської орієнтації намагалися втримати електорат південно-східних областей України ідеями федералізації і надання російській мові статусу державної.

3.2. Російська військова експансія в Україні у контексті російських інтеграційних проєктів на пострадянському просторі

Свого часу американський геостратег Збігнев Бжезінський заявив, що розваливши Російську імперію, Україна «створила можливість для самої Росії – як держави і нації – стати нарешті демократичною і європейською». Говорячи про українську незалежність як «проросійське явище», він зауважував, що у разі збереження Росії як імперії, її народу доведеться жити «в державі злидненій і диктаторській». Як показав час, пострадянська Росія досить швидко подолала шлях від гасел розбудови громадянського суспільства та демократичної держави до визнання радянського диктатора Йосипа Сталіна «ефективним політичним менеджером»⁴⁰⁴ та військової агресії проти сусідніх держав. Одну із ключових ролей у цьому процесі відіграв філософський концепт «русского міра».

В умовах державотворчих процесів на розвалинах СРСР російська влада чітко розуміла, що лише збереження регіонального лідерства дало змогу Росії як правонаступниці СРСР зберегти за собою статус одного із полюсів сили у системі міжнародних відносин. Із цією метою Москва виступила з ініціативою створення низки політико-економічних проєктів, які на практиці мали закріпити російський контроль над більшістю пострадянських республік. Для російської політичної еліти, уособленням якої був Борис Єльцин, пріоритети полягали у забезпеченні персональної політичної першості у межах РФ та встановленні контролю над більшою частиною пострадянського простору⁴⁰⁵. Показово, що обов'язкову участь у цих проєктах, на думку російської влади, мала брати і Україна. Натомість будь-які розмови про наміри Києва здійснювати незалежну від Москви зовнішню політику провокували негативну реакцію у Кремлі. Зазвичай вона супроводжувалася погрозами з боку росіян переглянути існуючі міждержавні кордони, які ще не були демарковані. Чого лише варті недвозначні натяки мера Санкт-Петербурга Анатолія Собчака на «імовірний прикордонний конфлікт» через українську незалежність або ж скандальні сумніви прес-секретаря президента

⁴⁰¹ Рябчук М. Російський вимір «української кризи». С. 125–126.

⁴⁰² Фігурний Ю. «Русский мир» – важливий чинник агресії Російської Федерації супроти України й українців. *Українознавство*. 2016. № 3(60). С. 48–49.

⁴⁰³ Горбулін В. «2017-й: далі буде...». Ціннісні ресурси війни і миру: український формат. *Дзеркало тижня*. 2016. 2–8 липня. С. 2.

⁴⁰⁴ Давлетгильдеев Р. Добрый Грозный и Сталин – эффективный менеджер. Чиновники оправдывают спорное прошлое – лучшие цитаты. *Настоящее Время*. 2017. 22 сентября. URL: <https://www.currenttime.tv/a/28752225.html>

⁴⁰⁵ Бойко О. Д. Україна: від путчу до Пуці (серпень–грудень 1991 р.): монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. С. 318.

Росії Бориса Єльцина Павла Воцанова щодо правочинності російсько-українських кордонів. Віце-президент РФ Олександр Рущкой взагалі відкрито погрожував переглядом російсько-українського кордону, якщо українські парламентарі не відмовляться від уже прийнятого Акту проголошення незалежності України. Зрештою і сам символ демократичної Росії, російський лідер Б. Єльцин, заявив своєму українському колезі Л. Кравчуку: «Ви повинні слідувати за Росією»⁴⁰⁶. І взагалі наявність етнічних земель України в історії російської державності сприймалася як належне, натомість інша картина – як щось неприродне. «Україна і Росія – уявляються як частини єдиного історичного тіла, відторгнення однієї з частин спотворює, калічить усе тіло»⁴⁰⁷.

Становлення відносин України та Росії, що відбувалося на тлі дезінтеграції СРСР, супроводжувалося встановленням ситуативного союзу, коли політичні еліти обох тоді ще радянських республік протистояли союзному центру. Ці відносини можна охарактеризувати, як спробу використати одне одного, дуже часто у взаємовиключних цілях. Компромісний формат взаємовідносин Росії з пострадянськими республіками мала узаконити утворена СНД. Погоджуючись на дещо формалізовану незалежність сусідніх держав, Кремль планував отримати необмежений доступ до їхніх ринків зі збереженням свого політичного та економічного впливу. Пріоритетним для Росії у цьому вимірі залишався паливно-енергетичний комплекс, нафтопереробна, хімічна, металургійна промисловість, тобто усі ключові елементи, які формували основу економіки СРСР. Також важливим питанням порядку денного було створення військово-політичного союзу, який мав зберегти усю військову потугу Радянського Союзу, а також був здатний ефективно протистояти імовірним загрозам. Із цією метою у травні 1992 р. у Ташкенті лідерами Росії, Казахстану, Вірменії, Киргизстану, Узбекистану, Таджикистану було підписано Договір про колективну безпеку. При його підписанні у статутних документах навмисно не було визначено статусу цього утворення, оскільки існувала думка про те, що пострадянські республіки підтримають еволюцію СНД у напрямку об'єднання в єдину державу, адже їм не буде вигідно існувати без Росії. Українське керівництво, на чолі з Л. Кравчуком, розглядало СНД винятково як інструментарій «цивілізованого розлучення», відхиляючи усі пропозиції щодо перетворення СНД у наддержавне утворення. «СНД – це форма співробітництва незалежних держав, які самостійно відповідають за свій внутрішній розвиток і відносини з іншими країнами» – заявив Л. Кравчук⁴⁰⁸.

Зневажливе ставлення російської політичної еліти до незалежності сусідніх країн не сприяло встановленню добросусідського діалогу. Щодо культурної та релігійної спорідненості офіційна Москва усіма своїми діями вказувала на «російськість» першоджерела державотворчих процесів, намагаючись і надалі відігравати роль «союзного центру». Російський ядерний потенціал, а згодом і ядерна монополія РФ у регіоні лише посилили у російському суспільстві потенційно небезпечні переконання про великодержавний статус Росії та її окрему «історичну місію», трактування якої, щоправда, губилося у вирі дискусій щодо майбутнього шляху розвитку держави. Окремі російські політики із т. зв. націонал-патріотичного середовища, окрім закликів до відновлення Росії як «великої держави», активно обстоювали тезу про цілковиту «нежиттєздатність» колишніх радянських республік без Росії. В окремих випадках їхні гасла та пропозиції були досить провокативними. Як тут не згадати слова голови Комітету Держдуми РФ у справах СНД К. Затуліна, який наголошував, що багато з нових держав «приречені стати нашими сателітами чи померти»⁴⁰⁹. Така риторика через багато років по тому трансформувалася у головний ідеологічний концепт «русского міра», який можна висловити відомою фразою «хто не з нами – той проти нас».

Запропонований формат СНД у його «російському трактуванні» не отримав належної підтримки з боку інших незалежних держав, зокрема і України. Відтак розрахунок на можливість впливу на сусідні держави, передусім на Україну, через діяльність різних міждержавних формацій, не виправдав себе. Імовірно саме через це російська сторона розгорнула масштабну інформаційно-пропагандистську кампанію проти національно-культурного відродження сусідньої держави, яка охопила майже всі аспекти культурно-ціннісної сфери. Особливого поширення набуло навішування ярликів та стереотипів навколо незалежності України. Воно проявлялося у формі іронічних висловлювань, покликаних поширити і популяризувати ідеї щодо утворення т. зв. Слов'янського союзу, існування «спільної історії»⁴¹⁰, повернення до патерналістського типу держави⁴¹¹. Риторика влади підхопила російська преса того часу, зокрема й ліберальна, яка в унісон із українофобами у російському політикумі публікувала матеріали про «спроби захоплення» Україною радянського Чорноморського флоту, а також «окупацію міста російської морської слави» – Севастополя. Слід

⁴⁰⁶ СРСР № 2. Як Україну намагалися втягнути у новий Союз. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/26/66360/>

⁴⁰⁷ Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ, 2018. С. 352–353.

⁴⁰⁸ Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ: «РІЦ УАННП», 1997. С. 336.

⁴⁰⁹ Романюк П. Стати сателітами чи померти? *Політика і час*. 1994. № 5. С. 3.

⁴¹⁰ Удод О. А. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування й роздуми. *Український історичний журнал*. 2005. Вип. 2. С. 168.

⁴¹¹ Кульчицький С. В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття. *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 3–4.

зауважити, що проблема Криму у 1990-х роках сформувала у російсько-українських відносинах т. зв. «кримський вузол», розв'язати який тодішнім політикам виявилось не під силу і який, як показав час, став ціллю для російської експансії та розгортання війни проти України.

У першій половині 1990-х років російські парламентарі неодноразово ухвалювали резолюції з вимогами «повернення» Криму та Севастополя. Імовірно, що таким чином вони, з одного боку, намагалися отримати додаткові бали у політичній боротьбі, а з іншого – перевести фокус уваги суспільства з наявних соціально-економічних проблем на претензійні дискусії щодо підстав перебування окремих територій України під владою Києва. А 21 травня 1992 р. російський Парламент ухвалив Постанову № 2809-1, яка позбавляла юридичної сили Постанову Президії Верховної Ради РРФСР «Про передачу Кримської області з складу РРФСР до складу УРСР» від 5 лютого 1954 р.⁴¹². Згодом ВР РФ було доручено розглянути питання статусу Севастополя, федеральний статус якого було оголошено відповідною Постановою від 9 липня 1993 р.

Цікаво, що критика на адресу влади через начебто «помилкове» включення до складу України її південних та східних територій звучала задовго до розпаду СРСР. Опублікований у 1970 р. маніфест анонімних «російських патріотів» назвав історичною несправедливістю той факт, що кордони України «не відповідають етнографічним»⁴¹³. Власне кредо презентував дисидент Олександр Солженіцин⁴¹⁴, який переконував, що в разі проголошення незалежності Україна повинна була б дозволити «самовизначитися» регіонам, де «зроду старої України не було, як ... Новоросія, чи Крим, Донбас»⁴¹⁵. Напередодні загальнонаціонального референдуму на території України щодо проголошення незалежності лауреат Нобелівської премії з літератури закликав у кожній області окремо голосувати про доцільність її подальшого перебування у складі України. Інструменти політичного тиску на Київ були апробовані уже під час перших заяв, спрямованих на підризу територіальної цілісності України та демонстрацій готовності перегляду міждержавних кордонів у випадку пручань Києва погодитися на розподіл радянської спадщини за російським сценарієм. Питання Чорноморського флоту РФ у Криму, а поряд із ним проблема кримського сепаратизму стали взаємопов'язаними явищами. Формуючи єдиний «головний біль» для України, вони стали невід'ємною складовою українсько-російських двосторонніх відносин та багаторічним чинником дестабілізації її внутрішньополітичного життя.

З огляду на відмову України від повноцінної участі у діяльності наддержавних російсько-центричних органів СНД, Кремль був змушений переглянути свою політику щодо колишніх радянських республік. Нова комплексна система примусу для держав СНД включала елементи політико-дипломатичного, економічного, інформаційно-пропагандистського і навіть військового інструментарію з широким застосуванням диверсійної діяльності, апробованої на практиці ще за часів СРСР. В українському напрямку такий підхід, зокрема, був означенований низкою криз міждержавного значення навколо розподілу Чорноморського флоту СРСР, а також формуванням проросійських сепаратистських рухів на території українського півострова. Останні особливо активно розгорталися в умовах наявності в Криму значної російської меншини, яка в силу історичних обставин та злочинної політики радянської влади становила більшість від кількості населення. Постійне апелювання окремих російських політиків до наявності великої кількості росіян у сусідній державі та необхідність їхнього «повернення» у лоно Росії дедалі більше збурювала населення. Завдяки зусиллям українських і поміркованих російських дипломатів та політиків проблемні питання міждержавних відносин, попри високу напругу, на деякий час вдалось врегулювати: Росія відмовилася на певний період від підтримки кримського сепаратизму, а доля Чорноморського флоту СРСР стала предметом переговорів, підсумком яких були славнозвісні Масандрівські угоди. Цілком очевидно, що тут давалися взнаки намагання російської влади демонструвати поступ у розбудові демократичної держави. З іншого боку, Москва фінансово не могла дозволити собі розпочинати конфлікт навколо Криму з метою його відокремлення від України. Прем'єр-міністр російського уряду Єгор Гайдар прямо говорив, що Крим повністю «зав'язаний» на Україну, і його приєднання до Росії – навіть чисто гіпотетично – просто знищить російську економіку⁴¹⁶. Окрім того, у самій РФ у цей же час розпочалася внутрішня війна з Ічкерією, яка змістила увагу з Криму на Кавказ, послабила російський військовий потенціал і, зрештою, стала болючим питанням у відносинах між Росією та демократичним західним світом. Також налагодження добросусідських відносин було важливим у контексті підписання Будапештського меморандуму, де РФ як сторона-гарант

⁴¹² Постановление Верховного Совета Российской Федерации от 21 мая 1992 года № 2809-1 «О правовой оценке решений высших органов государственной власти РСФСР по изменению статуса Крыма, принятых в 1954 году». URL: <http://base.garant.ru/6314854/>

⁴¹³ Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / пер. з англ. А. Павлишина. Київ: Дух і літера. 2018. С. 114.

⁴¹⁴ Солженіцин А. Письмо вождям Советского Союза. Публицистика: в 3 т. Ярославль, 1995. Т. 1: Статьи и речи. С. 148–186.

⁴¹⁵ Солженіцин А. Как нам обустроить Россию. Публицистика: в 3 т. Ярославль, 1995. Т. 1: Статьи и речи. С.112–13.

⁴¹⁶ Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999. Симферополь: Новый Крым, 2000. С. 14.

зобов'язувалась не порушувати територіальну цілісність України. Однак стан російсько-українських відносин щодо питання Криму у цей час став своєрідним маркером, що відображав рівень зрілості української державності. Становлення державних інститутів на тлі економічних криз, поряд із глибокою трансформацією зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних відносин, осмисленням історичної ситуації, що склалася після біполярності, пошуком і формуванням національної ідентичності у кожній країні, нестійка і кризова політична та економічна ситуація призводили, як зазначила українська науковиця Людмила Чекаленко, до проявів загострення двосторонніх відносин, несподіваної для українського середовища появи у російській політиці «пробних» шарів, спрямованих на перевірку України на міцність⁴¹⁷.

Суперечності з Україною не стали перешкодою для російського президента Б. Єльцина називати СНД дієвим механізмом вирішення проблем, пов'язаних із розпадом Радянського Союзу, зокрема розподілом його збройних сил, ядерної зброї, необхідності збереження економічних та соціальних зв'язків⁴¹⁸. Однак непоступливість України в окремих принципових для російського керівництва питаннях дала поштовх формуванню образу України як потенційного суперника за першість на пострадянських теренах. У політичному лексиконі російських політиків того часу були присутні тези про необхідність встановлення контролю над Україною, яка нібито зазіхала на все «російське». Не сприймався і переконливий аргумент, що потенційний «Союз-2» був обтяжений економічними суперечностями, які залишилися у спадок від Радянського Союзу, а саме нове об'єднання не мало належного ідеологічного обґрунтування щодо потреби свого існування. У російському суспільстві, яке переживало соціально-економічні негаразди першої половини 1990-х років і де існував запит на пошук «винних», демарш українців розцінювався як своєрідна зрада. Дедалі частіше учорашніх «молодших братів» сприймали, як джерело потенційної загрози для добробуту населення Росії. Численні дискусії, соціальна напруженість та велика увага до цього питання з боку ЗМІ викликали ілюзію «ворожого оточення» навколо Росії, до якого належали усі без винятку держави, з якими межувала Російська Федерація.

Нові підходи зовнішньої політики російського керівництва щодо сусідніх держав були сформовані у створеній Радою із зовнішньої та оборонної політики РФ «Стратегії для Росії». До слова, очолював цю раду уже раніше згадуваний Сергій Караганов. Обстоюючи тезу про «нежиттєздатність повністю незалежних держав після розпаду СРСР» та про «неминучість» інтеграції у стратегічній перспективі пострадянських республік, автори документа переконували, що «ситуація в Україні є нині найбільш серйозним довготерміновим зовнішньополітичним викликом безпеці й внутрішній стабільності Росії»⁴¹⁹. З огляду на це, у Росії нібито залишався один із двох можливих варіантів подальшої зовнішньої політики: або курс на об'єднання з більшістю республік колишнього СРСР і створення нової федеративної держави, або курс на збереження незалежності цих держав в обмін на «отримання необмеженого доступу на їх ринки товарів та послуг, а також створення ефективного військово-політичного союзу»⁴²⁰. Тобто йшлося вже не про інтеграцію через територіальне та політичне об'єднання, а про формування політичних, військово-політичних та інших можливостей взаємодії.

Розуміючи складність перемовин із Києвом, а також не маючи змоги зламати його опір тиском ззовні, російські націоналістичні інтелектуальні кола пропонували розхитувати ситуацію усередині України⁴²¹. Вказуючи на неможливість становлення стійкої геополітичної системи внаслідок інтеграції РФ та України, російський неоевразієць О. Дугін заявляв, що «Москва повинна активно включатися в перебудову українського простору за єдино логічною і природною геополітичною моделлю»⁴²². Окресливши стан відносин Києва і Москви у форматі т. зв. «української проблеми», російський євразієць переконував, що вона «є головною та найсерйознішою», яка стоїть перед Кремлем. Існування України у її суверенних кордонах ототожнювалось зі нанесенням «жахливого удару» геополітичній безпеці Росії, рівнозначного «вторгненню на її територію». Саме тому у візії О. Дугіна подальше існування унітарної України було неприпустимим, а її саму слід було розділити на декілька поясів, що відповідають гами геополітичних та етнокультурних реалій⁴²³.

Російська влада сконцентрувала зусилля на реалізації здебільшого прикладних проектів економічної інтеграції, не відмовляючись, звісно, від спроб встановлення політичного домінування. Одним із них стало створене у 2001 р. Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС), до якого увійшли Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан. На основі Договору про колективну безпеку у 2002 р. була створена Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ), яка намагалася наслідувати діяльність НАТО у сфері колективної безпеки, однак винятково на пострадянському просторі. На практиці вона відігравала роль багатofункціональної міжнародної організації, що була

⁴¹⁷ Чекаленко Л. Росія contra України. *Зовнішні справи*. 2015. № 10. С. 18.

⁴¹⁸ Єльцин Б. Н. Записки президента. Москва, 1994. С. 105.

⁴¹⁹ Стратегии для России (2): Тезисы совета по внешней и оборонной политике. *Независимая газета*. 1994. 27 мая. С. 4.

⁴²⁰ Там само.

⁴²¹ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. Москва: Арктогея, 1999. С. 348–349.

⁴²² Там само. С. 383.

⁴²³ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва, 1997. С. 379, 382.

інструментом консервації впливу РФ у регіоні. Окрім співпраці в рамках ОДКБ, Росія безпосередньо взаємодіяла з окремими країнами колишнього СРСР у сферах військово-технічного співробітництва, протиповітряної оборони, військової розвідки, спільних військових навчань. Однак у межах діяльності організацій, у яких домінували переважно російські інтереси, інтеграційна політика РФ супроводжувалася вдавненою демократичністю та відсутністю рівноправ'я серед учасників таких об'єднань.

Входження ідеологеми «русского міра» у повістку дня російського політикуму на зламі 2000-х років суттєво допомогло Кремлю у популяризації російських інтеграційних проєктів. І хоча, за словами одного з основоположників ідеологеми Петра Щедровицького, «русский мір» був своєрідною формою адаптації Росії до глобалізації, де через створення власного глобального ціннісного простору вона намагалася захистити себе, зміст ідеологеми був значно прозаїчнішим. П. Щедровицький, звертаючись до російської влади, визнавав, що «росіяни за межами РФ – це наша імунна система щодо тієї глобалізації, яка нагряне не через рік чи два, а через 50 років»⁴²⁴. Втім, першочергова цінність «русского міра», крім гуманітарного супроводу, полягала у тому, що проєкт, не будучи обмеженим кордонами національної держави, ставав гнучким інструментом в обґрунтуванні цілей та методів ведення російської зовнішньої політики. А в умовах, коли нове російське керівництво, на чолі з В. Путіним, зуміло призупинити дезінтеграційні процеси в РФ та надійно підпорядкувало «багатом і пряником» економічну та політичну еліту, це дало змогу перейти до реалізації реваншистської стратегії⁴²⁵. Свідченням цьому стало напруження міждержавних відносин із Україною через російські спроби встановити контроль над Керченською протокою та акваторією Азовського моря. Конфлікт навколо острова Тузла супроводжувався намаганням РФ з'ясувати реакцію світової співдружності на конфлікт із Україною та випробувати на практиці нову ухвалену воєнну доктрину з відстоювання «російських інтересів». Неоднозначні заяви політичних і громадських діячів РФ про історичну та законну належність острова Росії за фактом мали закріпити за новим господарем Кремля статус «збирача російських земель». І лише рішучі дії української влади змусили росіян відступити від своїх намірів.

Явних взаємозв'язків між «русским міром» та ініційованими Росією інтеграційними проєктами на перший погляд не було. У таких інтеграційних об'єднаннях, які, за задумом РФ, позиціонувалися винятково як політичні чи економічні, роль соціокультурних чинників зазвичай не була озвучена на загал. Натомість, відіграючи роль світоглядного рушія політичних та економічних процесів, концепт «русского міра» «мав зберегти культурну ідентичність та соціокультурний розвиток народів, що виникли після розпаду СРСР, а також трансконтинентальну наднаціональну спільність, що об'єднувала носіїв російської мови та культури»⁴²⁶. На практиці ж початок активного використання пов'язаного з «русским міром» інструментарію «м'якої сили» у зовнішній політиці дав змогу поглянути на ініційовані Росією інтеграційні проєкти щодо сусідніх держав із боку імовірної імперської реставрації. Комплекс зовнішньополітичних завдань не був обмежений лише підтримкою діаспори, а й супроводжувався застосуванням культурних та інформаційних механізмів. Так звана «м'яка сила» охоплювала використання у державній політиці інформаційних, гуманітарних і культурних механізмів.

На президентських виборах в Україні у 2004 р. політичне керівництво РФ активно підтримувало вихідця з Донбасу В. Януковича. Противник НАТО, активний «поборник православ'я» та російської мови як другої державної, а також прихильник поглиблення участі України в ініційованих Росією інтеграційних процесах В. Янукович чи не найкраще підходив на роль ставленника Москви. Однак, попри значні фінансові вливання російських коштів у формування лояльного до РФ лобі у політичній верхівці України, події Помаранчевої революції у листопаді 2004 р. зруйнували російські плани. Перемога учасників вуличних протестів, перевибори та прихід у президентське крісло лідера «помаранчевих» В. Ющенка стали уособленням поразки російської зовнішньої політики на пострадянському просторі та поставили під загрозу і так сумнівну участь у них України. Натомість російська влада була змушена вдатися до «технології превентивної контрреволюції», покликаної запобігти революції та спробам сусідніх заворушень у Росії. Уже тоді президент РФ В. Путін не приховував, що вважає українські землі споконвічними російськими територіями, які Росія втратила внаслідок розпаду СРСР. Зокрема, під час зустрічі з творчим колективом газети «Комсомольська правда» 23 травня 2005 р. В. Путін наголосив на тому, що «Російська Федерація при розвалі Радянського Союзу ... пішла на безпрецедентні в історії людства жертви, віддала десятки тисяч квадратних кілометрів своїх споконвічних територій»⁴²⁷.

Проевропейська спрямованість зовнішньої політики України, яку демонструвала нова влада держави, призводила до постійних зауважень із боку російських партнерів. Здавалося, що навіть на тлі усіх внутрішніх суперечностей станом на середину 2000-х років вона мала усі шанси на отримання Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ), а також поглиблення відносин із Європейським Союзом. Росія мобілізувала весь арсенал своєї дипломатії та спецслужб для перешкодження курсу України

⁴²⁴ Русский Мир: восстановление контекста. URL: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history01/shedrovitsky-russmir/

⁴²⁵ «Крим. Війна: передумови російської агресії»...

⁴²⁶ Русский Мир: восстановление контекста...

⁴²⁷ Стенографический отчет о встрече с творческим коллективом газеты «Комсомольская правда». 2005. 23 мая. URL: http://www.kremlin.ru/appears/2005/05/23/2050_type63376type63381_88557.shtml

на членство в Альянсі. Про участь останніх пізніше відкрито заявляв президент РФ Дмитро Медведєв, який хвалив Федеральну службу безпеки (ФСБ) за успішне виконання поставлених завдань в умовах, коли «у низці сусідніх держав зберігається нестабільна соціально-політична обстановка, не припинялися спроби розширення НАТО»⁴²⁸. Паралельно російська влада активізувала свої зусилля з дискредитації українців на міжнародній арені. Дипломати та перші особи держави на усіх рівнях намагалися усіляко поставити під сумнів справжність державності України, довести «штучне» походження. Президент Володимир Путін у 2008 р. «на полях» саміту НАТО переконував американського колегу Джорджа Буша у тому, що Україні не існувало як «історичної держави» у сучасних кордонах, а сама вона була складена із двох різних частин, що вже після 1991 р. не дало змоги сформувати одну об'єднану націю на її теренах⁴²⁹. Ставлячи під сумнів «включення» східних та південних регіонів України до її складу, російський президент акцентував увагу на тому, що третина населення України взагалі були етнічними росіянами. Ігноруючи результати офіційного перепису 2001 р. в Україні, В. Путін розповідав про 17 млн росіян, у той час, коли реальна кількість російської меншини була на рівні 8,3 млн осіб⁴³⁰. Російський президент зазначав: «Україна в тому вигляді, як вона існує зараз, вона була створена в радянські часи, вона отримала територію від Польщі – після Другої світової війни, від Чехословаччини, від Румунії ... Оце ж бо, від Росії величезні території отримала на сході та півдні країни. Це складне державне утворення. ... Ну, сімнадцять мільйонів росіян на Україні живе. Хто нам може сказати, що у нас там немає жодних інтересів? Південь, південь України цілком, там самі росіяни»⁴³¹. Своєю риторикою очільник РФ давав зрозуміти про наявність претензій до України щодо частини її територій, а сама вона відображала консенсус російського політикуму щодо України як «штучної конструкції». Зрештою, унаслідок позиції канцлера Німеччини Ангели Меркель та президента Франції Ніколя Саркозі очікуваного отримання Україною запрошення до отримання ПДЧ не сталося, що лише зміцнило Кремль у бажанні проводити активну експансіоністську політику, обгрунтовуючи її постулатами з доктрини «русского міра».

У тому ж таки 2008 р. Росія здійснила військове вторгнення на територію Грузії, яке закінчилось окупацією частини грузинської території і створенням на ній маріонеткових квазі-державних утворень Південної Осетії та Абхазії. Апелюючи до т. зв. «Косовського прецеденту», російська політика намагалась довести, що ці регіони теж мають право на застосування фундаментального права націй на самовизначення. Попри грубе порушення норм міжнародного права, західна спільнота, зокрема й Україна, фактично проігнорували дії РФ. Окрім того, вже наступного року новий президент США демократ Барак Обама ініціював «перезавантаження» відносин із Росією⁴³². Можна припустити, що такі кроки демократичного Заходу були розцінені господарем Кремля, як доказ його права на усю спадщину СРСР, а також і того, що будь-яке військове втручання Росії у справи сусідніх держав пройде без значних міжнародних наслідків⁴³³. Академік НАН України В. Горбулін вказував на формування в Кремля стійкого переконання щодо наявності в еліті західних країн своєрідного «мюнхенського синдрому», який полягав у готовності європейських країн до поступок агресорові за рахунок держав Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону⁴³⁴. Пасивна реакція міжнародної спільноти на порушення міжнародного права вказувала Кремлю на безкарність і заохочувала його до агресивних дій проти держав колишнього СРСР та «соціалістичного табору». Відтак він розгорнув широкомасштабну кампанію, спрямовану на підрив державного устрою України.

Того ж року і місяця, коли Володимир Путін виступив у НАТО зі знаменитою «Мюнхенською промовою», «Русский журнал» московського політтехнолога Гліба Павловського опублікував статтю під назвою «Операция “Механический апельсин”» українофобського політолога Ігоря Джадана, де фактично було викладено сценарій того, що через 6 років Росія реалізувала у Криму⁴³⁵. Показовим був стиль статті, де у характерній для ідеологеми «русского міра» формі автор пропонував «підключити до російського цивілізаційного проекту» 15–20 млн етнічних росіян із Південного Сходу України. Такі трудові ресурси, на думку політолога, мали б укріпити ядро російської цивілізації і суттєво підкріпити її претензії «русского міра» на свою самостійність, оскільки одним із головних контраргументів залишалась обмеженість демографічних ресурсів.

⁴²⁸ Василенко В. Агресія Росії: генеза, мета, способи протидії та правові наслідки. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/105356>

⁴²⁹ Путін говорив НАТО, що Україна – складна держава. URL: <https://pravda.com.ua/news/2008/04/18/3420314/>

⁴³⁰ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. *Державний комітет статистики України*. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

⁴³¹ Виступлення Володимира Путіна на самміте НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года). *УНИАН*. 2008. 18 апреля. URL: <https://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html>

⁴³² «Перезавантаження» між США й Росією: суперечливий початок. *«Радіо Свобода»*. 2009. 7 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1816868.html>

⁴³³ Кузьо Т. Війна Путіна проти України... С. 54.

⁴³⁴ Горбулін В. Крим. Війна: передумови російської агресії. URL: <https://www.mbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html>

⁴³⁵ Джадан І. «Операция «Механический апельсин». *Русский журнал*. 2008. 21 апреля. URL: <https://bit.ly/2B5mckW>

Образ «штучної» та «банкрутілої» України активно висвітлювали російські пропагандисти. Російська пропаганда стверджувала, що демократична влада в Україні, яку характеризували словом із негативною конотацією – режим, насправді є інспірованою Заходом через «кольорову революцію». Відтак він несе в собі хаос і загрозу для державного ладу Росії. Виступаючи на засіданні Державної думи, присвяченому розвитку політичної системи РФ, В. Путін у 2010 р. із цього приводу зазначив, що у жодному разі «не можна допустити українізації політичного життя Росії»⁴³⁶.

Характеризуючи російську політику щодо України, українські аналітики другої половини 2000-х років зауважували, що «улюбленою розвагою наших північно-східних сусідів були фантазії про неминучий розпад України, якщо не сьогодні, то завтра – обов'язково»⁴³⁷. І якщо раніше про це в унісон говорили неосвічені маргінали, то згодом це заняття стало популярним. Самі ж учораšní політичні маргінали стали шанованими представниками російської еліти, до думки яких прислухалися перші особи країни⁴³⁸. Спільною рисою дискусій про потенційний розпад України було те, що їх учасники погоджувалися із потребою її розчленування так, щоб Схід і Південь України стали частиною Росії, а решта теренів залишилися псевдо-самостійним утворенням під російським контролем. Західним регіонам України, які б не бажали брати участь у «возз'єднанні», пропонувалося йти власним шляхом, навіть із можливістю приєднання до Польщі. Попри те, що Кремль безпосередньо не брав участі у таких дискусіях, середньостатистичному політичному оглядачеві було цілком очевидно, що їх тип і зміст вкладалися у т. зв. план-мінімум російської політики у найближчій перспективі: Східну та Південну Україну й Крим слід «повернути» Росії.

Питання гіпотетичного розподілу України, за аналогією до Чехословаччини напередодні Другої світової війни, було в центрі уваги російських експертних середовищ. Російський політолог Дмитро Тренін зауважував, що «починаючи з Помаранчевої революції та інтересу України до членства в НАТО, деякі не зовсім академічні кола в Москві обговорювали геополітичну перебудову Північного Причорномор'я, у якій південь України від Криму до Одеси відокремитися від Києва та сформує дружню Москові буферну державу»⁴³⁹. Зокрема, у 2009 р. уже згадуваний російський політолог С. Караганов, на той час директор Інституту Європи Російської академії наук (РАН), розглядав Україну в контексті феномену «збанкрутілої держави», де ставив її поряд із Афганістаном, Пакистаном та країнами Африки. Провідний російський експерт переконував, що сусідня держава нібито стоїть на межі некерованого стану і втрати суверенітету, а тому Росії доведеться втрутитися, щоб «зупинити її розпад». Єдиною перешкодою, на думку С. Караганова, було те, що Європа була неготовою надати Росії карт-бланш на те, «аби вона окупувала Україну, повністю чи частинами»⁴⁴⁰. Не виключено, що вже тоді, на зламі 2010-х років, як зауважував політолог Андрій Кулаков, «Росія вже приготувала новий сценарій для окупації України»⁴⁴¹. Ідеологічне обґрунтування цьому створювала ідеологія «руського міра».

Чергові вибори президента України знову актуалізували питання її участі в інтеграційних проєктах за участю РФ. Прихід до влади президента В. Януковича, а згодом фактична монополія пропрезидентської Партії регіонів на владу в державі, сповільнили існуючий євроінтеграційний курс. Офіційний Київ відверто маніпулював, намагаючись отримати вигоду і з Росії, і з ЄС. Все ж у зовнішній політиці влади відчувався відверто проросійський наратив. У середині 2010 р. в Україні було ухвалено новий Закон «Про основи внутрішньої та зовнішньої політики», який зафіксував відмову України від курсу на вступ до НАТО, закріпивши позаблоковий статус держави. І хоча пріоритетом зовнішньої політики і надалі залишилася європейська інтеграція, формальна «декларативність» цього твердження з часом лише підтверджувалася. Про політичну гру на руку Росії вказували і практичні кроки з боку українського керівництва: у квітні 2010 р. В. Янукович підписав із Росією Харківські угоди, якими було продовжено термін перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі від 2017 до 2042 рр. із подальшим продовженням ще на 5 років. Динаміка контактів між керівництвом України й Росії дала привід державним медіа говорити як про «медовий місяць» українсько-російських відносин, так і про «здачу національних інтересів».

Українська влада загалом виправдовувала покладені на себе сподівання у Кремлі і демонструвала готовність брати участь у російських проєктах. Тому до політичних контактів Києва з європейськими партнерами російська влада демонстративно ставилася байдуже. Свідченням цьому можна вважати слова президента РФ Д. Медведева, озвучені ним у 2011 р., про те, що Росія не має ніяких заперечень стосовно європейської інтеграції України. За цього обґрунтуванням такої

⁴³⁶ У Росії не можна допустити ні «українізації» політичного життя, ні тоталітаризму – Путін. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1936858.html>

⁴³⁷ Небоженко В., Леонов А. Распад Украины – сценарий геополитической катастрофы для России. 2009. 23 марта. URL: <https://vlasti.net/ru/news/40866>

⁴³⁸ Там само.

⁴³⁹ Austin G. President Putin of Ukraine? Is It Only a Question of Time before Russia Will Annex Parts of Ukraine? *The Diplomat*. 2015. 29 January. URL: <https://thediplomat.com/2015/01/president-putin-of-ukraine/>

⁴⁴⁰ Караганов С. Никому не нужные чудища. Десуверенизация Украины. *Русский журнал*. 2009. 20 марта. URL: <https://bit.ly/2rZXy1b>

⁴⁴¹ Кулаков А. Failed state, або Україна очима Росії. *Українська правда*. 2009. 23 березня. URL: <https://pravda.com.ua/articles/2009/03/23/3823825/>

позиції влади РФ було те, що Україна є суверенною державою. Намагаючись не заходити далеко, президент РФ згадував про гіпотетичні труднощі, які чекали на Україну, якщо вона все таки б наважилася відвернутися від запропонованих Росією Єдиного економічного простору та Митного союзу і продовжила рух по європейському вектору зовнішньої політики. Російський лідер на камеру журналістів вимагав від Києва чіткого визначення з ким він: «Не можна сидіти на двох стільцях, треба робити якийсь вибір»⁴⁴².

Враховуючи досвід фіаско з президентом Л. Кучмою, російська влада намагалася розставити якомога більше політичних, економічних та інших запобіжників задля уникнення повторення ситуації початку 2000-х років у майбутньому. Водночас довіра до українських партнерів спонукала російську владу робити певні поступки у відповідь. Свідченням цьому можна вважати підписання Угоди про початок процедури проведення на українсько-російському суходільному кордоні демаркаційних робіт. Усе вказувало на готовність Москви відмовитися від пакетного розгляду демаркації, де поряд із питанням морського кордону розглядалися питання суходолу, і піти на прийняття пропозиції української сторони: спочатку суходіл, потім море. Важливими, з боку геополітичних трансформацій, стали заяви щодо безпеки в Європі й Чорноморському регіоні. Існували припущення, що Росія та Україна почали підготовку до підписання нового документа, який мав визначити не тільки гарантії безпеки для України, але й сам гарантійний механізм наповнення змістом Будапештського меморандуму 1994 р. Вважалося, що РФ готова піти на такий крок в обмін на українську позаблоковість та синхронізацію зовнішньополітичних ініціатив⁴⁴³.

Участь України в ініційованих Росією інтеграційних проєктах стала основою зовнішньополітичної програми російського прем'єр-міністра В. Путіна напередодні президентських виборів 2012 р. По суті успіх усього путінського проєкту євразійської інтеграції залежав від участі в економічному та політичному союзі України. Це, зокрема, містилось «між рядками» програмної статті В. Путіна, що побачила світ у жовтні 2011 р. У ній він наполягав на необхідності створення нової інтеграційної ідеології для Росії, яка виступила б своєрідним інструментом для збереження російського впливу над пострадянським простором⁴⁴⁴. Уже традиційний перелік «переваг» інтеграції з Росією, який складали «братні зв'язки» та «спільна історія», В. Путін доповнив ідеєю про багаторівневу та різношвидкісну інтеграцію. Вона була нічим іншим, як спробою формального пояснення причин, чому за стільки років Україна так і не увійшла повноцінно в жодне ініційоване Росією утворення. Говорячи про формування Митного союзу, Європейського економічного простору (ЄЕП) та зони вільної торгівлі СНД, В. Путін зазначав, що у такий спосіб Росія намагалася створити «єдиний ринок зі своїми сусідами», задля «збільшення розмірів внутрішнього ринку, що мало зробити його більш привабливим для прямих інвестицій»⁴⁴⁵. Згідно з планами В. Путіна, будівництво Митного союзу та ЄЕП заклало основу для формування в майбутньому Євразійського економічного союзу, який мав перетворитися на «потужне наднаціональне об'єднання, що здатне стати одним із полюсів сучасного світу і при цьому грати роль ефективної “зв'язки” між Європою і динамічним Азіатсько-Тихоокеанським регіоном»⁴⁴⁶.

Ключову мету тодішнього геополітичного позиціонування Росії В. Путін вбачав у створенні нового інтеграційного проєкту для Євразії та перетворення Росії на самостійний центр інтеграції. Розпочинаючи з 1 січня 2012 р. із Єдиного економічного простору Росії, Білорусі та Казахстану, російський президент переконував, що він «буде базуватися на узгоджених діях у ключових інституційних областях – в макроекономіці, в забезпеченні правил конкуренції, у сфері техрегламентів і сільськогосподарських субсидій, транспорту, тарифів природних монополій. А потім – і на єдиній візовій та міграційній політиці»⁴⁴⁷. Щодо формування Митного союзу, ЄЕП та зони вільної торгівлі (ЗВТ) СНД зазначалося, що у такий спосіб РФ «поєднує намагання створити єдиний ринок зі своїми сусідами». Це нібито потрібно для «збільшення розмірів внутрішнього ринку, що зробить його більш привабливим для прямих інвестицій»⁴⁴⁸. Інакше кажучи, Росія розраховувала завдяки більш тісній інтеграції із пострадянськими державами зробити інвестиційно привабливим власний ринок. Також було задекларовано, що Росія візьметься «просувати загальну, узгоджену позицію всіх учасників Митного союзу та ЄЕП» у взаєминах із іншими світовими регіональними об'єднаннями⁴⁴⁹.

Дійсно, будівництво Митного союзу та ЄЕП заклало основу для формування Євразійського економічного союзу, який мав стати потужним наднаціональним об'єднанням, яке здатне

⁴⁴² Украина: хроника евразийского раскола. URL: <https://tass.ru/ukraine/predystoriya/1604254>

⁴⁴³ Кулик В. Російська політика на пострадянському просторі. *Український журнал*. 2010. № 9. С. 17–20.

⁴⁴⁴ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 30 ноября 2016 г.). URL: https://archive.mid.ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/sKNonkJE02Bw/content/id/2542248

⁴⁴⁵ Путин В. О наших экономических задачах. *Единая Россия*. 2012. 30 января. URL: <http://putin2012.ru/#article-3>

⁴⁴⁶ Путин В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня. *Известия*. 2011. 3 октября.

⁴⁴⁷ Там само.

⁴⁴⁸ Путин В. О наших экономических задачах...

⁴⁴⁹ Путин В. Новый интеграционный проект для Евразии...

відігравати роль одночасно і одного з полюсів сучасного світу, і ефективної «зв'язки» між Європою і Азією. Сам же Євразійський союз мав будуватися на універсальних інтеграційних принципах як невід'ємна частина Великої Європи, об'єднаної єдиними цінностями свободи, демократії та ринкових законів⁴⁵⁰.

Цілком зрозуміло, що ініційовані Москвою всі інтеграційні об'єднання мали на меті підвищити геополітичну вагу Росії у міжнародних справах. Тепер, як писав В. Путін, учасником започаткованого у 2003 р. діалогу з ЄС щодо формування спільного економічного простору від Лісабона до Владивостока мала стати не одна Росія, а очолювані нею масштабніші утворення, такі як «Митний союз», «а надалі і Євразійський союз»⁴⁵¹. Розглядаючи Євразійський союз у ролі потенційного конкурента Європейському Союзу, господар Кремля вважав, що збалансована система партнерства між ними зуміє створити реальні умови для зміни геополітичної та гео економічної конфігурації всього континенту. Така співпраця дозволила б Росії не лише увійти в глобальну економіку і систему торгівлі, але й брати участь у процесі вироблення реальних рішень, які визначають правила гри і контури майбутнього⁴⁵². Слід зауважити, що говорячи про системну кризу та тектонічний процес глобальної трансформації, В. Путін зазначав, що «колишній єдиний "полюс сили", яким були США, вже не здатний підтримувати глобальну стабільність, а нові центри такого впливу ще не готові це зробити»⁴⁵³. Звертаючи увагу передусім на передові країни Заходу, російський президент вказував, що вони замість того, щоб «служити локомотивами розвитку і надавати стійкість світовій економічній системі, дедалі більше стають причиною проблем і ризиків». Зокрема, т. зв. «експорт демократії» відбувається через силові та військові методи⁴⁵⁴. Проросійська влада України, а також конституційне закріплення позаблокового статусу України давали змогу Кремлю робити досить ліберальні за мірками сучасної Росії заяви щодо сусідніх держав. «Ми не за і не проти (асоціації України з ЄС). Це взагалі не наша справа. Це суверенне право українського народу, українського керівництва в особі президента, парламенту та уряду»⁴⁵⁵, – заявив В. Путін згодом вже у статусі російського президента. Водночас російський лідер у душі ідеології «русского міра» вказував, що «куди б Україна не йшла, обидві держави все одно колись ідесь зустрінуться»: «І як би на те, що я зараз сказав, не гнівалися націоналісти з обох боків, а націоналісти є і в нас, і в Україні, насправді воно так і є. Тому що у нас одна Дніпровська Київська купіль, у нас, безумовно, спільне історичне коріння та спільні долі, у нас спільна релігія, спільна віра, у нас дуже схожа культура, мови, традиції та менталітет»⁴⁵⁶. І дійсно, така впевненість російського президента мала усі підстави. Про привабливість східного проекту економічної інтеграції для українців свідчили дані вересневого соціопитування 2013 р., проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС). Вони засвідчували, що у разі проведення референдуму про вступ України до Європейського чи до Митного союзу з Росією, Білоруссю і Казахстаном, то за ЄС проголосували б приблизно 41 % опитаних, за Митний союз – 35 %. Коли б відбувся окремий референдум щодо вступу України до Митного союзу, 40 % громадян виступили б «за», 33 % – «проти». Підтримка євроінтеграції на окремому референдумі була вищою – 43 % респондентів були за вступ до ЄС, 30 % – проти⁴⁵⁷.

Російська впевненість у «вірності» Києва дещо змінилася, коли українська влада почала робити конкретні кроки у напрямку підписання Угоди про асоціацію з ЄС. І хоча досі складалося враження, що РФ готова миритися з намірами В. Януковича та його оточення експлуатувати і Росію, і Захід передусім заради власної вигоди, перемовини Києва з європейськими партнерами у Москві зустріли дещо стривожено. Вже зараз, через майже десятиліття з часу тих подій, тодішні заяви вищих посадових осіб РФ та України видаються не більше, ніж погано зрежисовано грою для «заспокоєння населення», однак у 2012–2013 рр., висловлюючи стурбованість щодо планів Києва у Москві, звертали увагу не на цивілізаційний, а радше на економічний чинник. Мовляв, інтеграція України до Євросоюзу могла змусити Москву подумати про захисні кроки щодо розміру мита. У серпні 2013 р. газета «Дзеркало тижня» оприлюднила матеріал авторства академіка РАН Сергія Глазєва, який окреслював комплекс заходів щодо залучення України в євразійський інтеграційний процес⁴⁵⁸. За його словами, небажання української влади брати участь у процесах євразійської інтеграції спонукає РФ до відмови від подальших спроб переконання на «найвищому

⁴⁵⁰ Там само.

⁴⁵¹ Там само.

⁴⁵² Там само.

⁴⁵³ Путин В. Россия сосредотачивается – вызовы, на которые мы должны ответить. *Известия*. 2012. 16 января – 23 января.

⁴⁵⁴ Там само.

⁴⁵⁵ Украина: хроника евразийского раскола. URL: <https://tass.ru/ukraina/predystoriya/1604254>

⁴⁵⁶ Там само.

⁴⁵⁷ За вступ України до ЄС виступають 41 % громадян, за Митний союз – 35 %. *Дзеркало тижня. Україна*. 2013. 3 жовтня. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/za-vstupukrayini-do-yes-vistupayut-41-gromadyan-za-mitniy-soyuz-35-129478_.html

⁴⁵⁸ О комплексе мер по вовлечению Украины в евразийский интеграционный процесс. *Дзеркало тижня*. 2013. 16 августа. URL: http://gazeta.zn.ua/internal/okomplekse-mer-po-vo vlecheniyu-ukrainy-v-evraziyskiy-integraciyonnyu-process-z_.html

рівні» винятково за допомогою роз'яснювальної роботи. Натомість вона повинна підкріплюватися всебічним тиском на українську владу для «створення відчуття невідворотності приєднання з метою виживання нинішньої владної еліти». Заходи такого тиску повинні одночасно відбуватися зі боку бізнесу, духовенства, громадськості, ЗМІ, експертного середовища. Окрему роль відводили у цьому процесі близькому оточенню В. Януковича, включаючи його родину та придворних олігархів⁴⁵⁹. Через багато років після публікації матеріалу автентичність документа підтверджували проросійські політики в Україні, наголошуючи на його неофіційному статусі. На тлі розмов про загрози для російського ринку, які могли становити європейські товари, а також щодо «проблемних питань» ветеринарного та фітосанітарного регулювання й енергетики і навіть запровадження чергових товарних ембарго президент РФ В. Путін вважав росіян і українців одним народом, про що заявляв і у липні 2013 р. у Києві на конференції «Православно-слов'янські цінності – основа цивілізаційного вибору України»⁴⁶⁰, і у вересні 2013 р. в інтерв'ю «Першому каналу» і агентству «Ассошійтед Прес»⁴⁶¹ та на засіданні міжнародного дискусійного клубу «Валдай»⁴⁶². На готовність України підписати Угоду про асоціацію та зону вільної торгівлі із ЄС офіційна Москва відповіла політичними погрозами, торговельними війнами і блокадами. Упродовж усього 2013 р. російська сторона чинила потужний економічний тиск, що вилився у судові позови щодо НАК «Нафтогаз України» щодо газу, який Україна не купувала у 2012 р., відмову від дій квоти щодо української металопродукції, заборону Росспоживнаглядом окремих видів українських продовольчих товарів.

У липні 2013 р. Федеральна митна служба РФ заблокувала експорт товарів українських підприємств до Росії, перевівши їх у розряд ризикованих. Коментуючи подальше зняття показової блокади українського експорту до Росії, радник президента РФ С. Глазьев цинічно пояснював, що Росія «про всяк випадок» готується до жорсткішого митного адміністрування, якщо раптом Україна «здійснить цей самовбивчий крок, підписуючи Угоду про асоціацію з ЄС»⁴⁶³. Посилення митного адміністрування, за його словами, мало відбутися задля уникнення реімпорту європейських товарів через українську територію. Водночас наявні спільні проекти з Україною, зокрема в галузі атомної енергетики, оборонно-промислового комплексу, ракетно-космічної, авіаційної промисловості, могли бути переглянуті у бік їх скорочення. Це пов'язували з гіпотетичним взяттям Україною на себе жорстких зобов'язань із дотримання європейських технічних регламентів⁴⁶⁴. В інтерв'ю одному із федеральних російських телеканалів С. Глазьев взагалі заявив, що Україна ризикує перестати бути стратегічним партнером для РФ, наголосивши, що, «підписання проекту угоди України про асоціацію з Європейським союзом спричинить незворотне довгострокове погіршення торгово-економічних відносин із Росією, Білоруссю і Казахстаном»⁴⁶⁵. А в інтерв'ю газеті «Коммерсант Україна» 2 вересня 2013 р. навіть звинуватив Україну у тому, що «вибравши асоціацію з Євросоюзом, Україна відмовляється від виконання ст. 13 договору про дружбу, співпрацю і партнерство з Росією»⁴⁶⁶.

Зі свого боку, глава російського уряду Д. Медведев 23 вересня 2013 р. зазначив, що у разі підписання Угоди про асоціацію з ЄС для України особливий режим, партнерський режим закінчиться. «Так, ми ... будемо торгувати, але це буде торгівля така ж, як ми ведемо з нашими іншими партнерами – без будь-яких привілеїв і, навпаки, може бути, навіть з обмеженнями»⁴⁶⁷, – заявляв російський прем'єр.

Відмова України від євроінтеграції на тлі спроб В. Януковича та його оточення сформувані у державі авторитарний режим стала причиною масштабного громадянського спротиву наприкінці 2013 р. Не розуміючи причин масових виступів населення проти влади, українську Революцію гідності в РФ сприйняли як пряму загрозу російському домінуванню у регіоні. Російські мас-медіа характеризували Євромайдан як антиросійську акцію, профінансовану США подію, яка повинна «відірвати» Україну від Росії. У наданні негативних епітетів подіям у сусідній державі вправлялися численні політичні оглядачі з федеральних каналів РФ.

За окреслених загальних тенденцій, найгостріша в новітній історії України політична криза початку 2014 р., яка спровокувала вакуум державної влади, послабила контроль центральної влади над складними процесами у державі, оголивши і так чутливі проблеми. Як влучно зауважила

⁴⁵⁹ О комплексе мер по вовлечению Украины...

⁴⁶⁰ Конференция «Православно-славянские ценности – основа цивилизационного выбора Украины». 2013. 27 июля. URL: <http://www.kremlin.ru/news/18961>

⁴⁶¹ Интервью «Первому каналу» и агентству «Ассошійтед Пресс». 2013. 4 сентября. URL: <http://kremlin.ru/news/19143>

⁴⁶² Заседание международного дискуссионного клуба «Валдай». URL: <http://www.kremlin.ru/news/19243>

⁴⁶³ Росія готує реакцію на «самовбивчу» асоціацію України з ЄС. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/18/6996231/>

⁴⁶⁴ Против ТС выступают люди, далекие от жизни. *Вести*. 2013. 21 августа.

⁴⁶⁵ Радник Путина: Украина перестанет быть стратегическим партнером. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/27/6996699>

⁴⁶⁶ «С подписанием СА Украина перестает быть не просто стратегическим, но даже полноценным партнером». *Коммерсантъ. Украина*. 2013. 3 сентября.

⁴⁶⁷ Партнерский режим с Россией у Украины закончится с ассоциированным членством в Евросоюзе – Медведев. *ТАСС*. 2013. 23 сентября. URL: <http://www.itar-tass.com/c12/886270.html>

українська дослідниця Л. Якубова, у той момент батькам-натхненникам, а також і наївним прибічникам ідеї дефрагментації України здавалося, що варто лише підштовхнути, і це штучне утворення (failed state) розвалиться наче картковий будиночок⁴⁶⁸. На це і розраховували російські неоімперські кола, які вважали, що «русскій мір» сам по собі є достатнім аргументом на користь розширення державних кордонів РФ і слугуватиме запорукою їх стабільності. Недостатнє врахування російськими політтехнологами особливостей регіональних спільнот загальнувало поширення цього неоімперського проекту на теренах України. Поза тим, міцність та заплутаність «кримського вузла» не доводиться применшувати⁴⁶⁹.

Не стояли осторонь і т. зв. російські інтелектуали, які були дотичні до поширення нарративу ідеологем «руського міра». Зокрема, євразієць-українофоб О. Дугін взагалі заявив, що події Євромайдану фактично означали оголошення війни Росії. На тлі масової істерії стосовно «фашистського перевороту у Києві», «незаконної київської хунти» та «нагальної необхідності врятувати російськомовне населення України від фашистів-бандерівців» 23 лютого 2014 р. у Москві відбувся мітинг, на якому заступник голови Державної думи РФ В. Жириновський закликав до поділу України, направлення російських «добровольців», які мали проголосити «державу Малоросія» зі столицею у Харкові⁴⁷⁰. «Ініціатива» В. Жириновського полягала у розподілі України, де було запропоновано Буковину віддати Румунії, Закарпаття – Угорщині, п'ять західних областей – Польщі, а південно-східні області забрати до складу Росії. З цією метою на адресу міністерств закордонних справ цих держав були відправлені відповідні побажання.

Втеча В. Януковича та перемога учасників Революції гідності над спробою встановлення авторитарного режиму вказували на те, що українське суспільство здебільшого не готове до спроб нав'язати йому чужу волю та визначати замість нього пріоритети свого розвитку. Ініційований проросійською владою та й самою Росією «русскій мір» в Україні не зустрів тієї підтримки, на яку очікували його ініціатори. Видавалось цілком закономірним фактом, що при поступі євроінтеграційного курсу російські євроінтеграційні проекти для нової української влади можуть стати другорядними. Відтак, користуючись анархією у державі та самоусуненням від влади через втечу з Києва, а згодом і з території України чинного президента, Росія розпочала приховану військову агресію проти України.

Ще до втечі В. Януковича з Києва, починаючи з 20 лютого 2014 р., у Севастополі і Сімферополі за активного сприяння Росії були організовані мітинги під сепаратистськими гаслами. Ключову роль у них відіграла наявна на території Кримського півострова російська агентурна мережа, а також значна кількість спеціально завезених у Крим російських громадян, які, вдаючи з себе обурених місцевих мешканців, займалися дестабілізацією ситуації. У ніч на 27 лютого 2014 р. спецпідрозділи без розпізнавальних знаків (т. зв. «зелені чоловічки») захопили адміністративні будинки парламенту та уряду Автономної Республіки Крим, а вже наступного дня (28 лютого) депутати Верховної Ради АР Крим ухвалили рішення про призначення «референдуму» щодо статусу Криму. Російські військові підрозділи встановили контроль над об'єктами критичної інфраструктури, аеропортами, перевалами, мостами, розпочали блокування українських військових частин і об'єктів на півострові. Роботу російським окупантам суттєво спрощувало і те, що вони вже територіально розташовувалися на території Кримського півострова. Саме вони оперативного були використані для блокування українських військових частин⁴⁷¹.

На початку агресії проти України російське керівництво було переконане, що Україна не здатна чинити опір, а українці здебільшого ставитимуться до російської експансії лояльно або байдуже. Імовірно, що ставка робилася на багаторічне паралельне існування в Україні проєвропейської української та пострадянської проросійської ідентичностей, які значною мірою були спрямовані на розкол українського суспільства та були «виплекані» насадженням за допомогою інструментарію «м'якої сили» компонентів «руського міра». Окрім того, у Кремлі були обізнані з незадовільним станом армії та інших компонентів національної безпеки України. Злочинне і тривале недофінансування Збройних сил України (ЗСУ) у часи президентства Л. Кучми та В. Ющенко завершилося руйнацією всього сектору нацбезпеки у період президентства В. Януковича. Руйнування армії та флоту, зовнішньої розвідки та контррозвідки, Служби безпеки України (СБУ), Ради національної безпеки і оборони відбувалося не без участі спецслужб та агентів впливу Росії, які були широко інфільтровані у структури державного управління всіх рівнів⁴⁷². Під тиском РФ та окремих держав Заходу Україна розглядала питання оборонного будівництва як другорядні, де реформування армії по суті було зведене до скорочення її чисельності та бойового складу, а самі збройні сили

⁴⁶⁸ Якубова Л. Кримський вузол на вишиванці. *Регіональна історія України*: зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 11. С. 81.

⁴⁶⁹ Там само. С. 82.

⁴⁷⁰ Горбулін В. Крим. Війна: передумови російської агресії. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html>

⁴⁷¹ Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України “Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків”». *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/337-19>

⁴⁷² Василенко В. Агресія Росії: генеза, мета, способи протидії та правові наслідки. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/105356>

розцінювалися як рудиментарний атрибут, що ніколи не буде застосований для захисту України⁴⁷³. До того ж, починаючи з 2010 р. відбулося активне проникнення російської агентури до керівних ланок системи національної безпеки України. Російська агентура була призначена на ключові посади у секторі безпеки і оборони. Показовим стало призначення Дмитра Саламатіна, а пізніше Петра Лебедева на посаду міністра оборони України, а Олександра Якименка – на посаду голови Служби безпеки України (СБУ). Росія й агентура її спецслужб у державних органах України розгорнули системні заходи з розвалу українського сектору безпеки і оборони, чим було завдано нищівного удару обороноздатності України⁴⁷⁴. І справді, у кризовий для держави час співробітники головних управлінь Міністерства внутрішніх справ України (МВС) і СБУ на території Кримського півострова почали саботувати накази з Києва. Із 20 тис. військовослужбовців підрозділів ЗСУ, СБУ, Управління державної охорони України (УДО), внутрішніх військ МВС, розвідувальних органів, дислокованих у Криму, лише 6 тис. виїхали з окупованого півострова на материкову територію України.

Рада Федерації РФ 1 березня 2014 р. задовольнила звернення президента В. Путіна щодо дозволу на використання російських військ на території України. А 16 березня у Криму відбувся референдум щодо статусу півострова. Окупанти заявляли, що у голосуванні взяли участь понад 82 % виборців, понад 96 % із яких висловилися за «возз'єднання» з Росією. Відповідний договір про прийняття «Республіки Крим» до складу Росії був підписаний в урочистій атмосфері у Москві 18 березня 2014 р. Президент РФ В. Путін в урочистій промові з нагоди брутального порушення норм міжнародного права та територіальної цілісності сусідньої суверенної держави не цурався використовувати риторичу концепту «русского міра», а також цинічно наголошував, що українці і росіяни – це один народ. Він зазначав: «... в Україні живуть і житимуть мільйони російських людей, російськомовних громадян, і Росія завжди захищатиме їхні інтереси»⁴⁷⁵. Промова президента РФ виглядала симптомом надзвичайно небезпечної динаміки не лише російської влади, а й суспільства. Новітній «збирач русских земель» наголошував на колективному патріотизмі, невіддільному від самопожертви і навіть смерті «за вітчизну». Не забував він загадати і про «п'яту колону» та «націонал-зрадників» у РФ, «священні могили російських солдат», «Крим – батьківщину російського флоту та священну для Росії землю», «братне» співіснування народів у межах Росії⁴⁷⁶. Варто наголосити, що тоді ж В. Путін назвав Південну та Східну Україну Новоросією, по суті анонсувавши майбутнє розгортання експансії РФ вглиб України. Невизнання українською владою результатів нелегітимної зміни влади у Сімферополі та Севастополі неспроможне було вплинути на ситуацію у регіоні.

Вплив Криму на масову свідомість виявився настільки потужним, що інерція «одностайної підтримки» цементувала рейтинг схвалення діяльності В. Путіна⁴⁷⁷. Член Державної ради РФ Валентина Матвієнко на зустрічі членів Ради палати Ради Федерації з президентом РФ, яка відбулася невдовзі після анексії Криму – 27 березня 2014 р., констатувала: «Росія після історичної події – возз'єднання Криму з Росією – це вже інша країна. Такого почуття гордості, патріотизму та єднання нації наші громадяни не відчували вже давно. І такої одностайної підтримки політики президента не було за всю нову історію Росії». І дійсно, у свідомості російського суспільства культурно-географічно та історично Крим залишався територією, яка мала бути в обов'язковому порядку «повернена» Росії у межах абстрактного «русского міра». І хоча сама Росія не мала ні сил, ні ресурсів для відтворення імперії у межах запропонованого концепту, однак присутній у суспільстві запит на «велику державу», який був тісно переплетений із російським націоналізмом, завдяки анексії Криму зумів вийти на новий рівень. Саме Крим чи не найкраще підійшов на роль тієї відправної точки для повернення росіянам відчуття відновленої історичної справедливості, зміцнення почуттів повернення статусу «великої держави», забезпечення єднання та консолідації російського суспільства. «Возз'єднання» з Кримом мало настільки потужний вплив, що у публіцистиці заговорили про наявність своєрідного посткримського консенсусу, який об'єднував у поглядах на «повернення» до складу РФ якнайширших категорій російського суспільства, зокрема з числа критиків влади⁴⁷⁸. Слабкі поодинокі голоси, що закликали росіян до здорового глузду та поваги до міжнародного права всередині самої РФ, зокрема Ілля Пономарьов, Борис Немцов, Валерія Новодворська, Андрій Піонтковський, потонули у вакханалії всенародної радості від ілюзії миттєвого приростання території «русского міра» до РФ. Приєднання Криму мало колосальний ефект, насамперед у контексті трансформації суспільного пізнання, а поняття «Путін» та «Крим» стали синонімами. Навіть більше, ніж через рік, у січні 2016 р. показник підтримки анексії становив 83 % (рейтинг схвалення діяльності російського президента – 82 %). Слід додати, що не підтримували територіальне захоплення, згідно з даними російської соціології, лише 13 % росіян.

⁴⁷³ Горбулін В. Крим. Війна: передумови російської агресії. URL: <https://www.mbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html>

⁴⁷⁴ Там само.

⁴⁷⁵ Обращение Путина по Крыму 18 марта. URL: <http://news.bigmir.net/ukraine/801809-Obracshenie-Putina-Krymu--Onlajn-transljacija>

⁴⁷⁶ Там само.

⁴⁷⁷ Колесников А. Два года после Крыма: эволюция политического режима. *Carnegie.ru*. URL: <https://carnegie.ru/commentary/2016/03/10/ru-62998/iv0o>

⁴⁷⁸ Kolesnikov A. Russian Ideology After Crimea. *Carnegie.ru*. URL: <https://carnegiemoscow.org/2015/09/22/russian-ideology-after-crimea/ihzq>

Найпомітнішим інструментом міжнародної протидії діям Росії стали санкції з боку ЄС та США, які вказували, що світове співтовариство не готове прийняти дії Росії. Попри досить обмежений вплив на російську економіку, символічне значення санкцій було вкрай важливим. Проте самі росіяни, здавалося, мало переймалися тим, що їхня держава брутально порушила норми міжнародного права. Проведене фонд «Общественное мнение» наприкінці грудня 2014 р. соціологічне опитування засвідчувало оптимізм росіян щодо свого майбутнього. Якщо у лютому 57 % опитаних вважали, що живуть у розвиненій, передовій країні, то до грудня ця кількість зросла до 69 %. Кількість росіян, які вважали, що вони живуть у багатій країні, зросла від 58 до 66 %; у вільній країні – від 60 до 73 %; у країні, якої всі бояться – від 68 до 86 %; а в країні, вплив якої зростає, – від 55 до 67 %. Єдина проблема, з якою зіштовхнулася Росія, на думку росіян, пов'язана з тим, що іноземці не люблять Росію. Згідно з опитуванням «Левада-Центру» у листопаді 2014 р., 68 % респондентів вважали Росію великою державою, порівняно з 48 % у вересні 2012 р.⁴⁷⁹. Такий результат був цілком закономірним, якщо врахувати, що впродовж тривалого часу російська влада займалася політичною мобілізацією населення на «зовнішньополітичному фронті».

Стратегія такої «мобілізації» населення полягала в апробації уже відпрацьованих класичних механізмів нав'язування суспільству образів «зовнішнього ворога», відчуття Росії як «оточеної фортеці» та загального відновлення антизахідної (переважно антиамериканської) риторики⁴⁸⁰. У цьому контексті особливо епічними були міркування В. Путіна під час «прямої лінії» 17 квітня 2014 р., яку він завершив розлогим монологом про особливості «русской души», «русский культурный код», надзвичайно гнучкий і стійкий, що є основною конкурентною перевагою росіян у сучасному світі. Акцент на «русском міре» наприкінці промови не був випадковістю, а радше виглядав символічно і загрозливо. «Русская» людина, чи, сказати ширше, людина «русского міра», вона передусім думає про те, що є якесь вище моральне покликання самої людини, якесь вище моральне начало, – стверджував В. Путін. Протиставляючи російську культуру та менталітет західним, «чужим» цінностям, російський президент вихваляв «жертвність» та патріотизм «русских» людей, їхню готовність покласти життя за Вітчизну. «Звичайно, ми менш прагматичні, менш розважливі, ніж представники інших народів, зате ми ширші душею»⁴⁸¹, – апелював до співвітчизників В. Путін.

Вторгнення в Україну у риторичі російських пропагандистів було співзвучне з необхідним для російського суспільства «вставанням держави з колін». Військова агресія та остаточне руйнування міфу про «братній» український народ, схоже, не бентежили більшості росіян. Натомість, висока підтримка влади дає підстави припускати, що російське суспільство впродовж довгого часу виношувало ідею реваншу за розпад СРСР, що трактувався як «найбільша геополітична катастрофа ХХ століття»⁴⁸². Агресивну політику щодо України у Кремлі пояснювали наслідком «цивілізаційного конфлікту» із Заходом, відстоюванням росіянами виняткових прав на свободу дій на пострадянському просторі. Запроваджені міжнародні санкції російські пропагандисти трактували не як покарання за порушення норм міжнародного права, а як свідчення того, що російська влада все вчинила правильно, а Захід так і не зумів визнати Росію рівноправним партнером. Сам же господар Кремля вдався до сумнівних історичних та ідеологічних маніпуляцій для виправдання окупації Криму. У Посланні до Федеральних зборів В. Путін вжив геть курйозні квазірелігійні аргументи: «Поряд з етнічною близькістю, мовою та спільними елементами матеріальної культури, спільною, хоча й не окресленою тоді сталими кордонами територією, зачатками спільної господарської діяльності та владою князя, християнство стало могутньою духовною об'єднавчою силою, яка дозволила включити у формування єдиної російської нації та створення спільної державності кровно найрізноманітніші племена й племінні союзи всього обширного східнослов'янського світу»⁴⁸³. За словами російського президента, саме на такому духовному ґрунті предки росіян вперше і назавжди усвідомили себе єдиним народом.

Захоплення південних і східних областей України стало наступним етапом і фактично складовою маховика російсько-української війни, що набирала обертів. Як слушно зауважив Г. Перепелиця, «воєнна окупація України і ліквідація її державності розв'язувала Росії руки для поглинання всього пострадянського простору»⁴⁸⁴. Неможливість реалізації доктрини «русского міра» мирними засобами в умовах політичної кризи у сусідній державі зміцнили переконання Кремля у необхідності просування ідеології концепту в Україні винятково насильницькими засобами і в можливості відносно легкого підкорення держави, що переживала постревольційну кризу. Відтак реалізація «русского міра» як цивілізаційного проєкту перейшла в стадію підготовки та розгортання широкомасштабної

⁴⁷⁹ 68 % росіян считают Россию великой державой». *Левада-Центр*. 2014. 11 декабря. URL: <http://www.levada.ru/11-12-2014/68-rossiyan-schitayut-rossiyu-velikoi-derzhavoi>

⁴⁸⁰ Горбулін В. «Крим. Війна: передумови російської агресії»...

⁴⁸¹ Владимир Путин: Для русских на миру и смерть красна. URL: <https://regnum.ru/news/1792501>

⁴⁸² Сацький П. В. Витоки мілітаристської свідомості російського суспільства. *Історико-політичні студії. Серія: Політичні науки*: зб. наук. праць. Київ, 2015. № 2. С. 74–88.

⁴⁸³ Послание Президента Федеральному Собранию. *Президент России*. 2014. 4 декабря. URL: <http://kremlin.ru/news/47173>

⁴⁸⁴ Перепелиця Г. Віра у фетиш дипломатії як виклик національній безпеці України. *Україна дипломатична*. 2015. Вип. 16. С. 303–310.

воєнної окупації України⁴⁸⁵. Інтелектуальний супровід діям Кремля здійснювала активно поширена в публічному дискурсі т. зв. «Донбаська міфологема», яка нібито «пояснювала» загалом ситуацію в Україні, причини виникнення конфлікту в окремих її регіонах, суть «конфлікту» і позицію Росії щодо цих подій. Головною складовою російської «Донбаської міфологеми» була теза про «громадянський конфлікт», який нібито виник через проведення «каральної операції» т. зв. «київським режимом», який прийшов до влади незаконно, проти російськомовного населення Донбасу. Сам В. Путін улітку 2014 р. звертався до т. зв. «ополчення Новоросії», яке, за словами господаря Кремля, «досягло серйозних успіхів у зупиненні силової операції Києва». Дещо згодом, 24 жовтня 2014 р., він детально виклав російську версію конфлікту на Донбасі на засіданні міжнародного дискусійного клубу «Валдай»⁴⁸⁶. Слова російського президента активно підтримувало російське зовнішньополітичне відомство, яке просто рясніло заявами про утиски російськомовних громадян в Україні. Очільник МЗС РФ С. Лавров взагалі заявляв, що мета АТО полягає у тому, щоб «зрівняти із землею південний схід, щоб усі росіяни звідти пішли і, напевне». Російський дипломат також переконував, що метою української влади у подальшому є заселення цієї території тими, «хто вже буде ставитися по-іншому до історії та до культури, до дружби, до багатовікових зв'язків наших народів»⁴⁸⁷.

Військове вторгнення в Україну у РФ вперто продовжували називати «внутрішню українським конфліктом», здебільшого через те, що до літа 2014 р. конфлікт вдалося локалізувати окремими районами Донецької та Луганської областей. Російська війна проти України, яку дедалі частіше називали «гібридною», включала підривну діяльність на політичному та економічному «фронтах», торгівельну війну, територіальну дестабілізацію тощо. Зокрема, В. Путін 17 квітня 2014 р. заявляв: «Нісенітниця все це! Нема на сході України ніяких російських підрозділів, нема спеціальних служб, нема інструкторів. Це все місцеві громадяни». Він заперечував, що «зелені чоловічки» – це російські військові: «Погляньте на пострадянський простір. Там повно форми, схожої на [російську військову] форму... Підійть у крамницю в нас, і ви придбаєте там будь-яку форму»⁴⁸⁸. А через місяць президент РФ визнав, що то були російські військовослужбовці.

Поступово Кремль був змушений відмовитися від риторики про необхідність вибудовування з сусідньою державою відносин, «як з пріоритетним партнером у СНД», та «додолучення до поглиблених інтеграційних процесів». Натомість Росія декларувала зацікавленість у розвитку всього розмаїття політичних, економічних, культурних і духовних зв'язків із Україною «на основі взаємоповаги, побудови партнерських відносин при дотриманні своїх національних інтересів». Особливо цинічними були заяви про готовність РФ докладати зусиль для «політико-дипломатичного врегулювання внутрішнього українського конфлікту»⁴⁸⁹. Водночас «Кримська весна» та розв'язування війни проти України вплинула на розробку подальших інтеграційних проєктів РФ на пострадянському просторі. Не останню роль тут відіграло і громадське схвалення дій господаря Кремля. Згідно з результатами проведеного у листопаді 2014 р. соціологічного моніторингу, фахівці «Левада-центру» повідомляли, що дві третини росіян погоджувалися з тим, що можна знехтувати суверенітетом і територіальною цілісністю України⁴⁹⁰.

Пріоритетними визнавалися розвиток співробітництва з країнами-членами СНД, розширення стратегічної взаємодії з Білоруссю, інтеграція у межах Євразійського економічного союзу, зміцнення структури ОДКБ, нарощування потенціалу Шанхайської організації співробітництва (ШОС). Згадувалось і про т. зв. проєкт «Великої Євразії», за яким Москва пропонувала проєкт простору спільного розвитку країн-членів ШОС та Організації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН). Це вказувало на спроби з боку Кремля щодо консолідації низки країн, переважно з авторитарним стилем управління, на антизахідній платформі та пошук для цього відповідної економічної бази⁴⁹¹. Визначаючи беззаперечним зовнішньополітичним пріоритетом Росії «надання всебічної підтримки “русскому миру”», голова російського МЗС С. Лавров переконував, що Росія надалі енергійно відстоюватиме права співвітчизників, використовуючи для цього весь арсенал наявних засобів, передбачених міжнародним правом⁴⁹². Насторожувало, що представники найближчого оточення російського президента по суті озвучували твердження, які намагалися нівелювати статус України як суб'єкта міжнародних відносин. Зокрема, секретар Ради безпеки РФ Микола Патрушев вказував на те, що і в Російській

⁴⁸⁵ Перепелиця Г. Ідеологія «русского міра» як загроза безпеці світу та Україні...

⁴⁸⁶ Див.: Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій. (Аналітична доповідь Центру Разумкова). *Національна безпека і оборона*. № 5–6. С. 10.

⁴⁸⁷ Лавров: складывается ощущение, что цель АТО на Украине – в вытеснении оттуда русских. *TASS*. 2014, 11 августа. URL: <https://tass.ru/politika/1373542>

⁴⁸⁸ Прямая линия с Владимиром Путиным. *Президент России*. 2014, 17 апреля. URL: <http://president.kremlin.ru/news/20796>.

⁴⁸⁹ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 30 ноября 2016 г.)...

⁴⁹⁰ Дослідження Київського міжнародного інституту соціології та «Левада-Центр» (Москва). URL: <http://www.newsru.ua/arch/ukraine/27feb2009/nevzaemne.html>

⁴⁹¹ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 30 ноября 2016 г.)...

⁴⁹² Сергей Лавров. Русский мир на пути консолидации. URL: <https://rg.ru/2015/11/02/lavrov.html>

Федерації, і в Україні мешкає по суті один народ, який поки що розділений російсько-українським кордоном⁴⁹³. Керівник президентської адміністрації Сергій Іванов переконував, що українці та росіяни – один народ. «Ментально, релігійно, культурно між нами безмежно багато спільного. Включно з мовою. Єдиний слов'янський народ, тут і сперечатися нема про що»⁴⁹⁴, – переконував він. Та й сам господар Кремля вказував, що не вбачає різниці між українцями та росіянами, оскільки вважає, що це взагалі один народ⁴⁹⁵. Міністр закордонних справ С. Лавров критикував тих, хто звинувачував Росію у бажанні анексувати нові території: «спочатку ви сказали, що всіх лякають бажання Росії відновити Радянський Союз, прагнення до “збирання російських земель”. Просив би, якщо у Вас є конкретні джерела, надати цитати з виступів будь-кого з офіційних російських представників, хто б пропонував відновлювати Радянський Союз чи “збирати російські землі”. “Русский мир” – це зовсім інше питання ... це культура, мова, ціннісні та релігійні орієнтири. Можна провести аналогії (напевно, не дуже, ідеальні) з франкофонією, ібероамериканською спільнотою, заснованою іспанською мовою та культурою, інститутами Конфуція, Гете та Сервантеса ... Як будь-яка нормальна країна ... ми хочемо зберегти свою культурну спадщину»⁴⁹⁶.

Українська армія до повномасштабних бойових дій із вишколеною російською армією була неготова. Саме тому в складних умовах Україна змушена була відновити переговори з Росією. Вже 26 серпня у Мінську відбулася багатогодинна розмова президентів П. Порошенка та В. Путіна. А 5 вересня 2014 р. був підписаний протокол про припинення вогню, у якому йшлося про формування 30-кілометрової зони розмежування та про контроль україно-російського кордону фахівцями ОБСЄ. Офіційний Київ погодився надати підконтрольним бойовикам із ЛНР/ДНР територіям права автономії, не припиняючи водночас їх субсидування та обмін товарами⁴⁹⁷. Із свого боку, Росія для легітимізації псевдореспублік у серпні цього ж року відкликала своїх ставлеників над ЛНР і ДНР. На їхні місця призначили місцевих мешканців – Ігоря Плотницького, який до цього був «міністром оборони ЛНР», та Олександра Захарченка, який очолював бандформування «Оплот». Це фактично знівелювало давно розроблений проєкт «Новоросії», а разом із ним намагання росіян встановити свій протекторат над частиною територій України. Доходило до того, що російську владу критикували у середовищі російських націоналістів за «злив Новоросії»⁴⁹⁸.

У своєму посланні до Федеральних зборів РФ 2016 р. В. Путін заявив, що Росія твердо відстоює принципи справедливості, поваги та довіри. Вона також виступає «за безпеку і можливість розвитку не для обраних, а для всіх країн і народів, за повагу до міжнародного права і різноманітність світу. Проти будь-якої монополії – чи йдеться про зазіхання на винятковість, чи про спроби вибудувати під себе правила міжнародної торгівлі, обмежити свободу слова, фактично ввести цензуру в глобальному інформаційному просторі». У посланні російського президента також було наголошено на «захисті прав і законних інтересів співвітчизників, що проживають за кордоном», «консолідації співвітчизників», «розповсюдженні російської мови»⁴⁹⁹. Володимир Путін заявив: «Наша країна й надалі енергійно відстоюватиме права “русских”, наших співвітчизників за кордоном, використовуватиме для цього весь арсенал наявних коштів: від політичних та економічних – до передбаченого в міжнародному праві гуманітарних операцій права на самооборону». У характерній для «русского міра» манері В. Путін за будь-якої нагоди наголошував, що «русскімі» вважає не етнічних російських, а всіх носіїв російської та інших елементів російської культури. «Коли говорю про російських людей і російськомовних громадян, людей, які відчують себе частиною так званого широкого російського світу, не обов'язково етнічно російські люди, але ті, хто вважають себе російською людиною. З цього погляду, де б не був носій російської мови – він є громадянином “русского мира”»⁵⁰⁰.

Риторика російського президента зрештою отримала висвітлення у затвердженій у листопаді 2016 р. Концепції зовнішньої політики. Російська влада повторювала, що «невід'ємною складовою сучасної міжнародної політики стає використання для вирішення зовнішньополітичних завдань інструментів “м'якої сили”»⁵⁰¹. Водночас у документі було звернено увагу на підвищення

⁴⁹³ Николай Патрушев: «Мировое сообщество должно сказать нам спасибо за Крым». URL: <https://avmalgin.livejournal.com/5997056.html>

⁴⁹⁴ Сергей Иванов: не надо думать, будто всё решается в Кремле. Не всё. ТАСС. 2015. 19 октября. URL: <https://tass.ru/top-officials/2356242>

⁴⁹⁵ Прямая линия с Владимиром Путиным. Президент России. 2015. 16 апреля. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/49261>

⁴⁹⁶ Лавров: Россия не собирается восстанавливать СССР. РИА Новости. 2015, 12 января. URL: <https://ria.ru/20150112/1042201718.html>

⁴⁹⁷ Якубова Л., Головкин В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму... С. 171.

⁴⁹⁸ Там само.

⁴⁹⁹ Белокоз О. Нова «Концепція зовнішньої політики Російської Федерації»: деякі висновки. Майдан закордонних справ. URL: <https://www.mfa.gov.uk/publications/nova-kontseptsiia-zovnishnoi-polityky-rosiiskoi-federatsii-deiaki-vysnovky>

⁵⁰⁰ Совещание послов и постоянных представителей России. Сайт Президента России. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/46131>

⁵⁰¹ Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 30 ноября 2016 г.)...

«фактору сили» у міжнародних відносинах, що супроводжувалося уже звичними для російських зовнішньополітичних доктрин твердженнями пропагандистсько-пафосного змісту, які не мали зв'язку з реальністю.

Незважаючи на міжнародний осуд та труднощі, спричинені західними санкціями, російська агресивна риторика на зовнішньополітичній арені посилилася. Кремль стверджував, що слідуватиме цим курсом і далі, що не збирається йти назад та миритися із Заходом шляхом поступок та обіцянок «виправитися». Як заявив міністр закордонних справ С. Лавров, із політикою умиротворення Заходу на шкоду національним інтересам Росії покинчено. У самій РФ почали дедалі підвищувати градус суспільної напруги, вказуючи, що йти назад не збираються. У численних пропагандистських інтерв'ю російський президент заявляв, що був готовий завдати ядерного удару під час операції з окупації Криму в разі втручання країн Заходу. Він також повідомив, що особисто керував військовою операцією⁵⁰². Історія з Кримом ідеально вписувалася у головну міфологічну конструкцію – відновлення статусу «великої держави». Для остаточного «вставання з колін» треба було повернути ключову імперську територію, семантика якої насичена безліччю смислів – від ностальгічних до історичних, від націоналістичних до імперських⁵⁰³. Жорстка, часом наступальна, зовнішня політика вкупі з нав'язливою пропагандою з екранів російського телебачення сприяла затвердженню стереотипу про могутність Росії та її виняткове місце у геополітичній системі координат. Якщо у 1999 р. лише 31 % росіян вважали Росію великою державою, то в 2007 р. – 53 %, а в 2015 р. – 65 %. Ця ідея набула широкого розповсюдження і стала основою формування думки про те, що Росія готова повернути собі втрачений у роки краху радянської системи титул провідного світового гравця. Вплив на масову свідомість громадян і формування нової геополітичної доктрини Кремля відбувалися під гаслом необхідності об'єднання і вставання з колін «руського міра». Формуючи «руський мір» як глобальний проєкт, Росія знаходила фактично нову ідентичність, нові можливості ефективнішого співробітництва з рештою світу і додаткові імпульси власного розвитку. Цікавим було твердження голови правління фонду «Русский мир» Вячеслава Ніконова, висловлене ним уже в умовах російського вторгнення в Україну. Він зазначав, що «руський мір» є передусім питанням самоідентифікації. Є росіяни, які вже не говорять російською. Є іноземці, які вважають себе російськими або вважають своєю місією просування російської мови та культури⁵⁰⁴. «Русский мір» не знає політичних, етнічних кордонів та є транскордонною культурно-мовною спільністю, частиною якої, зокрема, є численні російськомовні діаспори наших співвітчизників, прихильність до «руського міра» у соціально-культурному та в мовному аспектах⁵⁰⁵.

На твердженні про «внутрішній конфлікт» була побудована позиція РФ про те, що для організованого протистояння українській владі т. зв. «повстанці», у світлі російських ЗМІ – вчорашні шахтарі-трактористи, на практиці ж – кадрові офіцери російської армії, утворили власні органи самоврядування (ДНР/ЛНР), із якими офіційний Київ повинен був вести прямі переговори. Активно використовуючи маріонеткові утворення, Кремль намагався демонструвати неупередженість та відстороненість від процесів у сусідній державі, які фактично сам ініціював. Окрім того, у РФ не поїмали надії на подальшу реінтеграцію України або ж утримання її у полі свого впливу. У т. зв. нормандському форматі 11–12 лютого 2015 р. лідери Німеччини, Франції, України та Росії узгодили комплекс заходів із виконання Мінських угод, більш відомого як Мінськ-2. Втім стабільного миру досягти не вдалося. Кремль та його маріонетки продовжували контролювати захоплені території, ігнорували пункти про виведення власних військ, найманців та військової техніки з Донбасу, звільнення заручників, припинення вогню та наступальних дій. Водночас росіяни звинувачували владу України у відмові від виконання т. зв. політичної частини Мінська – проведення виборів на непідконтрольній території, фактично «під дулами російських автоматів».

Важливість реалізації Мінських угод для втілення у життя нової російської стратегії щодо України була акцентована у тезах робочої групи Ради зовнішньої і оборонної політики РФ, які побачили світ у травні 2016 р., у них провідні російські фахівці визнали, що діями в Криму та розв'язуванням війни в окремих регіонах Донецької та Луганської областей України Росії вдалося виконати «програму-мінімум», зупинити подальше розширення західних спілок на Україну та інші країни ті території, які були життєво важливими для безпеки Росії. З огляду на те, що «Україна швидше за все продовжить деградувати», російські експерти вказували на важливість обмеження негативного та відволікаючого впливу українського чинника на російську політику. Вказуючи на те, що т. зв. «проблема Донбасу» не мала вирішення, вважалося за доцільне, домагаючись дотримання Мінських угод, на найближчі роки максимально, наскільки це можливо, абстрагуватися від України, забезпечуючи режим кордонів. «Краще поки мати напівнезалежну, але формально українську територію, якій допомагає Росія, тобто по суті “заморожений” конфлікт», – йшлося у документі. Нові виклики та можливості для РФ в Україні, за оцінками фахівців, могли виникнути через 3–5–8 років. А наразі «корисною була б активна політика залучення цінних кадрів до роботи

⁵⁰² Горбулін В. «Крим. Війна: передумови російської агресії»...

⁵⁰³ Колесников А. Два года после Крыма: эволюция политического режима...

⁵⁰⁴ Никонов В. А. Главная тема. *Стратегия России*. 2017. № 1. С. 5–22.

⁵⁰⁵ Комарова Г. А. Русский мир в антропологическом измерении. *Бусьгинские чтения*. Казань, 2015. Т. 8. С. 85–96.

у Росії, поповнення вітчизняного людського капіталу ... Потрібно допомагати людям, які потрапили в українське лихо і бажають жити та працювати в Росії»⁵⁰⁶.

Російські експерти визнавали, що використання гасла «захисту "русского мира"» для обґрунтування доцільності застосування військової сили поза межами Росії було нереалістичним та контрпродуктивним. А тому роботу з країнами, які раніше належали до СРСР, та Російську імперію, на їхню думку, слід було все більше переносити на рівень підтримки взаємного забезпечення безпеки, зокрема від втручання ззовні у внутрішньополітичні процеси, в область ділових контактів, обміну студентами, налагодження зв'язків між організаціями та діячами культури. Реалізація таких завдань мала бути покладена на неурядові організації, які підтримувала держава і російський бізнес. «Необхідно якнайшвидше подолати залишки непристойної та шкідливої зарозумілості, коли російські ініціативи, що стосуються і союзників, висуваються без консультацій з ними»⁵⁰⁷, – йшлося у документі.

Попри те, що концепт «русского мира» виявився недостатньо універсальним та надто архаїчним для того, щоби відповідати актуальним політичним цілям керівництва РФ, говорити про відмову від нього не доводилося. Вочевидь розуміючи абсурдність тези офіційної пропаганди про «братні народи» у контексті військових дій проти сусідньої держави, значна частина російських експертів кон'юнктурно змінила пошуки складових нової моделі образу Росії, що вивела на поверхню ідеологія євразійства, відповідно до якої Росія є особливою рубіжною євразійською цивілізацією, мостом між Європою і Азією. Сама ж євразійська концепція заснована на геополітичному розумінні місії Росії як політичної, культурної, економічної сили, що на великому просторі Євразії об'єднує різні народи із різним віросповіданням та, начебто, забезпечує і гарантує їм мир, стабільність, захист та розвиток їх самобутності. Виразною ілюстрацією як спрямованості та типу політико-ідеологічного дискурсу в РФ, так і світоглядних позицій діячів із найближчого оточення В. Путіна стала програмна стаття помічника Президента РФ Владислава Суркова⁵⁰⁸. Своєрідний імперський маніфест довговічної, воєнно-поліцейської «великодержавної» Росії проголошував російського президента ледь не царем, лише якому може довіряти «глибинний народ».

Про закріплення політико-ідеологічної милітаризації країни, побудованої на філософії і апологетичі ідеї «фортеці в облозі»⁵⁰⁹, свідчило також послання В. Путіна Федеральним зборам РФ у 2018 р.⁵¹⁰. За рівнем своєї конфронтаційності воно перевершило «Мюнхенську промову» В. Путіна, яку він виголошував десятиліттям раніше, у 2008 р. Документ став фактично силовим ультиматумом Заходу та містив неприхований ядерний шантаж світовому співтовариству. Він також означав, що Росія готова платити будь-яку соціальну ціну у протистоянні з тими державами, які були віднесені до категорії «ворожих». Ця ж лінія на зміцнення збройних сил Росії, готовності на миттєву відповідь «зазіханням Заходу» була відображена й у наступному Посланні президента РФ від 20 лютого 2019 р.⁵¹¹. Про готовність РФ до поглиблення конфронтації говорили і наближені до Кремля політологи. Зокрема, відомий у 1990-х роках політолог Андранік Мігранян розповідав про «терпимість і стриманість», яку начебто демонструвала Росія щодо західних санкцій, накладених на неї за анексію Криму. Вказуючи на те, що така витримка не дала ефекту, а Європа і США дедалі більше застосовували санкції, кремлівський політолог ставив риторичне запитання, яке хоч і буцімто було адресоване владі, насправді ж мало збурити націонал-патріотичну спільноту: «Так якого ж біса ми зупинилися і спинили людей, які хотіли вирішити цю проблему раз і назавжди?»⁵¹².

Отже, після розвалу Радянського Союзу влада Російської Федерації намагалася зберігати свій вплив на пострадянському просторі, який Москва вважала зоною власних «привілейованих інтересів». Із цією метою Росія ініціювала формування низки російськоцентричних утворень, ключове значення у діяльності яких належало перебуванню України. Тому російська влада послідовно вибудовувала свою зовнішню політику у руслі жорсткого, прагматичного відстоювання національних інтересів, де головними завданнями була модернізація країни та її інтеграція у світові процеси, підтримка, просування на зовнішніх ринках російських інтересів.

⁵⁰⁶ Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов. Тезисы рабочей группы Совета по внешней и оборонной политике. С. 21. URL: https://svop.ru/wp-content/uploads/2016/05/%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%81%D1%8B_23%D0%BC%D0%B0%D1%8F_sm.pdf

⁵⁰⁷ Там само. С. 21–22.

⁵⁰⁸ Сурков В. Долгое государство Путина. *Независимая газета*. 2019. 11 февраля. URL: http://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html

⁵⁰⁹ Сурков В. Единчество полукровки. Россия в глобальной политике. 2018. 9 апреля. URL: <https://globalaffairs.ru/global-processes/Odinchestvo-polukrovki-14-19477>

⁵¹⁰ Послание Президента Федеральному Собранию. *Президент России*. 2018. 1 марта. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/56957>

⁵¹¹ Послание Президента Федеральному Собранию. *Президент России*. 2019. 20 февраля. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/59863>

⁵¹² Де закінчуються межі «русского мира». *Радіо Свобода*. 2019. 22 лютого. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/russkij-mir/29785549.html>

ВИСНОВКИ

Як геополітична та ідеологічна концепція, «русскій мір» став притулком для низки вельми різномірних течій російської антизахідної та неоімперської думки, об'єднаних ідеєю «особливого шляху» Росії як держави та російського («русского») народу як історично сформованої спільності. Незважаючи на те, що поняття «русскій мір» як геополітична утопія почало функціонувати лише нещодавно, воно не з'явилося нізвідки та одномоментно, а концептуально мало дещо тривалішу історію, а її базові метафори, символи та риторичні засоби сягали своїм корінням до імперської ідеології XIX ст., коли було зроблено перші спроби сенсово окреслити те, що пізніше назвуть «русскім міром» у вигляді літературних метафор (творчість О. Пушкіна, В. Жуковського, Ф. Достоевського, Л. Толстого та ін.). Використання у другій половині XIX ст. у російській літературі та публіцистиці словесних конструкцій «Святая Русь», «Русский Бог», «святая земля русская», переосмислених у нових умовах формул, хоч відсилали до мотивів пізнього Середньовіччя, але концептуально були, значною мірою, частиною великого російського націєбудівничого проекту XIX ст., зокрема щодо формування та розуміння кордонів «русскої» спільності та «русского» простору.

Наступним етапом ідейного розвитку уявлень про «русскій мір» було євразійство – концептуальний феномен, що виник у вузькому колі російських інтелектуалів, викинутих подіями 1917–1921 рр. за межі Росії, як антитеза новій російській державі – більшовицькій, комуністичній, атеїстичній (філолог і філософ князь М. Трубецькой, географ і економіст П. Савицький, публіцист і філософ П. Сувчинський, правознавець М. Алексеев, богослов Г. Флоровський, історики Л. Карсавін, Г. Вернадський і М. Шахматов). Концептуально вісню маніфесту євразійців було твердження про те, що Росія не є частиною Заходу, вона є наступницею Орди. Багаторазові спроби модернізувати Росію за західними зразками лише пішли їй на шкоду. Відтак вони наголошували, що лише, коли їй вдасться скинути західні нашарування і відродити автентичний російський народ, то розпочнеться новий етап історії Росії та світу. Автор же пасіонарної теорії етногенезу Л. Гумільов, якого вважали одним із тих, хто спричинився до становлення неоевразійської течії, переконував, що росіяни, які також сформувалися в цій зоні внаслідок кількавікового активного розвитку етносу, були євразійцями, які, ізолювавшись у певний момент від європейського культурного контексту, натомість «живились» спадком культури кочівників. Тематика неоевразійства у Росії набула особливої популярності через проект створення Євразійського союзу, запропонований у 2011 р. тодішнім прем'єр-міністром РФ В. Путіним, тоді ж зросла увага до ідей російського філософа, політолога, публіциста-геополітика О. Дугіна.

В умовах політичної, економічної, соціальної та й, зрештою, ментально-емоційної деградації, яка виникла після розпаду радянської системи 1991 р., коли було втрачено державну ідеологію, до якої так звикли цілі покоління, народжені та виховані в СРСР, та світоглядні орієнтири у майбутнє пострадянської Росії серед російських інтелектуальних кіл, з'явився запит щодо пошуку нової російської (русскої) ідеї в нових пострадянських умовах, тим паче як альтернативу прозахідній інтелектуальній парадигмі, яка тимчасово домінувала серед російських інтелектуалів на рубежі 1980–1990 рр., але в процесі кризи 1990-х рр. у Росії, яка дискредитувала ідею лібералізації, суттєво втратила прихильників. Важливим явищем у цьому напрямку стала поява великої збірки праць російських інтелектуалів «Иное. Хрестоматия нового российского самосознания», укладена Б. Чернишовим за участі Г. Павловського у 1992–1995 рр. (до якої увійшли, зокрема, праці П. Щедровицького, М. Гефтера, В. Цимбурського, А. Кураєва, С. Кургіяна). Зокрема, жваву дискусію викликала стаття П. Щедровицького, яка під назвою «Русский мир» побачила світ на шпальтах «Независимой газеты». У публікації наріжним питанням для аналітика було те, чи збереглася після катаклізмів початку 1990-х рр. у Росії ще воля та спроможність мислити та діяти в історичному масштабі, якою має бути мета «русского» самоусвідомлення, самовизначення та самореалізації в умовах «нової епохи» переходу з модерну в постмодерн. У цих умовах «Русский мир» для П. Щедровицького постає мережевою структурою великих та малих спільнот («сообществ»), які думають та говорять російською мовою. Ця структура, мовляв, виникла в XX ст. «під впливом тектонічних історичних зрушень, світових війн та революцій», однак станом на 1990-ті її межі не охоплювали лише кордони новопосталої РФ: «Не секрет, що на території, охопленій адміністративними кордонами РФ, проживає ледве половина «русского міра»». Прикметно, що в цьому контексті П. Щедровицький застосовував і поняття «русского» капіталу на позначення сукупності «культурного, політичного, організаційного, людського, фінансового, промислового, технологічного, інфраструктурного та ресурсного потенціалів», які «виражаються в мовленнєвому мисленні та комунікаційних (гуманітарних) ресурсах російської мови» і про які можна було говорити за умови визнання існування «русского міра». Водночас, на думку вченого, «енергія волі різних етно-культурних груп, які думають та говорять російською мовою, дозволяє актуалізувати ці потенціали і перетворити їх в низку образів майбутнього, які формують рамки та межі поля господарських, політичних і освітніх онтопрактик. По суті, П. Щедровицьким був окреслений

гіпотетичний інструмент отримання доступу до глобальних економічних і фінансових ресурсів за допомогою російськомовних діаспорних спільнот, який не оминула увагою та взяла на озброєння політична верхівка РФ, на чолі якої з 2000 р. опинився новообраний президент Володимир Путін. Погляди вченого стали ідейним підґрунтям для формування Росією стратегії т. зв. «м'якої сили» – можливості просувати «руську ідею» та формувати позитивний образ РФ серед тих держав, де є чисельна російська діаспора та «російськомовна спільнота», шляхом кооптації (співробітництва) та привабливості.

Поняття «русский мір» було введене у офіційний політичний російський та російськомовний лексикон на межі 2006–2007 рр., що ознаменувало початок реалізації світськими то духовними очільниками Росії нового глобального проекту, який би був «російською альтернативою» до проектів країн Заходу. Безпосередньо до громадсько-політичного дискурсу РФ поняття «русский мір» було введене тодішнім російським президентом В. Путіним, який у той час активно почав звертатися до питань, пов'язаних із російськими співвітчизниками, що проживають за кордоном, в аспекті їхньої мовної, культурної та цивілізаційної єдності. Зрештою, цього ж року указом президента РФ був створений фонд «Русский мир», завданням якого була популяризація вивчення та використання російської мови та культури як у Росії, так і за кордоном (зокрема і в Україні). 2007 р. концепт «русского міра» став ідеологічною основою існування путінського режиму та генеральною лінією зовнішньої політики РФ на пострадянському просторі та в контексті відновлення сфер впливу, актуальних у часи існування СРСР. Відповідна риторика з'явилася і в релігійному середовищі. Більше того, коли Кіріло (Гундяєв) став патріархом Російської православної церкви (РПЦ) у 2009 р., він перетворився на одного із найактивніших промоутерів ідеї «русского міра».

Під гаслами захисту «русского» та «русскоязычного населения» «Південного Сходу» України Росія розпочала агресію проти Української держави навесні 2014 р., анексувавши Крим та тимчасово окупувавши частину Донецької та Луганської областей. Більше того, для проросійських псевдолідерів т. зв. «Донецької Народної Республіки» («ДНР») та «Луганської Народної Республіки» («ЛНР») та незаконної влади промосковських колаборантів у анексованому Криму ідеї «русского міра» були зовсім не чужими. Наприклад, згадки про «русский мір» займали вагомe місце у преамбулі одного із первісних варіантів конституції т. зв. «ДНР». Зрештою, на рівні пропагандистської риторики російських окупантів концепти навколо «русского міра» надалі активно використовуються, особливо в контексті інформаційного впливу Москви на населення невідконтрольованих офіційному Києву українських територій.

Аналітична записка

Артимішин П., Костюк О. «Ідеологема «Русского міра»: виникнення, генеза, сприйняття в Україні»: аналіт. доп. / НАН України: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, 2019. 84 с.

Літературний редактор

Ірина Стецик

Коректор

Наталія Кічула

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Макет і художньо-технічне редагування

Дмитро Савінов

Підписано до друку 23.12.2019. Ум. друк. арк. 6,56

Друк офсетний. Формат 70х100/16.

Наклад 100 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4.